

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA
II. ABDÜLHAMİD VE EĞİTİM

Neslihan Huri YİĞİT

İzmir
2012

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA
II. ABDÜLHAMİD VE EĞİTİM

Neslihan Huri YİĞİT

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Özlem FEDAİ

İzmir
2012

Yüksek lisans tezi olarak Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü'ne sunduğum *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında II. Abdülhamid ve Eğitim* adlı çalışmamın, tarafımdan bilim ahlâk ve geleneklerine uygun bir şekilde hazırlandığını ve yararlandığım kaynakları *Kaynakça* bölümünde ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

18.09/2012

Neslihan Huri YİĞİT

Eğitim Bilimleri Enstitüsü M¼d¼rl¼đ¼ne

İşbu alışma, j¼rimiz tarafından **Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi** Anabilim Dalı **T¼rk Dili ve Edebiyatı ğretmenliği** Programında Y¼KSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. H¼seyin TUNCER

¼ye : Yrd. Doç. Dr. Özlem FEDAI

¼ye : Yrd. Doç. Dr. Sabahattin AğIN

Onay

Yukarıda imzalarım, adı geçen ğretim ¼yelerine ait olduğunu onaylarım.

18.09.2012

Prof. Dr. h. c. İbrahim ATALAY
Enstit¼ M¼d¼r¼

T.C.
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	443341
Yazar Adı / Soyadı	Neslihan Huri YİĞİT
Uyruğu / T.C.Kimlik No	T.C. 10087557496
Telefon / Cep Telefonu	
e-Posta	nhuri@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında II. Abdülhamid ve Eğitim
Tezin Tercümesi	Abdulhamid II and Education in Turkish Novel of Republican Period
Konu Başlıkları	Türk Dili ve Edebiyatı
Üniversite	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2012
Sayfa	143
Tez Danışmanları	Yrd. Doç. Dr. Özlem FEDALİ
Dizin Terimleri	Eğitim-Education
Önerilen Dizin Terimleri	II.Abdülhamid=Abdulhamid II Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı=Turkish Novel of Republican Period
Yayımlama İznini	☐ Tezimin yayımlanmasına izin veriyorum ☒ Ertelenmesini istiyorum [1 Yıl]

b. Tezimin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının 19.09.2013 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

NOT: (Ertelene süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

19.09.2012

İmza

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid, siyasî ve kültürel tarihin çok tartışılan simalarından biri olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir. Tartışmaların devam etmesinin sebebi, gerek II. Abdülhamid’in şahsiyeti, gerekse dönemi hakkında güvenilir, detaylı ve geniş araştırmaların azlığıdır. Çünkü onun dönemi, hem imparatorluğun en buhranlı yıllarına rast gelmiştir; hem de oldukça uzun sürmüştür.

Otuz üç yıllık saltanat döneminin ilk elden kaynakları, dönemin önemli simalarının bıraktıkları, hatıra türündeki eserler olmuştur. Bu kaynaklardan hareketle, Yıldız Yağması’ndan kalan ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ne nakledilen eski yazı metinlerin ortaya çıkarılmasından sonra, döneme ilişkin bilgiler netleşmeye başlamıştır. O zamandan günümüze kadar çeşitli eserler yayımlanmıştır. Döneme farklı açılardan bakıp farklı yönlerini inceleyen araştırmacılarımız olmuştur. Ancak tarihî olayların anlaşılmasına katkı sağlayan bir başka türün, yani romanların varlığı göz ardı edilmiştir. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu’nun “en uzun yüzyılı” ve bu yüzyılın baş aktörü II. Abdülhamid’i, Cumhuriyet Dönemi romancılarımızın gözünden incelemeye çalıştık.

Çalışmamız kapsamında 1920-1950 yılların arasında yayımlanmış on altı roman incelenmiştir. Bu romanlar şunlardır*: Refik Halit Karay – *İstanbul’un Bir Yüzü* (1920/1939), *Sürgün* (1941/1941); Selahattin Enis Atabeyoğlu – *Zaniyeler* (1923/1923); Reşat Nuri Güntekin – *Gizli El* (1924/1959), *Ateş Gecesi* (1942/1970); Müfide Ferit Tek – *Pervaneler* (1924/2002); Yakup Kadri Karaosmanoğlu – *Hüküm Gecesi* (1927/1966), *Bir Sürgün* (1937/1938); Burhan Cahit Morkaya – *Dükkülerin Romanı* (1934/1934); Halide Edip Adıvar – *Sinekli Bakkal* (1936/1936); Necmettin Halil Onan - *Kolejli Nereye?*¹ (1937/1977); Mithat Cemal Kuntay – *Üç İstanbul* (1938/1938); Aka Gündüz – *Bebek* (1941/1941); Zeki Mesut Alsan – *Hürriyet Per-*

* Birinci tarihler, eserlerin ilk basım yılını, ikinci tarih ise incelediğimiz baskının tarihidir.

¹ Eser, 1932-1933 yıllarında *Vakit* gazetesinde *İşleyen Yara* adıyla tefrika edilmesine rağmen ilk baskısını *Kolejli Nereye?* adıyla 1977 yılında yapmıştır.

vanesi (1943/1943); Abdülhak Şinasi Hisar – *Çamlıcadaki Eniştemiz* (1944/1944); Nahit Sırrı Örik – *Sultan Hamid Düşerken** (1946/1957).

Çalışmamız **Giriş, İlgili Yayınlar ve Araştırmalar, Yöntem, Bulgular ve Yorumlar** ile **Sonuç** olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde II. Abdülhamid’in kişiliğini, politikalarını, muhaliflerini, ıslahatlarını ve olumsuz uygulamalarını tanıtmaya çalıştık. II. Abdülhamid’e “Maârifperver” sıfatını kazandıran eğitim reformunu ana hatlarıyla özetledik. Bu kısımda özellikle tarih alanında genel kabul görmüş araştırmacıların görüşlerine yer vermeye özen gösterdik.

İncelememizin özünü oluşturan **Bulgular ve Yorumlar** bölümünde, öncelikle II. Abdülhamid’in kişiliğinin, politikalarının ve ona bakışın romanlarda ele alınış biçimlerini inceledik. Kendisiyle özdeşleşen Yıldız Sarayı’nı da bu birinci kısımda verdik. Ardından onun döneminde yaygınlaşan ve adıyla birlikte zikredilir hâle gelen sansür, hafiyelik, jurnal, sürgün, rüşvet, yolsuzluk, adam kayırma gibi olumsuz uygulamaları incelediğimiz eserlerde araştırdık. Bu aşamada, romancıların daha çok maruz kaldıkları veya şahit oldukları sürgün uygulamasını çokça ele aldıklarını gördük.

Üçüncü bölümde, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarih sahnesinden silinmesine sebep olan eğitim reformunu inceledik. II. Abdülhamid bir devletin ancak eğitimli bir halk tarafından iyi seviyelere çıkartılabileceği inancından dolayı Batı tarzı eğitim veren okullar açmıştır. Bu sebeple, edebiyatçılarımızın, II. Abdülhamid’in bu ıslahatçı tutumunu; bu okullarda yetişen ve ona muhalif kesimi oluşturan İttihatçıları ve Jön Türkleri, eğitim sistemlerini nasıl ele aldığını incelemeye; ayrıca roman kişilerinin eğitimleri hakkında genel bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Roman kişilerinin eğitim durumlarının yanında onları etkileyen başta Fransız İhtilâli olmak üzere farklı fikirleri araştırdık.

* Eser, 1946 yılında tefrika edilmesine rağmen ilk baskısı 1956 yılında yapılmıştır.

Sonuç bölümünde genel bir değerlendirmeye yer verdik. Cumhuriyet Dönemi romancılarımızın II. Abdülhamid’i, uygulamalarını ve onun sebep olduğu olayları tenkit etme yoluna gittiklerini gördük. II. Abdülhamid bazen tek başına eleştirilirken, bazen de çevresindeki devlet adamları ve onun uygulamalarını devam ettirdiği düşünülen İttihatçılarla birlikte eleştirilmiştir. II. Abdülhamid’in tarihçilerce takdir edilen tarafını oluşturan “eğitim reformu”nu ise, romancılarımız göz ardı etmişlerdir. Dönemin eğitim uygulamalarını çeşitli roman karakterlerinin hayatlarından yola çıkarak ortaya koymaya çalıştık.

Genel bir değerlendirmenin ardından, incelenen eserler ile yararlanılan kaynakların yer aldığı **Kaynakça** bölümüyle çalışmamız tamamlanmış oldu.

Bu çalışmanın ortaya konulmasında şüphesiz birçok kişinin destekleri oldu. Başta, hayatım boyunca benden maddî ve manevî desteklerini esirgemeyerek beni bu günlere getiren anneme ve babama, bütün emekleri için teşekkür ediyorum. Çalışmamın kaynaklarını temin etmek hususunda büyük yardımlarını gördüğüm kardeşim Lütfullah SANCAK’a ve Firdevs GENÇ’e; kaynaklar için sık sık kapısını çaldığım İslâm Araştırma Merkezi (İSAM)’ne ve İSAM emektarlarına minnettarım.

Ayrıca, bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren danışman hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Özlem FEDAÎ’ye, edebiyat yolunda her zaman desteğini hissettiğim, yardımlarını benden esirgemeyen hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Sabahattin ÇAĞIN’a ve tez çalışmalarım süresince bana sabreden eşime ve Meva’ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Eylül, 2012

Neslihan Huri YİĞİT

ÖZET

1876-1909 yılları arasında tahtta kalan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 34. padişahı, hatta kimilerine göre yönetime etkisi bakımından son hükümdarı olan II. Abdülhamid, gören göze, duyan kulağa göre kimlik kazanmıştır. “Kızıl Sultan”-“Ulu Hakan/Gök Hakan/Beyaz Hakan” ikileminde bugün bile hâlâ tartışılan bir şahsiyettir. Bu çalışmada II. Abdülhamid; Cumhuriyet Dönemi romanlarının kurgularına yansıyan boyutlarıyla irdelenmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi romancıları, biraz da yeni yönetimin kabul görmesine yardımcı olabilmek için II. Abdülhamid'i ve dönemini tenkit etme yoluna gitmişlerdir. En çok eleştirilen konular, dış politika, sürgün ve sansür uygulamalarıdır. Eğitim hususunda ise romanlarda Osmanlı ve Avrupa eğitim sistemleri karşılaştırılır. Ana karakterlerin birçoğu II. Abdülhamid'in Tıbbiye ve Mülkiye gibi en iyi okullarından mezundur; ancak ona muhalif kimselerdir. II. Abdülhamid'in sorgulayan, eleştiren ve pozitif ilimleri tanıyan bir neslin yetiştirmesine katkıda bulunmak için açtığı mekteplerin ona muhalif bir nesli ortaya çıkarması, romanlarda da konu edilmiştir. Ayrıca romanlarda yabancı okulların ve Batılılaşma hevesinin yarattığı sosyal ve kültürel çöküntü üzerinde de durulmuştur.

Sultan Hamid Düşerken romanında II. Abdülhamid roman karakteri olarak ele alınırken, diğer romanlarda II. Abdülhamid bir dönemin içindeki kişi olarak yer almış ve sürekli tartışılan, konuşulan olaylar silsilesinin başkahramanı olmuştur.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı, eğitim.

ABSTRACT

Abdulhamid II who is the last ruler to some, who is the 34th sultan of the Ottoman Empire in view of effective control over the Ottoman Empire to some remaining on the throne between 1876-1909, had gained an ID according to the eye sees, according to the ear hears. He is a personage who has still discussed even today in *Red Sultan* and *Ulu Hakan/Gok Hakan/Beyaz Hakan* dilemma. In this study Abdulhamid II was tried to discuss with aspects of the Republican Period novels' fictions.

Novelists of the Republican period had preferred to criticize Abdülhamid II and his period in order to help a little acceptance of the new administration. The most criticized issues are foreign policy, exile and censorship practices. Regarding to the Education, Ottoman and European educational systems were compared. Many of the main characters in novels are graduated among the best schools of Abdulhamid II such as Civil Service and Medical School; but they are persons opposed him. The schools, which were opened by Abdulhamid II in an effort to contribute bringing up a generation questioning, criticizing and knowing positive sciences; were revealed a generation to her opposition told in novels. In addition, the social and cultural decays created by foreign schools and westernization enthusiasm were also discussed in the novels.

In novel of *Sultan Hamid Duserken*, Abdulhamid II was treated as a book character. But in the other novels he has taken place as a personage in the era and he has been protagonist of the range of events speaking and debating constantly.

Key words: Abdulhamid II, Turkish Novel of Republican Period, education

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix

BİRİNCİ BÖLÜM

1.GİRİŞ	1
1.1 Problem Durumu	13
1.2 Amaç ve Önem.....	13
1.3 Problem Cümlesi	14
1.4 Alt Problemler	14
1.5 Sayıtlar	14
1.6 Sınırlılıklar.....	15
1.7 Tanımlar	15
1.8 Kısaltmalar	20

İKİNCİ BÖLÜM

2. İLGİLİ YAYIN VE ARAŞTIRMALAR.....	21
--------------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YÖNTEM.....	24
3.1 Araştırma Modeli	24
3.2 Evren ve Örneklem.....	24
3.3 Veri Toplama Araçları.....	24
3.4 Veri Çözümleme Teknikleri.....	24

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BULGULAR VE YORUMLAR: CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA II. ABDÜLHAMİD VE EĞİTİM.....	25
4.1 II. Abdülhamid	26
4.1.1 II. Abdülhamid'in Kişiliği, Fizikî Özellikleri ve Hayatı	26
4.1.2 II. Abdülhamid'in İlgileri	28
4.1.3 II. Abdülhamid'in Hayatını Ve Saltanatını Etkileyen “Korku” ve “Güven”	31
4.1.4 Bir Korku unsuru olarak Yıldız Sarayı	35
4.1.5 II. Abdülhamid'e Karşı Takınılan Tavırlar.....	39
4.2. II. Abdülhamid'in Politikası.....	46
4.2.1. Dış Politika	46
4.2.2. İç Politika.....	49
4.3. II. Abdülhamid'in Olumsuz Uygulamaları	54
4.3.1 Sansür	55
4.3.2 Hafiyelik ve Jurnal.....	60
4.3.3 Sürgün.....	71
4.3.4 Rüşvet, Yolsuzluk, Adam Kayırma	76
4.4. Romanlarda II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Hayatı	85
4.4.1. Eğitim Reformlarının Romanlardaki Yansımaları ve İstibdadı Deviren Mektepliler.....	86
4.4.2 Muhalif Mekteplileri Etkileyen Fikirler	92
4.4.3 Yabancı Okullar ve Kızların Eğitimi	97

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ	112
KAYNAKÇA	119
1. İncelenen Eserler	119
2. Yararlanılan Kaynaklar	120
2.1 Kitaplar	120
2.2 Makaleler	126
2.3 Tezler	128
2.4 Ansiklopedi	129
2.5 Elektronik Kaynaklar	129
2.6 Diğer	129

BÖLÜM I

1.GİRİŞ

Osmanlı hükümdarlarının otuz dört, Osmanlı halifelerinin yirmi altı, Tanzimat Döneminin son, Meşrutiyet Döneminin ilk padişahı olan Sultan II. Abdülhamid, otuz iki yıl, yedi ay ve yirmi iki gün saltanat ve hilafet makamında kalarak hükümdarlık süresi en uzun Osmanlı padişahlarından biri olmuştur. 21 Eylül 1842 yılında dünyaya gelmiş, Osmanlı Devleti'nin en buhranlı döneminde yetişmiştir. Fizikî olarak “iri burunlu, iri ve parlak gözlü”; “titrek fakat kalın bir ses tonuna” sahip olduğu anlatılmıştır (Küçük, 1988: 223). Babasının ve amcasının israfa kaçan harcamalarının sonucu olarak ortaya çıkan devlet borçları, onu oldukça tutumlu olmaya itmiş ve bu sebeple “Pinti Hamid” lakabı ile anıldığı olmuştur (Kabacalı, 2005: 266).

On bir yaşında annesini kaybetmiş olmasıyla başlayan yalnızlığı babasının ona karşı soğuk davranması ve taht için uzak bir namzet gibi görünmesinden dolayı saray muhitince kendisine pek ilgi gösterilmemiştir (Küçük, 1988: 217). Zaten II.Abdülhamid de tahta geçeceğini düşünmediği için, kendisini saltanattan ziyade hayata hazırlamış, çiftlik ve toprak işleriyle meşgul olup borsa faaliyetlerine katılarak para kazandığı da görülmüştür. Bu sayede tahta çıktığı zaman servetinin 100.000 altını aştığı söylenir (Kabacalı, 2005: 279). Şehzadeliğinde uğraştığı çiftlik hayvanlarını saltanatında da bırakmamış, onların bir kısmını Yıldız'da yetiştirmeye devam etmiştir.

Şehzadeliğinde korkusuz ve serbest bir hayat sürerek öğrenime bile merak sarmamıştır (Kabacalı 2005: 267). Devlet işlerini yakından tanıma fırsatı bulması, Abdülhamid'in sahip olduğu zekâ ve politik kabiliyetinin farkına varan amcası Abdülaziz sayesinde olduğunu söyleyen Yılmaz Öztuna bu durumu şöyle ifade eder:

Abdülaziz Han'ın Avrupa gezisinde Abdülhamid Efendi, 25 yaşında idi. İtalya, Fransa, İngiltere, Belçika, Almanya, Avusturya ve Macaristan'ı gördü. Ağabeyi Murad Efendi'nin yakışıklılığı ile Avrupalı prenseslerin yüreklerini ağızlarına getirdiği kabul resimlerinde Abdülhamid Efendi,

ağırbaşlı bir müşahit gibi davrandı. Dünyayı ele geçirmek üzere bulunan Avrupa'yı derin bir ilgi ile inceledi (Öztuna, 1998: 250).

Bu seyahat onun İstanbul'dan ayrıldığı ve dünyayı gezerek tanıma şansını bulduğu yegâne yolculuk olarak kalacaktır. Belki de onun Avrupa'ya karşı kurduğu dengeci politikada bu gezide edindiği izlenimlerin büyük etkisi vardır. Ancak şehzadelikte taşıdığı sağlıklı ruh hali 1876'da tahta geçmesiyle yavaş yavaş yerini hastalıklı bir psikolojiye bırakmıştır. Abdülhamid'de meydana gelen bu değişiklikte her şeyden önce tahta geçiş sürecinde yaşanan olayların etkisi çoktur. Amcasının öldürülmesi, ağabeyinin akıl sağlığı bahane edilerek tahttan uzaklaştırılması olaylarının ardından 1878'de meydana gelen Ali Suavi Olayı; Mithat Paşa'nın değişimin simgesi gibi kabul edilerek halkın bir kesimi tarafından ön planda tutulması, Abdülhamid'de birçok değişikliğe yol açmıştır. İlk olarak Abdülhamid, Kanun-ı Esasî'yi askıya alıp Meclisi süresiz tatil etmiştir. Feroz Ahmad'a göre Abdülhamid'in anayasal rejimi rafa kaldırması, Tanzimat'ın getirdiği gelişmeleri otuz yıl boyunca dondurmasına sebep olmuştur:

Abdülhamit toplumsal piramidin zirvesindeki gelişmeleri dondurmaya başardı. Bu arada Osmanlı toplumundaki ve ekonomisindeki bozulma hızla gelişti ve ifadesini, 1889'da İttihat ve Terakki Komitesi olarak bilenen gizli bir siyasi örgütün kurulmasında buldu (Ahmad, 1999: 43).

II. Abdülhamid'in hayatında başlayan tahttan indirilme ve öldürülme korkusu, onu vesveseli, şüpheli ve korkak bir hale sokmuştur. Bu sebeple kendisini tahtında ve sarayında güvende hissedebilmek için gerek devlet düzeninde gerekse saray düzeninde değişikliklere gitmiştir. İlk olarak saray idaresini Yıldız'a taşımış ve sarayın etrafını muhafızlar, tüfekçiler ve askerlerle donatmıştır. II. Abdülhamid'in bununla da yetinmeyip sarayı labirent şeklinde yaptırdığı, yemeklerini önce başkasına tattırıp sonra kendisinin yediği, yatağının altında sürekli bir revolver tabanca bulundurduğu ve yatarken ışıkları açık tutmak gibi birçok tedbir aldığı anlatılmaktadır (Neave, 2008: 19). Çünkü "Abdülhamid'in sarayda dönen çıkar mücadelelerindeki deneyimi ve bilhassa kendisini tahta çıkartan olaylar, hizmetindekilere karşı güvensizlik ve kuşku duygusu yaratmıştır" (Zürcher, 1995: 121). Bu kuşku ve güvensizlik

öylesine büyümüştür ki Abdülhamid giysi ve yiyecek maddelerini Paris'ten şifreli telgraflarla getirtmektedir (Banoğlu, 1966: 2598).

II. Abdülhamid'in kendisini tahtında güvende hissettirecek düzenlemeleri, var olan rejimi oldukça tartışmalı ve içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Sina Akşin Abdülhamid'in 1881 sonrası bir polis rejimi kurduğunu söyler ve bu rejimin belirleyici özelliklerini şöyle sıralar:

Padişahın tabiatına uygun, “ruhen hastalıklı” sayılabilecek bir sansür, (Abdülhamit'in burnu büyük olduğu için burun, oturduğu saray Yıldız semtinde olduğu için yıldız, selefini akla getirebileceği için murat gibi kelimelerin yazılmadığı, dış ülkelerde anarşistlerin suikastleri üzerine ölen devlet adamlarının ölümlerinin, doğal nedenler sonucu olarak haber verilebileceği bilinmektedir), en saçma sapan biçimlerinin dahi teşvik edildiği bir jurnalcılık, her tarafa dal budak salmış bir hafiye (gizli polis) örgütü, iç seyahat özgürlüğünün bile kısıtlanması, insanları bir araya getirdiği için ilke olarak şirketleşmenin (dolayısıyla iktisadî gelişmenin) önlenildiği bir rejim (Akşin, 1995: 166)...

Abdülhamid sadece bunlarla yetinmeyip tahtını ve kendisini güvence altına almak için üç şey daha yapmıştır. Bunların ilki meşrutiyetin simgesi haline gelmiş olan ve bir padişahı tahttan indirdiği söylenen Mithat Paşa'nın yok edilmesidir. Halkın güvenini kazanmış olan Mithat Paşa II. Abdülhamid Döneminde sadrazam olarak göreve başlar. Bu güvenin yanında saray ekibinin, devletin içinde bulunduğu koyu buhranı ancak Mithat Paşa'nın halledebileceği yolundaki genel kanaati de onun sadrazamlığa getirilmesinde etkili olmuştur (Karal, 2007: 5). Ancak Abdülhamid'in güvensizliği her şeyin önünde geçmiştir.

İkinci olarak tahttan indirildikten sonra akıl sağlığı düzelen ve kendisini tekrar başa getirme teşebbüslerinde bulunulan V. Murad'a sarayda hapis hayatı yaşatmaktır (Akşin, 1995: 167). Zaten bu teşebbüslerden biri olan Ali Suavi Olayı “yeni padişahın mutlakıyetçi eğilimlerini pekiştirmenin ötesinde pek az etki yaratmıştır” (Lewis, 2010: 241). Üçüncü olarak Abdülhamid, ordu ve donanmayı, iktidarına zararlı olmamaları için denetim altına almaya çabalamıştır. Bunun için kendilerine daha az güvendiği Harp Okulu mezunlarını İstanbul dışına atamış, alaylıların kendisine yakın olmalarını sağlamıştır. Ayrıca ordulara birbiriyle geçinemeyecek kumandanlar

atayarak birbirleri aleyhine jurnal vermelerine imkân yaratmış, bu durumun bir sadakat göstergesi sayılmasına kapı aralamıştır (Akşin, 1995: 168). Ancak padişahın kendi şahsına sadakati her şeyden önde tutması Zürcher'e göre birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir:

Padişah için kendi şahsına sadakatin her şeyden önce gelen bir endişe haline gelmesiyle büyük çapta yiyicilik ve adam kayırmacılığın yolu açılmıştı, haddinden fazla eleman istihdamıyla muazzam şekilde şişirilmiş devlet daireleri buna fazlasıyla olanak veriyordu. Daireler işlevlerini akla uyum ve verimli şekilde yerine getiremiyordu: toplarını saraya yöneltebileceği korkusu yüzünden, askerî donanmanın Haliç'teki iskelesini terk etmesine izin verilmiyordu; ordu atış talimini kurşun kullanmadan yapmak zorundaydı. (...) Ordu içinde “mektepli” ve “alaylı” subaylar arasında bariz bir bölünme oluştu. Ordu ve bürokrasideki ve özellikle bunların genç mensupları arasındaki moral bozukluğu gittikçe ciddi bir sorun haline geldi (Zürcher, 1995: 122)

Abdülaziz'in devrilmesinde büyük rol oynayan bürokrasi-asker-ulema ittifakı II. Abdülhamid'in iç politikada en korkulu rüyası olmuştur (Çavdar, 1999: 51). Bir taraftan onların birleşmesini engellemeye çabalarırken diğer taraftan da dış politikada buna benzer tavırlar sergilemeye başlamıştır. Çünkü Abdülhamid, Avrupa devletleri karşısında Osmanlı Devleti'nin her yönden oldukça zayıf kaldığının farkındadır. Bu sebeple onlarla savaşmak yerine siyâsî manevralar yapmayı tercih ederek “denge politikası” şeklinde adlandırılan, büyük devletleri sürekli birbirlerine düşman halde tutma çabası onların Osmanlı Devleti ile bir nebze de olsa uğraşmalarına engel olmuştur. Bunların yanında Abdülhamid'in hem iç hem de dış siyasetinde dayandığı en büyük silah “din”dir. “İslâmcılık hareketinin gelişmesinde önemli rolü olan II. Abdülhamid, denge politikasına uygun olarak, Arap-İslâm ülkelerinde, Batılı devletlerin emellerine -Halifelik müessesesini akıllıca kullanarak- engel olmayı başarmıştır (Tuncer, 1990: 498).” Abdülhamid'in düzenini otuz yıl sürdürebilmesinin temel nedeni ustalıkla uyguladığı denge politikası kadar halkı yanına almasını bilmesidir. Halk ile arasındaki bağı ise yine “din” ile kurmuştur. Kısacası Abdülhamid İslâmiyet'i, içte birliği sağlamak için, devletlerarası ilişkilerde de bir “tehdit ve denge” aracı olarak kullanmıştır (Alkan, 2001: 117). Ayrıca Abdülhamid, Balkanlardaki azınlıkların da birbirleriyle sıkı dostluklar kurmalarını engelleyerek oradan doğabilecek

tehlikelerin önüne geçmeyi başarmıştır. Cezmi Eraslan onun içte ve dışta izlediği politikayı şu şekilde özetler:

Son dönemde Osmanlıcılık politikasını takip etmiştir. Belli aşamalarda Türkçülük politikasından taviz vermemiştir. İslâmcı politikayı, kendinden önceki ve sonrakilerin hayal bile edemeyeceği ölçüde başarılı yürütmüştür. Bütün bunların hepsini, II. Abdülhamid devletin bekasını sağlamak noktasına teksif etmiştir. Bütün politikalar birlikte yürümüştür onun döneminde. Yani tamamen Osmanlıcı veya tamamen İslâmcı veya tamamen Türkçü diyemezsiniz onun dönemine. Onun vizyonunda, devletin devamı için ne gerekiyorsa hepsinin bir arada gerçekleştirilmesi zorunlu olanlardır .

(...) Bu dönemin en önemli politikası –ki 1881’den sonra netleşmiştir– İngiltere ve Rusya arasında bir denge, içerde toplumu İslâmî esaslar dairesinde devletin devamı için motive edebilme, dışarıda da halifelik başta olmak üzere sömürgeci devletlere karşı onların Müslüman sömürgelerini bir pazarlık kozu, bir tehdit unsuru olarak bu devletlere karşı kullanabilme, II. Abdülhamid’in 1880’li yıllardan itibaren ağırlıklı siyasetini oluşturmaktadır.

Ama bu politikalarını 1880’den sonra uygulayabilmiştir Abdülhamid. Hâlbuki tahta 1876’da geçmesine rağmen aradaki 5 yıl muktedir olamamıştır. Ta ki Mithat Paşa’yı sürgüne gönderene kadar (Eraslan, 2003: 49-55).

II. Abdülhamid teb’asını tek bir kimlik altında birleştirerek huzuru sağlamak amacı gütmüş ve zaman zaman Osmanlıcılık politikasını benimsemiştir. Bu politika imparatorluğun çok uluslu bir yapıya sahip olması sayesinde işlemiştir. Ancak daha sonraları, özellikle mekteplerde başlayan ayrılıkçı fikirlerden dolayı İslâmcılık siyasetine başvuran Abdülhamid’in bu tavrı, Müslüman olmayan tebaalar tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Bu sebeple bunu daha çok dış politikada kullanmıştır. Bernard Lewis’in “Abdülhamid kesinlikle kör, katı, tam anlamıyla muhafazakâr biri değildi. Tam aksine, istekli ve faal bir modernleşme yanlısıydı, Sultan Abdülaziz ve Tanzimat devri devlet adamlarının kusursuz bir varisiydi (Lewis, 2010: 243)” cümleleriyle tanıttığı Sultan adını sadece içte ve dışta uyguladığı politikalarla duyurmamıştır. Tüm bunların yanında özellikle eğitim başta olmak üzere, maliye, idare, hukuk, haberleşme, basın ve yayın sahalarında yaptıklarıyla da çok konuşulmuştur.

II. Abdülhamid’in, Osmanlıların refah seviyesini yükselmek için, başa geldiğinde ilk işi iktisadî sahada reformlar yapmak olmuştur. Yeniden dışa borçlanmanın

önünü keserek, var olan borçları taksitlendirilerek ödenmesi için 1881’de Duyûn-ı Umûmîye idaresini kurmuştur. Devlet borçlarının ödenebilmesi için kurulan ve aynı zamanda devletin maliyesi üzerinde kontrol hakkına sahip olan bu örgüt, kısa zamanda borsa niteliği kazanmıştır. Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında bulunan tütün, ipek, hububat vb. ürünleri işleyebilmelerine olanak sağlayan Duyûn-ı Umûmîye; bir süre sonra, emperyalist devletlerin çıkar kavgalarının, siyasî sürtüşmelere dönüşmesinden dolayı işlevini kaybetmiştir (Koloğlu, 1987: 313-317).

Çalışmamız açısından değer taşıyan en önemli ıslahatların başında şüphesiz Sultan Abdülhamid döneminde açılmış olan birçok yeni okul gelmektedir. Bu dönemde özellikle meslek edindirmeye yönelik olan teknik okullara büyük önem verilmiştir. Daha sonra geniş yer ayıracağımız bu okullardan en ilginç “Sanayi-i Nefise Mektebi”dir. 1883’te açılan bu okulda yabancı hocalar tarafından resim, heykel, mimarlık dallarında eğitim verilmekteydi. Başta Ticaret Nezareti’ne bağlı olarak açılan okul, 1886 yılında Maârif Nezareti’ne bağlanmıştır (Kabacalı, 2005: 241). Fotoğrafa, resimli dergilere, hat sanatına, ağaç oymacılığına, baskıya oldukça meraklı olan II. Abdülhamid; bu dalların tanıtılması ve geliştirilmesi için bütün imkânları seferber etmiş, Avrupa’dan bu işlerin ehli kişileri getirterek özel kişilere öğretilmesini sağlamıştır. Bu sayededir ki sansüre rağmen II. Abdülhamid döneminde matbuatın oldukça geliştiği görülmektedir.

Tahttan indirilmekten ve öldürülmekten çok korkan II. Abdülhamid, Yıldız’dan hiç çıkmadan bütün bir imparatorluğu yönetmiş ve vatanın her karışında ne olup bittiğinin haberini almıştır. Yaptırdığı müesseseleri, yetişen memurları, askerleri, öğrencileri fotoğraflarından takip ederken, haberleri ise en ücra köşelere kadar döşettiği telgraf hattı sayesinde öğrenmiştir. *Türkiye’de Çağdaşlaşma* eserinde 1700 yıllardan itibaren Osmanlı topraklarında meydana gelen değişimleri inceleyen Niyazi Berkes, “telgraf” için şunları söylemektedir:

İlk telgraf hattı, 1855’te Kırım Savaşı sırasında açılmıştı; fakat Abdülhamid döneminde 30 bin kilometreden fazla telgraf hattı gerilmiştir. Bu hatlar Hicaz’a, Yemen’e kadar uzanıyordu. Başkent, Ege ve Akdeniz’deki adalara da telgraf kablolarıyla bağlanmıştı. Mors işaretleri çabucak Türkçeye uygulanmış, en son model telgraf makineleri getirtilmiş,

Fransa'ya telgrafçılık öğrenimi için öğrenciler gönderilmiş, telgrafçı yetiştirmek için kurslar açılmıştı. Osmanlı hizmetinde çalışan bir Fransız telgraf mühendisinin dediği gibi, Türkiye yol ve demiryollarının gidemediği yerlere kadar telgraf hatları geren ilk ülke olmuştu. Abdülhamit rejimine sadakatle hizmet eden “telgraf”, onun yıkılışına da ilk önce yardım eden araç olmuştur (Berkes, 2010: 344).

Bernard Lewis'e göre de telgraf sadece halkın faydasına sunulan bir hizmet değil, aynı zamanda devletin savunması ve ülke güvenliğine doğrudan katkı yapan bir hizmettir. Ayrıca telgrafın merkezî ve despotik yönetimin tesirli bir aracı olması da ayrı bir önem taşımaktadır (Lewis, 2010: 252, 254).

II. Abdülhamid Döneminin bilinen en iyi gelişmelerinden biri de demiryollarında olmuştur. Birkaç yüz millik hattan 3882 millik uzunluğa ulaşan demiryolu hattı 1913'te Belçika Krallığı'nınkinden daha azdır (Lewis, 2010: 251). Ancak döşenen rayların stratejik bölgeler arasında bulunması ve imtiyazlarının yabancı devletlerde olması demiryollarına ayrı birer önem kazandırmaktadır. İstanbul ile Avrupa başkentleri arasında oldukça yavaş ve aktarmalı olan ulaşımın, kurulan demiryolu sayesinde hem daha hızlı hem de aktarmasız olarak yapılması sağlanmıştır. Bu hattaki Orient Express treni “genç nesil Türklerin hemen hepsinin gözünde Avrupa'ya giden ekspres, İstanbul-Sirkeci hareket noktası ise özgürlük ve modernliğe giden yolun bekleme salonudur”. Ernest E. Ramsaur da *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* adlı eserinde Sirkeci Garı ile Tıbbiye Mektebi'nin fizikî yakınlığından bahsederek Paris'ten gelen ilk trenin bu gara girmesi ile Jön Türklerin ortaya çıkışı arasındaki ilginç bağlantıya dikkat çeker (Ramsaur, 1972: 30). Avrupa'ya uzanan raylar Jön Türklerle yarar sağlarken aksi istikametteki bir başka hareket ise Abdülhamid'in Pan-İslam siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. Şam'ı Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu da bu siyasetle sembolleşmiştir (Lewis, 2010: 251).

II. Abdülhamid Döneminde içinde birçok paradokslar barındıran bir başka gelişme ise basın ve yayın alanında olmuştur. Abdülhamid'in polisiye romanlara ve seyahatnamelere merakı çeviri alanının, fotoğraflara olan düşkünlüğü ise baskı ve haberleşme alanının gelişmesine katkı sağladığı söylenebilir. Halkın basın yoluyla eğitilmesine katkı sağlamak için, Tanzimat Dönemiyle kıyaslanırsa, gazete sayılarının

da da büyük oranda artış olmuştur (Berkes, 2008: 368). Abdülhamid Dönemindeki modernleşme çabalarını ve gelişmelerini konu edinen Bernard Lewis, Niyazi Berkes ve Enver Ziya Karal'ın konuyla ilgili şöyle ortak bir yargıya ulaşırlar: Abdülhamid Dönemi basın ve yayını sansüre ve yasaklara rağmen oldukça gelişmiştir; ancak yayımlanan gazete ve dergiler ile basılan kitaplar Abdülhamid'in korkularına, ideallerine ve ideolojisine göre şekil kazanmıştır. Siyasî ve fikrî yazılar dışında halkın ilgisini çekecek popüler fen ve macera yazıları, çeviri romanlar, hikâye türünde eserler oldukça ün kazanmıştır (Lewis, 2010: 254; Berkes, 2008: 368-370; Karal, 2007: 406). Sansürle birlikte yoluna devam etmeye çalışan matbuatın en önemli kazanımları şüphesiz ki kurulan matbaalar ve buralarda yetiştirilen genç nesil olmuştur.

II. Abdülhamid Döneminde gerçekleşen bütün modernleşme çabalarında sadece Abdülhamid'in değil, onun yetiştirdiği neslin de payı olduğu unutulmamalıdır. Bernard Lewis'e göre "Sultanın baskıları hoşnutsuzluk ve huzursuzluğa yol açmaktaydı ve bizzat Sultan'ın okullarında eğitim görmekte olan gençler bunu ifade etmenin yollarını buluyorlardı. Yeni iletişim ve ulaşım imkânları, yeni düşüncelerin ve akımların hızla yayılmasını sağladı (Lewis, 2010: 250)". Ayrıca bu imkânlara katkıda bulunan bir diğer reform ise eğitim alanında olmuştur.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun (1773), Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun (1796), Mekteb-i Tıbbiye (1827) ve Mekteb-i Harbiye (1834) gibi Batı tarzında modern mektepler açılmışsa da, bu tür ve daha çeşitli mekteplerin açılması ve geliştirilmesi II. Abdülhamid Döneminde olmuştur. İçerikleri bakımından sadece askerî sınıfa içine alan bu ilk mektepler, toplumun bütününe hitap etmediği için yeterli olamamışlardır (Kodaman, 1999: XI). Abdülhamid'in tahta çıkışından evvel açılan okullar askerî ağırlıklı olarak daha sonraki dönemde de faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak bu mektepler imparatorluğun ihtiyaçlarına binaen yenilenerek ve geliştirilerek daha çok istifade edilebilir hale getirilmiştir. Asıl bahse konu olan, Abdülhamid'in politikasının bir gereği olarak ele aldığı eğitim programıdır. O dönemde yapılan uygulamalardan daha önemli olan nokta, Tanzimat kararlarının sadece İstanbul'da değil İmparatorluk sathında uygulanıyor olmasıdır. Bunu eğitim sahasında daha yaygın olarak görmek mümkündür.

Öyle ki imparatorluğun en ücra köşesine kadar yayılmış olan ve eski medrese usulü eğitim veren sıbyan mekteplerinin, “iptidaî”lere, yani günümüz ilkokullarına çevrilmesi bu dönemde olmuştur. Selçuk A. Somel *Osmanlı’da Eğitim Modernleşmesi* adlı eserinde şu tespiti yapar: Otuz yıllık bir Mutlakiyet çağı sonunda Abdülhamid’i Kanun-i Esâsî’yi yeniden yürürlüğe sokmaya zorlayan Jön Türklerin paylaştıkları tipik ortak nokta çoğunun taşra devlet okullarında eğitim görmüş olmalarıdır. 1908’den sonra siyasal iktidara otak olan kadro da Mutlakiyet mekteplerinin birer ürünüdür (Somel, 2010: 338). Bayram Kodaman ise bu devirde eğitim alanında gelinen noktayı şöyle değerlendirir:

II. Abdülhamid dönemine girildiği zaman ilk ve orta öğretimde, genel olarak maârif alanında, reform hareketleri geriye dönüşü imkânsız kılacak kadar yol almış bulunuyordu. Bu gerçeğin farkında olan devrin maârifçileri hızlı veya yavaş, tam veya eksik de olsa, ilk ve orta öğretimi modernleştirmek ve yaygınlaştırmak için reform çabalarına devam etmişlerdir. 33 yıllık gayretlerinin sonunda, pek çok şeyler başardılar. Nitekim rüşdiyeler 250’den 600’e, idadîler 5’ten 104’e, Dârülmualimînler 4’ten 32’ye çıkarılmıştır. Yine 1876’da sayıları 200 olan iptidaî okullarına, 4.000-5.000 civarında yenileri eklendiği gibi 10.000’e yakın sıbyan okulu usûl-ü cedide tahvil edilmiştir. Bütün bu gelişmeler, aksaklıklarıyla birlikte, daha sonra yapılacak maârif reformlarının temelini oluşturmuşlardır (Kodaman, 1999: 164).

II. Abdülhamid Döneminde özellikle idadî düzeyi eğitime de büyük önem verilmiş ve sivil idadîler asıl bu dönemde açılmıştır. Bu sebeple Abdülhamid Dönemi idadîler çağı olarak kabul edilir. Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytar... gibi yüksekokullar kurulmuş, Mülkiye Mektebi yeniden yapılandırılmıştır (Alkan, 2005: 80). II. Abdülhamid, eğitim alanında yapacağı yatırımlar için belirlediği bir hedef vardır ve bu hedefi açtığı okulların sayısı veya çeşitliliği değil, derslerin müfredatı gerçekleştirecektir. Onun eğitim politikasındaki hedefini Mustafa Gündüz şu şekilde özetler:

Sultanın eğitim politikasının hedefi zor zamanlarda devletine hizmet verebilecek yeteneğe ve siyasî sadakate sahip liyakat esasına dayalı olarak seçilmiş genç bir nesil yetiştirmektir. Ancak onun bu amacı garip bir biçimde devletin sonunu hazırlamıştır. (...)Yeni oluşumun sahip olduğu en iyi silah Abdülhamid okullarından almış oldukları eğitimidir (Gündüz, 2008: 272, 282).

Mehmet Ö. Alkan'a göre "itaat" kurumunun kayıtsız şartsız sağlanması çabası bir yandan Jön Türk muhalefeti, diğer yandan ise Müslüman ulusların ayrılıkçı hareketlere karşı bir çözüm olarak düşünülmüştür. Bu çaba din/İslâm ideolojisi ile oluşturulmaya çalışılırken, arttırılan din ve ahlâk derslerinin, dinî ibadete verilen önemin başarıya ulaşamadığı görülmüştür. Zira siyasal toplumsallaşmada "okul"dan çok "arkadaş çevresi"nin daha belirleyici bir rol oynadığı gözlemlenmiştir (Alkan, 2005: 133). Bu sebeple Abdülhamid dönemi eğitim hayatını incelerken 1890'lara kadar olan birinci dönem, 1890'lardan 1908'e kadar olan ikinci dönem şeklinde bir ayırım yapmak yerinde olacaktır.

II. Abdülhamid döneminde uygulamaya konan ilk eğitim programı incelendiğinde; ders programı, müfredatı ve kitaplarında yer alan fikirlere bakılarak birinci dönemi "Gelenekçi Modernizm dönemi" olarak nitelendirebiliriz. Zira Abdülhamid bir yandan İslâmiyet'i bir ideoloji halinde kullanmaya çalışmış, öte yandan ilerleme ve bilime son derece önem vermiş ve bilimsel gelişmenin yollarını açmaya çalışmıştır:

O'nun yetiştirmeye çalıştığı insan tipi, padişahına dini bağlarla bağlı, ama "mütefennin" bir kişiliktir. Ama uyguladığı eğitim programı, kendi çelişmesini yaratmış, bir muhalif kuşak doğmuş, bu yönelim fark edildiğinde, eğitim sistemi dinsel bir içeriğe büründürülmüş, ama iş işten geçmiştir. O'nu tahttan indiren, dönemin başında yetişen bu genç kuşak olmuştur (Alkan, 2005: 196).

Niyazi Berkes de II. Abdülhamid Dönemi eğitiminin nasıl var olan düzeni yıkan bir nesil yetiştirdiğinin panoramasını çizer. Burada özellikle altını çizdiği nokta, farklı kademelerdeki öğretim programları arasında var olan zihniyet farklılığından dolayı öğrencilerin "kafalarında meydana gelen çatışıklıklardır." Öyle ki ilköğretimdeki dinî ve geleneğe dayalı eğitim, ortaöğretimde yerini tam tersi bir programa bırakmıştır:

Daha çok gelişmeler rüştiye, idadiye ve sultaniye okullarının çoğalmasında görülür. İlkeğitimin geriliğiyle ortağitimin gelişmesi

arasındaki uçurum, eğitim gören kuşaklar üzerinde sarsıcı etkiler yapmıştır.(...)

Bu çatışıklık yükseköğretim alanına gelindiği zaman daha da sarsıcı olmuştur. Bu yüzden rejime karşı ilk tepkiler Tıbbiye ve Harbiye’de patlak vermiştir. İlk devrimci zümreleşmeler, hatta ilk gizli devrimci parti bu iki çevrede kurulmuştur. Yüksekokullar, padişaha sadakat ve ubudiyet ruhunu aşılacak biçimde yönetilmekle, hatta öğretmenler ve öğrenciler maaş ve ihsanlarla memnun edilmekle birlikte, bu onları köleleştirmekten ziyade âsileştirmiştir. Tatminsizliğin ve aydınlanışın ilk yuvaları bu yüksekokullar olmuştur. Bu okulların kusuru, rejimin istediği ubudiyet ahlakiyatını veremeyişlerinde değil, öngörülmeleyen etkileri olan, siyasetle ilgisi olmayan Fransızca, matematik, fizik, biyoloji, iktisat, tarih gibi masum dersleri okutmalarındaydı. Bunların her biri gözlerin önüne yeni ufuklar açıyordu. Abdülhamit’in dış siyaseti ve maliyesi imparatorluğun yıkılışının son koşullarını hazırlarken, okullar da onun ideolojisinin temellerini yıkıyordu. Bunun farkına varıldığı zamanlarda öğrenciler üzerindeki kontrol sertleşiyor, fakat bu da olumlu sonuçlar vermekten çok olumsuz sonuçlar yaratıyordu. Vaktiyle Namık Kemal’in Abdülhamit’e yaptığı uyarıda öngördüğü şey olmuştu: 1889’dan 1908’e kadar hafiye ordusuyla âsi gençlik arasında yirmi yıla yakın süren bir savaş başladı (Berkes, 2010: 367-368).

Bu savaş, sadece Hamidiye okullarında okuyan ve mezun olan gençlerle olmamış, yabancı okullarda okuyan gençlerle de, o kurumlarla da yıllarca mücadele edilmiştir. Yabancı okulu “kültür emperyalizminin somut ifadesi” sayan Bayram Kodaman, onları temsil ettikleri devletin ve milletin menfaatini savunan ve “sömürge tipi yerli insan” yetiştirmek isteyen müesseseler olarak kabul eder. Devlet okullarının yetersiz kaldığı durumlarda bu okulların tahribatı daha da fazlalaşmakta, milli kültürü parçalamak ve kökünü kurutmak için çabalamaktadırlar (Kodaman, 1999: 34).

Kontrol edilemeyen eğitimin Osmanlı kültüründe meydana getirdiği bu aksaklıklara rağmen II. Abdülhamid döneminde atılan en önemli adım, “kızların eğitimi” için olmuştur. Tanzimat’la birlikte ortaya çıkan modernleşme ve Batılılaşma fikirleri, erkekle kadının her alanda eşit olması gerektiği fikrinde yoğunlaşmıştır. II. Abdülhamid Dönemine gelinceye kadar sadece sıbyan mekteplerinde eğitim alabilen kızlar, belli bir yaştan sonra evde özel hocalardan dersler almışlardır. Bunlar da kadının aile içindeki rolünü desteklemekten uzak olan, yabancı dil, edebiyat, musikî derslerinden ibarettir. Cahil kadının yetiştirdiği çocukların devlet için yararlı olamayacağı inancından dolayı kızların eğitimi için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu aşamada en önemli adım, kızlar için açılan rüşdiyelerin taşraya da yayılmasıdır. II.

Abdülhamid'den önce dokuz kız rüşdiyesi varken ve bunların hepsi İstanbul'da iken, otuz üç yıllık saltanatının sonunda bu sayı 85'e ulaşmıştır ve bunların 69'u taşrada açılmıştır (Kurnaz, 1997: 35). Kızlar için ilk lise eğitimi verme teşebbüsü de 1880 yılında olmuştur. Hatta bu lise için Bâbîâli Caddesi'nde bir konak kiralanmıştır. Ancak okul ilgisizlikten dolayı iki yıl sonra kapanmıştır (Kurnaz, 1997: 36).

II. Abdülhamid döneminde kızları daha çok aile hayatına hazırlayacak "Kız Sanayi Mektepleri" açılmaya çalışılmıştır. Ancak bu mekteplerin diğer okullara göre daha masraflı olmasından dolayıdır ki hep kısa ömürlü olmuşlardır (Kurnaz, 1997: 43). Ama bunun yanında kadının meslek hayatına başlamasında, memur olarak devlet kurumlarında görev almasında ve toplum içinde söz alan ve topluma fikirleriyle yön veren aydın kadınların yetişmesinde "Dârümuallimât"ın çok büyük etkisi vardır. Ancak 1870'te açılabilen ve 1909'a kadar sayısı 29'u bulan Dârümuallimîn'lere rağmen bir tane olan bu okulu Şefika Kurnaz şöyle anlatır:

Dârümuallimât, II. Meşrutiyet'e kadar öğrencilere burs veren gündüzlü bir okuldu. Sıbyan ve rüşdiye mekteplerinden başka bunlara denk olan kız meslek okullarında da öğretmen yetiştirmekteydi. Burs almadan okuyan öğrenciler, öğretmenlik yapıp yapmamakta serbest olduklarından, aynı zamanda aydın kadınların sayıca çoğalmasına da katkıda bulunmuştur. 1914'te Dârülfünûn açılıncaya kadar, kızlar için en yüksek eğitim müessesesi Dârümuallimât olmuştur. Buranın mezunları ise, devletin ilk kadın memurları olma bahtiyarlığına ermişlerdir. Dârümuallimât'ın açılmasıyla ülkede kadın öğretmen sayısında da çoğalma olmuştur. Mezun olanlar resmen tayin edildiklerinden, bu gelişmeler kadının çalışmasını devletin kendiliğinden tasvip etmesi neticesini doğurmuştur. Gerçi, kız rüşdiyelerine öğretmen temin etme zarureti vardı. Ancak, aydınların ve yöneticilerin bu konuda bir ihtiyaç duymaya başlamaları da bunda rol oynamıştır. Bütün gayretlere rağmen Dârümuallimât istenilen seviyeye getirilip yaygınlaştırılamamıştır (Kurnaz, 1997: 50).

Kızlar için başlatılan bu eğitim seferberliği asıl meyvelerini II. Meşrutiyet döneminde vermiştir. Kadınlar sadece çalışma hayatında değil, gazete ve dergiler vasıtasıyla basın hayatında; bir takım dernekler vasıtasıyla da sosyal hayatta söz sahibi olmaya başlamışlardır. II. Abdülhamid döneminin sonunda kadın, evde çocuk bakan anne rolünden salonlarda eşlerine destek veren aydın kadın rolüne geçiş yapmıştır. Bu durumda şüphesiz ki II. Abdülhamid'in modernleşme fikirlerinin önemi

büyüktür. Ancak bu fikirlere büyük katkı sağlayan Mehmet Said Paşa (Küçük Said olarak da anılır)'nın da burada zikredilmesi yerinde olacaktır.

II. Abdülhamid gerek kişiliği gerek siyasetiyle Osmanlı padişahları arasında çok tartışılan ve konuşulan bir padişah olmuştur. Tarih araştırmacılarının, siyasetçilerin, edebiyatçıların hakkında çok şey söyledikleri Abdülhamid için varılan, birçok ortak yargı vardır. Bunların başında Abdülhamid'in devleti despot bir rejimle yönettiği gelir. Ancak despotizminin yanında Osmanlı modernleşmesi için gösterdiği çabalar, yaptığı girişimler onun iki zıt kutupta, iki muhalif kesim tarafından tartışılmasına ve yorumlanmasına sebep olmuştur. Yıllardır güncelliğini koruyan tartışmalarla II. Abdülhamid Kızıl Sultan - Ulu Hakan ikileminde yaşatılmaktadır.

1.1 PROBLEM DURUMU

Bu çalışmada, Cumhuriyet Döneminde (1920-1950) yayımlanan on altı romanda II. Abdülhamid ve döneminin ele alınış biçimleri incelenmiştir. 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile demokratik bir temsil gücü kazanan ve yönetim merkezi Ankara'ya taşınan ülkenin edebiyatçıları da sancılı geçen yılların ardından eski yönetimi yermek, yeni yönetimi tanıtmak için kalemlerine sarılırlar. Bu yergiden en çok nasibini alan kişi II. Abdülhamid, dönem ise II. Abdülhamid Dönemi ve hemen sonrasında yaşanan yıllardır. Bu sebeple incelediğimiz on altı romandan hareketle II. Abdülhamid'in kişiliğini, politikasını, başta eğitim reformu olmak üzere ıslahatlarını; olumsuz uygulamalarını çeşitli başlıklar altında inceledik.

1.2 AMAÇ VE ÖNEM

Otuz üç yıllık saltanatıyla Osmanlı padişahları içinde en uzun süre tahtta kalan padişahlardan biri olan II. Abdülhamid, kişiliğinin, politikasının yanında ıslahatlarıyla da günümüzde hâlâ çok tartışılan bir padişaktır. O döneme ait objektif tarihî belgelerin olmayışı, konuyla ilgili yıllarca yeterli incelemelerin yapılamamış olması, konunun hâlâ güncel kalmasına neden olmaktadır. Edebiyat eserlerinin, özellikle romanların edebî ölçüler içerisinde yeri geldikçe bir döneme ışık tuttuğu, bir toplu-

mun özelliklerinin tanınmasına katkıda bulunduğu düşünülürken, Sultan II.Abdülhamid'in de romanlar üzerinden incelenmesi çalışmamızın asıl amacını teşkil etmektedir. Kendisine tepki gösterenlerin dahi, eğitim alanında yaptığı ıslahatları takdir etmeleri; II. Abdülhamid'in romanlarda bu bakış açısıyla da incelenmesine vesile olmuş, çalışmamıza ayrı bir önem katmıştır.

1.3 PROBLEM CÜMLESİ

Cumhuriyet Dönemi romanlarında II. Abdülhamid; dönemi, şahsiyeti, siyaseti, ıslahatları ve uygulamalarıyla nasıl ele alınmış, eğitim konusundaki ıslahatları hangi noktalarda vurgulanmıştır?

1.4 ALT PROBLEMLER

Çalışmamız kapsamında ele aldığımız alt problemler şu şekilde sıralanabilir:

1. Cumhuriyet Dönemi romanlarında, II. Abdülhamid'in saltanat dönemi nasıl anlatılmıştır?
2. II. Abdülhamid'in hayatı ve kişiliği romanlara nasıl yansımıştır?
3. Devlet yönetiminde izlediği iç ve dış politikaya romanlarda ne dereceye kadar yer verilmiştir?
4. II. Abdülhamid Dönemi eğitiminin önemi ve tarihî seyri ile eğitim reformlarının romanlarda karakterler ve yazarlar açısından yansımaları nasıldır?

1.5 SAYILTILAR

1. Cumhuriyet Dönemi romancılarının çoğu eserlerinde, II. Abdülhamid'in olumsuz özelliklerine, uygulamalarına yer vermişlerdir ve sadece Abdülhamid değil, çevresinde bulunan kişiler de tenkit edilmiştir.
2. Romanlarda genellikle Abdülhamid'in vesveseli ve korkak kişiliği üzerinde durulmuş ve roman kişileri onu bu yönleriyle alaya almışlardır.

3. Romanlarda en çok sürgün uygulaması işlenmiştir. Zaman zaman dönemin fikrî cereyanları üzerinden Osmanlı toplum yapısı yansıtılmaya çalışılmıştır. Abdülhamid'in dış politikada verdiği tavizlerden dolayı Osmanlı'nın yıkılışını hızlandığı anlatılarak tenkit edilmiştir.

3. Bazı romanlarda II. Abdülhamid Dönemi eğitim sistemi tenkit edilirken, yabancı okulların ve yabancı eğitimcilerin bu sisteme etkilerine değinilmiştir. Osmanlı eğitim reformu kapsamında dönemin en iyi okulları kabul edilen Mülkiye ve Tıbbiye mektepleri, bu okullardan mezun karakterler üzerinden işlenmiştir.

1.6 SINIRLILIKLAR

Sultan II. Abdülhamid otuz üç yıllık saltanatu, uygulamaları ve kişiliğiyle tarihin en tartışmalı padişahıdır. Onun dönemine ait yüzlerce kitap yazılmış, şu veya bu şekilde birçok kitapta da kısmen yerini almıştır. Ancak uyguladığı politikaların bir sonucu olarak uzun yıllar aleyhinde yazılanlar çoğunlukta olmakla beraber son dönemde iade-i itibar nazarıyla onu öven eserler de çoğunlukta. II. Abdülhamid Dönemine ait bazı eski belgelerin yok edilmiş olması, var olanlarının ise bilim tarafsızlığından yoksun, dönemin buhranının etkisinde yazılmış eserler olması; günümüzde yayımlanan eserlerin ise zaman zaman sübjektif olmaları, araştırmalarımız sırasında bizi oldukça sıkıntıya sokmuştur.

Ayrıca incelediğimiz konunun önemi itibarıyla II. Abdülhamid ve dönemi, romanlarda en çok ele alınan konulardan biridir. Bazı romanlar başlı başına onu ve dönemini anlatırken, bazılarında ise dönem bir fon gibi yer almaktadır. Bu sebeple Sultan II. Abdülhamid'e ve dönemine geniş yer ayıran romanları daha detaylı inceleyen, bazılarını ise ismen anmakla yetineceğiz.

1.7. TANIMLAR

1.7.1 Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı

29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyet idaresi, birçok alanda bir başlangıç olarak kabul edilmiştir. 23 Nisan 1920'de fiilen başlayan yeni yönetim anlayışı ede-

biyat alanına da yansımıştır. II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrasında Milli Edebiyat anlayışı Kurtuluş Savaşı'na bağlı olarak gelişmiştir. Bu dönemde istibdatçı yönetimi aratmayan bir tavır içinde olan İttihat ve Terakki yönetimi, 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla nüfuzunu kaybetmiştir. Bu sebeple edebiyatçıların ele aldıkları konular değişmiş, Türk Edebiyatında yeni bir dönem başlamıştır. Ancak bu dönemin başlangıcı kimi edebiyat araştırmacılarına göre 1920'dir; kimilerine göre ise 1923'tür. Bu dönemi sonlandıran tarih de başlangıç tarihi gibi muğlaktır. Ya Demokrat Parti'nin kuruluşu ve seçimlere katılım tarihi olan 1946 yılıyla bu dönem sona ermektedir. Ya da çok partili hayata geçişin yaşandığı 1950 yılıyla bu dönem kapatmaktadır.

Edebiyat alanında tematik tasnifin daha belirleyici olmasının yanında, bir konu üzerinde yoğunlaşmak ve etkili sonuçlar çıkarabilmek için, konunun bir tarih aralığıyla sınırlandırılması araştırmacı için kolaylık sağlamaktadır. Bu sebeple araştırmamızı 1920-1950 tarihleriyle sınırlandırdık.

1.7.2 II. Abdülhamid

Osmanlı İmparatorluğu'nun 34'üncü padişahı, 113'üncüsü İslâm halifesi ve 26'ncısı Osmanlı halifesidir. 21 Eylül 1842 yılında dünyaya geldi. Sultan Abdülmecid'in oğludur. Henüz on bir yaşındayken annesi Tîr-i Müjgân Sultan ölünce, bakımını Abdülmecid'in emriyle çocuğu olmayan Pirstû Kadın Efendi üstlendi. Özel hocalar tayin edilerek eğitildi. Dönemin önemli hocalarından Türkçe, Farsça, Arapça, Fransızca, tarih ve musikî dersleri aldı. Babasının ölümünden sonra yerine geçen amcası Abdülaziz diğer şehzadelerle birlikte II. Abdülhamid'in eğitimiyle de yakından ilgilendi. 1867 yılında çıktığı Avrupa gezisine, II. Abdülhamid'i de beraberinde götürdü.

31 Ağustos 1876'da tahta çıktı. Amcasının ölümü, ağabeyinin akıl sağlığını kaybetmesi onun da hayatı ve saltanatını etkiledi. Vesveseli, şüpheli, korkak bir kimliğe büründü. Kişiliğinde meydana gelen değişiklikler, hafiyelik ve jurnal uygulamaları ile sansürün yaygınlaşmasına neden oldu. II. Abdülhamid Dönemi "istibdat dev-

ri” diye de anılır. Bunun yanında, II. Abdülhamid daha çok, hakkında yapılan “Kızıl Sultan”-“Ulu Hakan” tartışmalarıyla tanınmaktadır.

Yaklaşık otuz üç yıllık padişahlığının ardından 27 Nisan 1909'da “31 Mart Vakası” olarak anılan tarihte tahttan indirildi. Üç yıl Selanik'teki Alâtini Köşkünde ev hapsinde tutulduktan sonra 1912'de İstanbul'daki Beylerbeyi Sarayı'na getirildi. Burada 10 Şubat 1918'de vefat etti. Mezarı, büyük babası için Divanyolu'nda yaptırılmış olan Sultan II. Mahmut Türbesi'nde bulunmaktadır (Küçük, 1988: 216-224).

1.7.3 Eğitim

1. Kişinin zihnî, bedenî, duygusal, toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının istenilen doğrultuda geliştirilmesi, ya da ona bir takım amaçlara dönük yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazandırılması yolundaki çalışmaların tümüdür (Akyüz, 1994: 2).

2. Eğitim, önceden saptanmış ilkelere göre insanların davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkiler dizgesi (...) ve bireyde kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı olarak istenen değişimi meydana getirme sürecidir (Güven, 2010: 1)

3. İnsanın yeteneklerinin, özellikle ahlâk yetilerinin geliştirilmesi için ona yön ve biçim verilmesi; bu yolda yapılan bilinçli ya da bilinçsiz etkilerin tümü (Türk Dil Kurumu (TDK)).

1.7.4 II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi

1876'dan 1909'a kadar II. Abdülhamid'in yönetiminde, Osmanlı İmparatorluğu genelinde yapılan eğitim reformlarının bütünüdür. Bu dönemin en önemli özelliklerinden ilki, eğitim kurumlarının imparatorluk sathına yayılıp, İstanbul dışında, sıbyan mektepleri haricinde de okular açılmasıdır. Bir diğer önemli nokta ise kızların eğitimidir. Kadınların çalışma hayatına katılımını sağlayacak ve devlet nezdinde memur olarak çalışmalarına yardımcı olacak Dârümuallimât ilk kez

II. Abdülhamid'in yardımlarıyla açıldı. Yeni mekteplere devletçe malî yardım, eğitim giderleri için vergi yoluyla kaynak temini, mektep yapma, öğretmen yetiştirme, devletçe öğretmen tayin etme, merkez ve taşra maârif teşkilâtının kurulması, Darülfünûn'un açılması ve bütün bunların özellikle Anadolu'ya yönelik olması sistemin özelliklerindedir. Bu dönemde azınlık okulları ve yabancı mektepler de az çok kontrol altına alınarak, Türk öğretmenler görevlendirilir. II. Abdülhamid'in tahta geçtiği yıl 250 olan rüşdiye sayısı 1909'da 600'e, 5 olan idadî sayısı 104'e, Dârümuallimînler 4'ten 32'ye, 200 olan iptidaî okulları 4000-5000 civarına, sıbyan okulları ise 10.000'e çıkmıştır. Ayrıca "Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi" Cumhuriyet'i kuran bir neslin yetişmesine öncülük etmiştir. (Kodaman, 1999: XIII, 164)

1.7.5 Roman

1. İnsanın veya çevrenin karakterlerini, göreneklerini inceleyen, serüvenlerini anlatan, duygu ve tutkularını çözümleyen, kurmaca veya gerçek olaylara dayanan uzun edebî tür. 2. Bu türde yazılmış eser (TDK).

3. Olmuş, olması mümkün bulunan olayları etraflı şekilde anlatan uzun yazı. Bir bakıma, büyük hikâyedir. Olağanı olmuş gösterme sanatıdır. Nesrin hikâyeleme türlerinden, bir veya birkaç kitap meydana getirecek uzunlukta olan roman, insanların başlarından geçen veya geçebilir kanısı uyandıran olayları yer ve zaman bildirerek anlatır. Roman zevk olarak okunan edebî türlerin en önemlilerindedir. İnsanı aydınlığa çıkarır. Roman okurken yeni yeni çevreler içinde, çeşitli şahıslarla karşılaşarak kendi kendimizden uzaklaşır, okuduğumuz şahısların tecrübelerinden geniş ölçüde faydalanırız. Romanın başlıca özelliği; uzun oluşu, kişilerin sayıca çok oluşu, kişilerinin hayat safhalarının geniş geniş anlatılmasıdır. Hikâyelerde olsun romanlarda olsun şu temel öğeler görülür: olaylar, şahıslar, çevre ve fikirler. Roman; olayları anlamak, anlatmak ihtiyacından doğmuştur. Bir hayatla bir hayatın ana olayları romanın temel konuları arasındadır. Sanatçının bilgi ve görgü duygusu yazdığı romanın özelliği üzerinde derin etkiler bırakır (Karaalioglu, 1978: 609).

1.7.6 Islahat

Genel olarak ıslahat, herhangi bir kuruluşta, devlet düzeninde eskimiş ya da bozulmuş olan yanları düzeltmektir. Osmanlı tarihinde ise gerileme döneminden başlanarak zaman zaman Batı örneğine göre girişilen yenileşme ve ilerleme atılımlarına verilen addır (TDK).

1.7.7 Sansür

Her türlü yayının, sinema ve tiyatro eserinin hükümetçe önceden denetlenmesi işidir. En somut amacı toplumu korumak ve devletin üzerinde kontrol sağlayacağı şekilde geliştirmektir. Genellikle toplumu etkileyen durumlarda/eylemlerde uygulanır ve ifade özgürlüğünü bastırma amacı güdebilir. Ayrıca, sansür, toplu iletişimden kimi düşünceleri ve kavramları çıkarma yoluyla algıyı kontrol etme eylemi olarak da nitelendirilebilir. Sansüre uğrayan şeyler tek bir kelimedden başlı başına bir kavrama kadar değişebilir ve değer sisteminden, ahlâkî yargılardan etkilenebilir (Wikipedia).

1.7.8 Hafıye

Özel soruşturmalarla edindiği bilgileri ilgililere ileten kimse, dedektif (TDK).

1.7.9 Jurnal

Biriyle ilgili olarak yetkililere verilen kötüleme, ihbar yazısı (TDK).

1.7.10 Muhalif

Birinin düşüncesine zıt düşüncede olan kimse (Devellioğlu,2005: 666).
II.Abdülhamid için bu kişiler Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleridir.

1.7.11 İstibdat

Uyruklarına hiçbir hak ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşi, despotizm; keyfi idare sistemi (TDK).

1.7.12 İstibdat Devri

“Abdülhamit II ve istibdat kelimelerinden biri söylenince diğeri hatırlanır. Böylece, İstibdat devri yalnız Abdülhamit II'ye has bir devir olarak gösterilir; bu kökleşmiş kanaat iledir ki istibdadı izah etmek için de Abdülhamit II'nin bir istibdatçı olarak doğmuş olduğu öne sürülmekle yetinilir. Gerçekte ise, o istibdat idaresinin ilk kurucusu değildir. Abdülaziz'in 1870'den sonraki devri de bir istibdat devri idi. Ve hatta Abdülaziz'i tahttan indirmiş olanları harekete geçiren ana sebep de bu istibdadada son vermek olmuştur” (Karal 2007: 245).

1.8 KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

bs. : Baskı

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi

M.Ü. : Marmara Üniversitesi

S. : Sayı

s. : Sayfa

TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

T.siz : Tarihsiz

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

Y.T.Ü. : Yıldız Teknik Üniversitesi

BÖLÜM II

2. İLGİLİ YAYIN VE ARAŞTIRMALAR

Sultan II. Abdülhamid’le ve dönemiyle ilgili, tahta çıktığı 1876 yılından itibaren günümüze kadar pek çok yerli ve yabancı eser kaleme alınmıştır. Yeni keşfedilen belgelerin ışığında, konumuzla ilgili, her gün yeni eserler, araştırmalar kitapçılarda yerini almaktadır. Yukarıda belirtilen objektif kaynak sıkıntılarına rağmen, konumuzla ilgili belli başlı yayın ve araştırmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

II. Abdülhamid ile ilgili en geniş bilgi veren ve bu konuda çığır açan eser Yılmaz ÖZTUNA(1968)’nın *Osmanlı Tarihi* eserinin 12.cildir. “II. Abdülhamid’e iade-i itibar edilmesini sağlayan tarihçi” olarak tanınan Öztuna, II. Abdülhamid’i bütün yönleriyle tanıtmaktadır.

Enver Ziya KARAL (2007) *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde II. Abdülhamid ve dönemine ilişkin geniş bilgi vermektedir. *I.Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)* başlığıyla yayımladığı 8.ciltte II. Abdülhamid’in tahta çıkışından indirilişine kadar geçen süredeki siyasî, iktisadî, toplumsal, eğitimle ilgili konulara geniş yer vermiştir.

Alpay KABACALI (2005)’nin hazırladığı *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e İmparatorluk ve Nesnel Tarihin Prizmasından Abdülhamid* eseri son zamanlarda yapılmış, oldukça objektif bir çalışma olması bakımından önemlidir. Belgelerle, fotoğraflarla ve hatıralardan örneklerle zenginleştirilmiş kitapta, II. Abdülhamid ayrıntılı olarak anlatılır.

Diğer tarihçilere göre oldukça iddialı bilgiler veren Orhan KOLOĞLU(1987), *Abdülhamid Gerçeği, Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan* eserinde II. Abdülhamid’in karakteri, politikası ve siyasî olaylarla olan ilişkilerini belgelerle ortaya koyar.

Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı II. Abdülhamid eseri 46 röportajdan oluşmaktadır. Mehmet TOSUN(2009)'un yayına hazırladığı eserde Kemal K.Karpat, İlber Ortaylı, Ekmeleddin İhsanoğlu, Mehmet İpşirli, Harun Osmanoğlu gibi isimlerin yanında birçok araştırmacının görüşlerine yer verilmiştir.

Bernard Lewis (2010)'nin *The Emergence of Modern Turkey* adlı eserinden dilimize çevrilen *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adlı eseri, Abdülhamid Döneminin öncesini ve sonrasını kronolojik bir sırada anlatmıştır. Oldukça ilginç tespitlerde bulunan eserde istibdat rejimi objektif bir perspektifle sunulmuştur.

Yahya AKYÜZ(1994)'ün *Türk Eğitim Tarihi* ile Osman Nuri ERGİN (1977)'nin *Türkiye'nin Maarif Tarihi* adlı eserleri başlangıçtan yakın tarihimize kadar eğitim sahasında iz bırakmış eğitim metotlarını, okulları ve eğitimcileri tanıtmaktadırlar.

Bayram KODAMAN(1999)'ın hazırladığı *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* eseri ise dönemin eğitimiyle ilgili yapılmış, ilk toplu kaynak olması bakımından oldukça önemlidir. Sıbyan mekteplerinden idadilere kadar birçok eğitim kurumu hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte, nicelik ve nitelik bakımından diğer dönemlerle karşılaştırmalar yapmaktadır.

Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi'nin 2008 yılında yayımlanan *Türk Eğitim Tarihi* başlıklı özel sayısında, II. Abdülhamid Dönemi dâhil Osmanlı eğitim tarihinin özelliklerini ve bu konuda yapılmış olan çalışmaları bulmak mümkündür.

Alemdar YALÇIN(2006)'ın *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1924-1946)* adlı çalışması II. Abdülhamid'i ve dönemini anlatan romanların tespiti için öncelikli kaynak olmuştur.

Mehmet NARLI(2009) Alemdar Yalçın'ın araştırmasının zaman aralığını biraz daha genişleterek *Roman Ne Anlatır? Cumhuriyet Dönemi 1920-2000* adlı eserini

hazırlamıştır. Eserde ilk olarak edebiyat bilimine etki eden siyasî, sosyal ve kültürel olaylar verilmiştir. Sonrasında ise alt başlıklar halinde bu olayların ele alındığı romanlar tanıtılmıştır.

Murat KOÇ(2005)'un hazırladığı *Türk Romanında İttihat ve Terakki (1908-2004)* adlı inceleme II. Abdülhamid ve çevresinde gelişen olayları kaleme alan romanların tespitinde kolaylık sağlamıştır. 112 romanın incelendiği eserde, 1908-1918 yıllarında meydana gelen olaylar kronolojik olarak sıralanmış ve romanlar bahsettikleri konular bakımından tasniflenmiştir.

Fethi Naci (2002)'nin *Yüz Yılın 100 Romanı* eseriyle Hece Dergisinin *Türk Romanı Özel Sayısı* çalışmamızın bazı bölümlerinde bize yardımcı olmuşlardır.

TRT tarafından 2011 yılında hazırlatılan *Üç Kıtanın Son Hükümdarı: II.Abdülhamid* belgeseli görsel olarak araştırmacılara ışık tutacak bir çalışmadır. Altı bölüm halinde hazırlanan belgesel; Yılmaz Öztuna, Orhan Koloğlu, François Georgeon, Heat Lowry, Engin Akarlı, Cezmi Eraslan, Ali Birinci gibi II. Abdülhamid ve dönemiyle ilgili çalışmalar yapmış ünlü tarihçilerin anlatımlarıyla ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan fotoğraflar ve videolarla zenginleştirilmiştir.

Çalışmamızın tamamlamasına yakın yayımlanan *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid (2012)* adlı eseri de burada zikretmemiz gerekir. Bizce II. Abdülhamid hakkında bugüne kadar yapılmış en geniş hacimli eser olma özelliğine sahip bu beş ciltlik külliyat, Erciyes Üniversitesi tarafından yayımlandı. M.Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan tarafından hazırlanan eserde II. Abdülhamid ile dönemi, 75 uzmanın kaleminden sunulur.

BÖLÜM III

3. YÖNTEM

3.1 Araştırma Modeli

Araştırmanın modeli betimseldir.

3.2 Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Cumhuriyet Dönemi (1920-1950) romanları oluşturmaktadır. Örneklem ise bu dönem romanlarında işlendiği kadarıyla “II.Abdülhamid’in kişiliği, dönemi, uygulamaları ve bu dönemin eğitim sistemi”dir.

3.3 Veri Toplama Araçları

İlk olarak II. Abdülhamid Döneminin tarihî ve edebî okumaları yapıldı. Toplanan veriler ışığında, Cumhuriyet Dönemi Türk romanlarında bu döneme atıfta bulunan romanların ilgili kısımları fişleme yöntemi kullanılarak toplanmış ve kronolojik olarak tasnif edilmiştir.

3.4 Veri Çözümleme Teknikleri

Kronolojik olarak tasnif edilen edebî metinlerde; II. Abdülhamid’in kişiliği, politikası, uygulamaları ve eğitim reformu tarih kitaplarındaki bilgilerle karşılaştırılarak verilmiştir.

BÖLÜM IV

4. BULGULAR VE YORUMLAR: CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA II. ABDÜLHAMİD VE EĞİTİM

II. Abdülhamid ve dönemi, edebiyat tarihimizde birçok yazar tarafından eserlerine konu edilmiştir. Romancılarımız bazen başlı başına bu dönemi konu alırken, bazen de dönemi bir fon olarak kullanmışlardır. Çalışmamız kapsamında Cumhuriyet Döneminde (1920-1950) yayımlanmış on altı roman incelenmiştir: *Ateş Gecesi* (Reşat Nuri GÜNTEKİN), *Bebek* (Aka GÜNDÜZ), *Bir Sürgün* (Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU), *Çamlıcadaki Eniştemiz* (Abdülhak Şinasi HİSAR), *Dükkülerin Romanı* (Burhan Cahit MORKAYA), *Gizli El* (Reşat Nuri GÜNTEKİN), *Hüküm Gecesi* (Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU), *İstanbul'un Bir Yüzü* (Refik Halit KARAY), *Kolejli Nereye?* (Necmettin Halil ONAN), *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi* (Zeki Mesut ALSAN), *Pervaneler* (Müfide Ferit TEK), *Sinekli Bakkal* (Halide Edip ADIVAR), *Sultan Hamid Düşerken* (Nahid Sırrı ÖRİK), *Sürgün* (Refik Halit KARAY), *Üç İstanbul* (Mithat Cemal KUNTAY), *Zaniyeler* (Salâhaddin Enis ATABEYOĞLU).

Bu romanların bazıları II. Abdülhamid'i ve dönemini ayrıntılı olarak anlatırken, bazılarının ise onu ve dönemini sadece bir yönüyle ele aldığını görmekteyiz. *Sultan Hamid Düşerken* romanı haricindeki diğer romanlarda II. Abdülhamid, dönemi ve çevresindekiler şiddetle eleştirilmiştir. II. Abdülhamid'in kişiliği, hayatı, politikası, olumsuz uygulamaları, ıslahatları ve eğitim reformunun ele alındığı çeşitli başlıklar altında geliştireceğimiz bu bölümde, romanların ağırlıklı olarak bahsettikleri konuları şöyle sıralayabiliriz.

Sultan Hamid Düşerken ile *Üç İstanbul* romanları, II. Abdülhamid'in kişiliğinden, politikasından ve hayatından en çok bahseden eserlerdir. Yazarların en çok etkilendikleri uygulama olan sürgün, *Bir Sürgün*, *Ateş Gecesi*, *Sürgün*, *Bebek* ve *Sinekli Bakkal* romanlarında geniş yer bulmuştur. Bunun yanında II. Abdülhamid'in çevresinde bulunmakla onun istibdatçı yönetimine katkıda buldukları ve ona benzedikleri düşünülen devlet adamları da eleştirilenler arasındadır. Bu kişiler eleştirilirken özellikle hafiyelik ve jurnalcılık, adam kayırma, rüşvet alma gibi konulara değ-

nilir. *Çamlıcadaki Eniştemiz, Sinekli Bakkal, İstanbul'un Bir Yüzü, Üç İstanbul, Zaniyeler, Gizli El ve Hüküm Gecesi*'nde eleştiriler II. Abdülhamid yanlısı ile muhalifi kişiler arasındaki tartışmalarla verilmiştir. Bu romanlarda Abdülhamid yanlısı, “sabık devlet adamı” diye tabir edilen kişilerin hazin sonlarına mutlaka yer verilir. Meşrutiyet'in ilanı ile değişen düzen, nasıl ki Sultan Abdülhamid'i Selanik'e gitmeye zorlamışsa, yazarlar da romanlardaki bu kişileri, efendilerinin maruz kaldığı sonu yaşatmaya çalışmışlardır.

Çalışmamızın ana bölümlerinden birini oluşturan “eğitim reformu”, romanlarda tarihçilerin ve araştırmacıların fikir birliğine vardığı “Onun dönemi eğitimde tam bir çağdaşlaşma dönemidir.” şeklinde yer almamıştır. Yukarıda saydığımız, ağırlıklı olarak diğer konuları anlatan romanlarda zaman zaman satır aralarında eğitimle ilgili atıflara rastlarız. Bunun yanında *Pervaneler, Dünkülerin Romanı, Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi, Kolejli Nereye?* romanları başlı başına eğitimle ilgilidir. *Pervaneler* romanında Osmanlı ve Batı tarzı eğitim programları karşılaştırılır ve yabancı okulların Türk kimliği üzerinde yarattığı çöküntü gösterilmeye çalışılır. *Dünkülerin Romanı* ve *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi* eserlerinde; II. Abdülhamid'in açtığı Mülkiye Mektebi'nde yetişen iki gencin eğitim hayatları, dönemin olaylarıyla birlikte anlatılır. Bu gençler Mülkiye Mektebi'nde yetişmelerine rağmen, diğer roman kişilerine nazaran farklı bir muhalif ruha sahiptirler: Onlar Türk olmayan her şeye karşıdırlar. Bu sebeple zaman zaman İttihat ve Terakki yönetimine de tepki gösterirler.

Bu bölümde ilk olarak II. Abdülhamid'in kişiliğinin, hayatının, korkularının ve ilgilerinin ne ölçüde romanlara yansıdığını inceleyeceğiz. Daha sonraki bölümlerde ise politikası, olumsuz uygulamaları ve eğitim reformu yer alacaktır.

4.1 II. ABDÜLHAMİD

4.1.1 II. Abdülhamid'in Kişiliği, Fizikî Özellikleri ve Hayatı

II. Abdülhamid ve dönemi Tanzimat'tan beri birçok romanın konusunu oluşturmuştur. Ancak incelediğimiz romanlar arasında, II. Abdülhamid'i bir roman karakteri olarak ele alan, onu konuşuran, olaylara müdahalesini gösteren ve etraflıca

anlatan, tespit edebildiğimiz tek roman, Nahid Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken* adlı eseridir. 1946 yılında tefrika edilip ilk baskısını 1956 yılında yapan bu roman, daha sonra *Abdülhamid Düşerken* adıyla yayımlanmış ve 2002 yılında yine aynı isimle bir filme de konu olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından önceki süreci ve tahttan indirilişini ayrıntılarıyla anlatan eserde, II. Abdülhamid'in hayatından bir kesit sunulmuştur.

Alpay Kabacalı'nın anlattığına göre II. Abdülhamid ilk çocuğu Ulviye Sultan'ı beş altı yaşlarında iken kaybetmiştir. İlk çocuğunu kötü bir şekilde küçük yaşta kaybeden Abdülhamid'in, bu ölümün acısını bir türlü unutamadığını ve dilinden düşürmediğini aktarır (Kabacalı, 2005: 284). Sultan Abdülhamid'in hayatına dair bu ayrıntıya *Üç İstanbul*'da da aynı şekilde yer verilmiştir:

Hidayet Bey'i çocukken amcası, şehzade Abdülhamit Efendi'nin Kâğıthane'deki köşküne götürürdü. Şevketmeap efendimizin o zaman küçük bir kızı vardı. Bunu büyüyünce Hidayet Beyefendi'ye vermek istiyordu. Fakat bir gün bu kız piyano çalarken annesi bir kibrit çakar, kızın bürümcük elbisesi tutuşur, kız yanarak ölür. Bu izdivaç da kalır (Kuntay, 1938: 51).

Üç İstanbul'da "Deli İbrahim'in Torunu", "Kanbur Mahmut'un Torunu", "Fatih'in Torunu", "Efendimiz", "O"; *Çamlıcadaki Eniştemiz*'de "Zülfüyâr", *Sinekli Bakkal*'da "Kanlı Hükümdar", "Kızıl Sultan" gibi isimlerle anılan II. Abdülhamid, romanlarda genellikle karakter özellikleriyle ve hayatından kesitlerle anlatılır. Fizikî özellikleri genellikle bahse konu olmayıp *Sultan Hamid Düşerken*, *Üç İstanbul* ve *Sinekli Bakkal* romanlarında kısa kısa değinildiğini görürüz. *Sultan Hamid Düşerken* romanında Nahid Sırrı Örik onu, "biraz çukur koyu mavi gözlü" (Örik, 1957: 272), "bıyık ve sakalı boyalı"(Örik, 1957: 9) şeklinde tasvir etmiştir. *Üç İstanbul*'da 10 Temmuz'u anlatan Mithat Cemal Kuntay, Abdülhamid'i, karikatürlerde yansıtıldığı şekliyle anlatır:

Yıldız dağının tepesinde kızıl ve kara sakalı yere sürünerek eğilen adam kadit avuçlarıyla beldenin sokaklarına balya balya karanlık yuvarlıyor. (...) İkinci Abdülhamit'in gözleri gecenin karanlığına karışarak 33 senenin dibinden 10 Temmuz'a bakıyor (Kuntay, 1938: 281).

Sinekli Bakkal'da ise II. Abdülhamid'in, buna benzer, ancak imam üzerinden tasvir edildiğini görmekteyiz. Buradaki anlatım, II. Abdülhamid'in 10 Temmuz sonrasında gazetelerde ve dergilerde karikatürize edilmiş resmi gibidir:

Tam mihrabın arkasındaydılar. İmamın sırtını loşlukta ancak seçebiliyordu. Müphem, hareketsiz siyah bir küme, üstünde kocaman bir tülbent yığını. Bu yığının arkasında imama ait olarak yalnız iki kalkık kulak görünüyordu. Dikkatle sarıktan ayrılmış iki kulak. Bir taraftan öbür tarafı görecek kadar cansız, renksiz, kansız kulaklar...(Adivar, 1936:293)

İnceldiğimiz romanlarda çoğunlukla Abdülhamid'in korkuları, güvensizliği ve - muhaliflerine göre- yanlışları konu edilir. Bunun yanında karşısındakinin ne düşündüğünü sezen ve onu etkileyen bir yapısı olduğu yabancı devlet adamları ve tarihçiler tarafından sık sık dile getirilmiş olmasına rağmen, bu özelliğine sadece *Sultan Hamid Düşerken* romanında değinildiğini görmekteyiz:

Sultan Hamid aynı el pençe vaziyeti muhafaza ederek biraz şaşkın sükût eden Sadrâzâmın bütün düşündüklerini keşfetmişti. Hatta onun hatırına gelmeyen, hiç değilse henüz gelmeyen bir şeyi de düşündü, hesap etti. Karşısında derin tâzim göstererek oturan bu Tefik Paşa yıllarca evvel, Ferit Paşa'nın sadaretinden önce, daha Halil Rifat Paşa'nın sadrazamlığı esnasında bir an kendisine umdurulmuş bulunan bu sadarete nihayet erişmekten fevkalade bahtiyardı (Örik, 1957: 274).

II. Abdülhamid'e büyük bir kızgınlık içinde bulunduğunu söyleyebileceğimiz Cumhuriyet Dönemi romancılarının, yukarıda andığımız eserler dışında, onu fizikî olarak tasvir etmediklerini görürüz. Bunda Abdülhamid'i karikatürlerle yeren mizah dergilerini ve gazetelerinin etkisi vardır. Ancak romancıların tenkitçi tavırları, onun hayatına, saltanatına ve politikasına yapışan "korku" ve "güvensizlik" duygularında toplanmıştır.

4.1.2 II. Abdülhamid'in İlgileri

II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda kurduğu, kendine ait bir dünyası vardır. Burada imparatorluğun her köşesinde meydana gelen değişiklikleri izlerken bir taraf-

tan da şehzadelğinde edindiği hobilerine devam etmiştir. Romanlarda bu yanına çok fazla değinilmemekle birlikte birkaç ayrıntı bulabilmekteyiz.

Halide Edip Adıvar'ın, *Sinekli Bakkal* romanında İmamı anlatırken verdiği birkaç örnek bize II. Abdülhamid'i hatırlatmaktadır. Halide Edip, halayık Kanarya'nın padişahla ilk karşılaşmalarında odada bulunan ve padişah yaklaşırken "Çok yaşa!" diye haykıran bir papağandan bahseder*:

Padişah beni görünce kaşlarını çattı. Galiba şüphelendi. Etrafında değişik yüz görünce fena halde sinirlendi. Hemen bizim Kadın Efendinin adamı olduğumu anlattım. Hemen tavrı değişti. "Çocuklara iyi bakınız..." dedi. Papağanla biraz konuştu, çekildi, gitti (Adıvar, 1936: 230).

İmam'ın değer verdiği tek varlık da "şeytan" adını verdiği bir serçedir. Osman, yani Pelegrini onu ziyarete gittiği bir gün "şeytana ekmek ver" der (Adıvar, 1936: 327). *Sultan Hamid Düşerken* romanında da II. Abdülhamid'in kuşlarla rahatlayışı şöyle anlatılır:

İkinci Abdülhamid ayağa kalktı, ve hiçbir şey düşünmemek, her şeyi unutabilmek nimetini türlü zehirde arayan bir bedbahtın isticali içinde güvercinlerinin bulunduğu yere, onları seyretmek, onların manzaralarını ve oynayışlarını seyrederek bir haz duymağa, duyarsa bu hazla avunmağa gitti (Örik, 1957: 277).

II. Abdülhamid'in hayvanlara olan düşkünlüğü sadece kuşlarla sınırlı değildir. Yıldız Sarayı içinde oluşturduğu "dünya"nın içinde birçok türden hayvan ve bitkinin olduğu bilinmektedir. Bu merak belki de II. Abdülhamid'in insanlara olan güvensizliğini hayvanların sadakatiyle, nebâtın güzelliğiyle karşılamak istemesiyle açıklanabilir.

Sultan Abdülhamid giyinişine son derece önem veren bir padişahtır. Ama suikastten korktuğu için giysilerini şifreli telgraflarla Avrupa'dan getirttiği söylen-

* Kızı Şadiye Osmanoğlu *Babam Abdülhamid* adlı hatıratında bu kuştan da bahseder: "Babam, hayvanları çok severdi. Beyaz bir Ankara kedisi ile beyaz bir papağanı, yıllarca ona arkadaşlık etmişlerdi. Papağanı odasının dışında konuşulan şeyleri gelir, babama gayet güzel bir telaffuz ve sadakatle tekrar ederdi (Şadiye Osmanoğlu (2009). *Babam Abdülhamid*. İstanbul: Timaş Yayınları. s. 41)."

mektedir. Bu konuya *Üç İstanbul* romanında da atıfta bulunulur. Ancak bu konu “Buhârî'nin yakılması” olayıyla birlikte verilir ve okuyucuda “bu nasıl bir padişah kararı siz verin” tarzından bir ikilem yaratır:

Hoca'nın öfkesi biraz daha artarsa odadan taşabilirdi. Nazır yaptığı münasebetsizliğe pişman oldu: Gözlerini yumdu, içinden salâvat getirmeye başladı. Dağistanlı Hoca kısık, mahrem sesle çıkıştı:

- Senin Fatih'in torunu Buhârî'yi geçende Çemberlitaş hamamının külhanına attırdı, hadisleri odunlar gibi yaktırdı; duymuşsundur tabii... Frenk gömleği hikâyesini bir düşün, bir de hadis yaktırmayı!

Bu Frenk gömleği hikâyesini, nazır ve hoca, bir hafta evvel bir mabeyinciden bu odada dinlemişlerdi:

Abdülhamid'in çamaşırlarını satın alan bu mabeyinci bir gün “Frenk gömleği de alayım mı” diye sormuş: Abdülhamit kızmış: “Halife Frenk gömleği giyemez; halifeye kolalı gömlek satın alınır” demiş.

Mabeyinci bu vakayı Abdülhamit'in ne kadar dini bütün olduğunu göstermek için anlatırken biliyordu ki dalkavukluğun en muvaffakiyetlisi insanın gıyabında yapılanıdır (Kuntay, 1938: 37).

II. Abdülhamid'e dair bir başka ayrıntıyı da *Çamlıcadaki Eniştemiz*'de buluruz. Romanın başkişisi Vamık Efendi romanlara meraklıdır. Onun bu merakından yola çıkılarak II. Abdülhamid'in meraklı olduğu polisiye romanlara dair bir bölüm anlatılır:

O zaman bütün böyle roman meraklıları içlerinde en meraklılarından birinin de Sultan Hamit olduğunu bilirdiler. Ve deli eniştemiz, Yıldız sarayında, kendi hususî mütercimlerine tercüme ettirdiği kim bilir daha nasıl katmerli cinayetli, insanın nefesini kesecek kadar meraklı aklı şaşırtacak kadar şeytanî romanlar okuyor diye, ağzı sulanarak, düşünün, Yıldız sarayındaki o her zaman o kadar çekindiği, korktuğu Sultan Hamit'i, kendisinin okuyamadığı bu romanlar yüzünden, kıskanmaya bile cesaret ediyordu (Hisar, 1944: 96).

Romanlarda II. Abdülhamid'in ilgilerine dair anlatılanların tarih kitaplarıyla örtüşmesine rağmen, romancıların Abdülhamid'in marangozlukla ilgili tarafına hiç değinmediklerini görmekteyiz. Hakkında “Padişah olmasaydı iyi bir marangoz olurdu” denilen Abdülhamid'in bu özelliğini ayrıntılarıyla ele alan roman Kemal Tahir'in *Bir Mülkiyet Kalesi* (1977) adlı eseridir. Yazımını 1946'da Çorum Cezaevi'nde bitirdiği romanı ölümünden sonra sarı defter yaprakları arasından temize çekilerek

yayımlanmıştır. Roman Abdülhamid'in padişahlığından Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreyi anlatır. Romanın ilk bölümlerinde Abdülhamid'in marangozluğuna, korkularına ve -Mahir Efendi'ye göre- cesaretine değinilir.

4.1.3 II. Abdülhamid'in Hayatını ve Saltanatını Etkileyen “Korku” ve “Güven”

Mithat Cemal Kuntay romanının “Abdülhamit'i Burnu Kurtardı” başlıklı bölümünde, onun fizikî özelliğine değil, karakterine atıfta bulunur. Burnunun büyük olmasından dolayı kendisini çirkin gören ve bu sebeple aynaya bakmaktan, fotoğraf çektirmekten hoşlanmayan II. Abdülhamid'i, burada, karakterine yapışan korku ile anar:

- Senin deli İbrahim'in torunu meğer ne saçma adammış. Hükümdar tarafı hiç yok. Evde oturmak için doğan adamı tesadüf sarayda oturtmuş. Hükümdar ailesinden gelmeseydi tapuda mukayyit olurdu. Sonra o ne hükümetmiş, bütçesi yok, maliye nazırı var; donanması yok, amiralleri var. Fakat Allah'a şükredelim ki, onun büyük olmaya merakı yoktu; sahne adamı değildi; Almanya İmparatoru gibi aktörlüğe kalkışsaydı halimiz haraptı.

Dağıstanlı Hoca:

- Onun mevhum bir büyüklüğe bile tahammülü olamazdı. Suikast kurşununun hedef dairesi büyür diye korkardı! (Kuntay, 1938: 292-293)

Bir gördüğünü, duyduğunu asla unutmayan; verdiği emirlerin yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden bir yapıya sahip olduğu söylenen II. Abdülhamid'in bu özelliğine “mukayyit”, kaydeden tabiriyle atıf yapar ve korkularından birini açıklar. Mithat Cemal Kuntay, suikaste uğramak, zehirlenmek, türlü şaibelerle tahttan indirilmekten korkan vesveseli Padişahı, bu yönleriyle sık sık alaya alır. Bir başka sayfada onun vehminin bir sebebini şöyle nakleder:

Şimdi Abdülhamit'i konuşuyorlardı; Şair Raif:

- «O»na ne zamana kadar katlanacağız? Ne zamana kadar? Hangi günahımızın cezasını çekiyoruz? diyordu. Raif Abdülhamid'in adını ağzına almazdı. Abdülhamit «O» idi.

Adnan: “O ceza, meza değil; deli! Zırdeli! Onu delirten de Ali Suavi oldu.

Raif: - Deli mi? Altından tahtını al, bak nasıl akıllanır.

Adnan: - Doğru düşünmüyorsun; bu adama hekim de deli der, hâkim de... Zaten bu Osmanlı hanedanı Dostayevski'nin Karamazof ailesine benzer: İçlerinde dâhisi var, budalası var; sarhoşu, delisi var; katili, bestekârı, şairi var, ne ararsan var (Kuntay, 1938: 106) .

Güvensizlik ve vehim derecesindeki şüpheciliğinin ortaya çıkardığı korkularına, diğer romanlarda da geniş yer verilmiştir. *Sultan Hamid Düşerken* romanında, II.Abdülhamid'in büyük önem verdiği askerlerinden dolayı hissettiği korkuları şöyle ifade edilir:

Yollayacağım kuvvetlerin sadakatinden artık şüphe ediyorum. İkinci fırkadan asker ayırıp göndersem bile ifrat etmeyeceklerinden emin değilim. Hem Rumeli'nin dört tarafı düşmanla sarılı iken İslâmı, Türkü birbirine nasıl kırdırırım? (Örik, 1957: 6)

Kan dökmekten, kılıçla savaşmaktan çekinen II. Abdülhamid'in sadece isyan çıktığında değil, tahta çıktığı andan beri askerlerine de, emrindeki diğer görevlilere de güvenemediği bilinmektedir. Bu sebeptendir ki sık sık sadrazam değiştirmiştir. Askerî mekteplerde yetişen gençlerin kendisine bağlı askerler olacağını ümit ederken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerlerden de destek alarak ortaya çıkması onu oldukça korkutmuştur.

Sultan Hamid Düşerken'de Meşrutiyet'in ilan edilmesine yakın Sultanı görmeye giden Şefik de onda bir korku hâsıl etmiştir. Çok erken bir vakitte yanına hiç tanımadığı birini kabul etmekte bir zarar görmez. Ancak Şefik'i âdeti olduğu üzere ayakta kabul ettiği sırada temennalarla ona yaklaşıp eğilerek eteğini öpmeğe teşebbüs edince Sultan bir korku duygusu içinde "Estağfurullah!" diyerek geri çekilir (Örik, 1957: 296).

Aynı eserde, bu duygularının meydana getirdiği sıkıntılardan dolayı II.Abdülhamid'in yaşadıkları şöyle anlatılır:

Bütün saltanatı süresince, yıllar ve yıllarca her an tahttan indirilmek ve öldürülmek korkusuyla titremiş, en gülünç yalanlara önem vermiş ve çok

kez inanmış bulunan bu adam, şu anda kendisine düşman bir ordunun ayak seslerini bu yarı boşaltılmış sarayın sessizliği içinde duymasına ve her tehlikenin, bütün tehlikelerin başının üzerine kanat gerdiğini hissetmesine rağmen, böyle rahat ve kaderine razı konuşurken, gerçekten büyük görünüyor, uğursuz kuşkulara yenilerek işlediği bütün suçlardan da nefsinin temizliyordu (Örik, 1957: 301).

Sinekli Bakkal'da, II. Abdülhamid'in saraydan çıkıp halk arasına karıştığı tek zaman dilimi olan Cuma selamlığı merasimindeki korkusu dile getirilir. Vehimli kişiliğinde aslında bu merasimler sırasında birkaç kez suikaste uğramış olmasının etkisi çoktur. Ancak bu korkulu dakikaları sadece Sultan değil, devlet erkânı da yaşamaktadır:

Cuma selamlığını görmeye epey bir kalabalık gider. Çünkü tantanalı ve şaşaalı bir alay, rengin ve zengin üniformalı seçme ve güzel yaverler, yelesini sallayan, yeri deşen cins atlar, muhteşem arabalar görürler. Bütün bunlar her hangi operayı sönük bırakacak bir dekor içinde çevik ve çabuk bir gidiş ve geliş, bir hareket cereyanı halinde gözlerinin önünden geçer.

Fakat seyirciler bu gösterişin perde arkasını, zavallı Selim Paşa'yı terleten, titreten, tarafını göremezler. Onun bu nümayişte rolü büyük ve karışıktır. Evvelâ İkinci Abdülhamid'in sadık kullarının, efendilerinin gövdesine kafasına bir kurşun yahut bomba atmalarına mani olmak; sonra bu alayı valânın vakasız geçmesini temin etmek; sonra her selamlık resminden bir kâbus gibi korkan Padişah'a alayın emniyet ve selamet içinde geçeceğini temin etmek; daha sonra tahsisatlarını hak etmek isteyen hafiyeye alayının ve yahut müstebit bir hükümdarın vesvesesini gıcıklayarak para kazanmak isteyen jurnalcilerin her hafta düzdükleri yalanları okumak...

Cuma günleri padişahın arabası, saray kapısından içeri girer girmez, Selim Paşa geniş bir nefes alır. Ekseri huzura kabul olunur ve daima konağa, cebinde şişman kırmızı bir atlas kese ile döner. O günün akşamı paşanın ziyaret kabul ettiği zamandır (Adıvar, 1936: 47).

Şüphesiz ki II. Abdülhamid de saray kapısından içeri girdiğinde derin nefes almaktaydı. Her ne kadar tarih kitaplarında birkaç kez suikast ihbarına itibar etmeyecek Cuma selamlığına çıktığı söylense de her hafta gerçekleşen bu tören, etrafındakiler için oldukça eziyetli olmuştur. Bu merasimlerde çektiği azapları azaltmak için Abdülhamid'in başvurduğu bir yolu (havadis olarak) Nahid Sırrı Örik, *Sultan Hamid Düşerken* 'de şöyle anlatılır:

Abdülhamid Hânın büyük dostu Almanya imparatorunun Korfo adasındaki malikânesine iltica etmek üzere çoktan İstanbul'dan ayrılmış bulunduğu ve son Cuma selamlığına sadece kendisine benzeyen ve esasen kendi yerine selamlığa çok kere de çıkan bir adamın çıkmış bulunduğu havadisi dillerde dolaşıyordu (Örik, 1957: 282).

Mithat Cemal Kuntay *Üç İstanbul*'da Adnan Bey'i koyu bir muhalif olarak konuşturur. Abdülhamid'e ve onun eseri olan, onun tarafında olan herkese kızar, eleştirir. Romanda çoğu kez, Abdülhamid'in korkularıyla da dalga geçer:

- Hangi devlet; hangi imparatorluk? Diyarbekir'de bir Türk bir Ermeni'nin nasırına bassa devletler Galata'ya bir düzine karakol gemisi gönderiyor. Avrupa hariciye nazırları vilayetlerimize dâhiliye nazırımız kadar karışıyor. Sonra da "Avrupa bizi taksim etmez, çünkü Sultan Hamit padişaktır!" diyorsunuz. Demek ki Abdülhamit'ten korkuyorlar?

Nail'in sefaret müsteşarlığını çekemeyen hariciye mümeyyizi Burhan eğlendi: - Nail Beyefendi'nin hakları var, dedi; efendimizden Avrupa korkar!"

Adnan bu alaya sevindi: Hitabet edebilecekti: - Vallahi Avrupa efendimizden korkar mı bilmem; fakat efendimiz eskiden Moskof çarından korkuyordu, sonra elçisinden korkmaya başladı, şimdi tercümanından korkuyor. Zaten neden korkmuyor ki? Sahilden korkuyor, kalem sesinden ayak sesine kadar her gürültüden korkuyor; gazeteden reçeteden korkuyor; kendi karyolasından korkuyor; kendi hafiyesinden korkuyor; öperken çocuğundan, çocuk yaparken karısından korkuyor... Korkacak kimse bulamazsa aynada kendisinden korkuyor. Abdülhamit sağ kaldıkça Osmanlı İmparatorluğu masrafsız batacaktır, Avrupa para ve asker harcamayacaktır; onun için bizi taksim etmiyorlar! (Kuntay, 1938: 66)

Halide Edip Adivar *Sinekli Bakkal* romanında, İmam'ı tasvir ederken özellikle pintiliğine ve paragöz oluşuna vurgu yapar. Hatta Damat Osman'ın getirdiği parayı kimsenin bilmemesini yoksa onu altınları için kesebileceklerini söylerken Abdülhamid'de hâsıl olan bir korkuyu onda görmekteyiz (Adivar, 1936: 327).

II. Abdülhamid'in bunca korkunun ve güvensizliğin içinde, kendisini, yanında güvende hissedebileceği insan tipini de *Sinekli Bakkal*'dan öğreniriz. Bu kişi saraydaki ikinci mabeyincidir. Padişaha sadık ve makam noktasında ihtirası olmayan bir kişidir. Saray içerisinde yapılanları sorgulamaz, olanlara karşı bir duvar kadar

duygusuz ve seyirci kalır. Bu kişi tanıtılırken âdeta II. Abdülhamid'in İttihatçılarca suçlandığı konuların bir listesini buluruz:

Bu çeşit bir adamın ikinci mabeyinci olması, hem de padişahın teveccüh ve emniyetini haiz olması, görüldüğü kadar izahı müşkül bir mesele değildi. O, içtimaî nizamı, tıpkı tabiatın düzeni gibi değişmez ve mutlak telakki ederdi. Padişah, ona göre, içtimaî ve siyasî nizamın bir mümessiliydi. Padişah terbiyeli adamdı. Sesini yükseltmez, kimseye dürüş muamele etmez, hatta en muzlim cinayetleri bile mütebessim ve terbiyeli bir havada hazırlardı. Terbiye eksikliğini, günahların en affedilmezi addeden ikinci mabeyinci, efendisinin bu çirkin feci tarafını görmemezliğe gelirdi. İktidar sahiplerinin rekabet entrikaları, haddi aşan hırsızlıkları, memleketi soyup soğana çeviren, apaşık alınan ve satılan imtiyaz rezaletleri, rüşvetler, pazarlıklar... Bunların hepsine o mevsimlerin muayyen fırtınaları gibi bakardı. Nasıl o, şimşek çakıp, gök gürlediği zaman perdeleri indirir, ince parmaklarını kulaklarına tıkarsa, bu manevî kasırgalar ve musibetler etrafında eserken, dimağının kulaklarını tıkayan iki manevî parmağı vardı. (...) Padişah ancak böyle ihtirassız bir adamın yanında kendini emniyette, suikastten masun hissediyordu (Adıvar, 1936: 149-150).

II. Abdülhamid hastalık derecesindeki korkuları ve vehimlerinin yanında birkaç suikast ile doğal afetler karşısında sergilediği cesaret örnekleri de anlatılır (Kabacalı, 2005: 269; Neave, 2008: 19). Birbirine zıt gibi görünen durumlardan onun vehimli kişiliği daha baskın görüldüğü için, romancılar onu bu yönüyle sık sık alaya almışlardır.

4.1.4 Bir Korku unsuru Olarak Yıldız Sarayı

Sultan Abdülhamid'le özdeşleşen *Yıldız Sarayı*, dış âlemle irtibatı olmayan, büyük parklar ve rengârenk çiçeklerle süslü, havuzlu bahçeler içinde, irili ufaklı köşklerle dolu bir yaşam alanıdır (Osmanoğlu, 2008: 19). Abdülhamid'in korkudan labirent şekline soktuğu bu alanı *Çamlıcadaki Eniştemiz*'de Deli Vamık Efendi'nin gözünden görürüz. Çünkü nasıl Abdülhamid insanlar için korku demekse Yıldız da korku demektir. Burada ayrı ayrı binalardan, barakamsı yerlerden bahsedilir. Her kapıda farklı milliyetlerden "kapıcı, tüfekçi, asker, yaver, bekçi ve hafiyeye"nin insana korku saldığı anlatılır:

Yıldız, yüksek duvarları arasında saklanarak, kocaman İmparatorluğunun bütün çıkarlarını işleten; teb'adan her kulun taliini parlatan veya söndüren ve korkusunu bir kıta büyüklüğündeki bu yerlerin hepsine salan Yıldız, bir saray değil, hatta bir mahalle değil, iç içe mahallelerdi. Dış sınırları tâ Beşiktaş'ta, Ketenciler hamamı yanında, Serencebey yokuşundan, diğer taraftan da belki tâ İhlamur'da Yeni Mahalle'den başlardı. Bunlardan sonra asıl Yıldız Mahallesi gelirdi. Fakat Ortaköy Şale Köşkü'ne Çırağan Korusu'na kadar uzanan bir kocaman semtin de asıl bir iç mahallesi daha vardı. İşte bütün bu kapılarda kapıcı, tüfekçi, silahşor, asker, yaver, bekçi, nöbetçi ve hafiyelerin insana birer süngü gibi dikilen yahut belli etmemek ister gibi yandan bakan gözlerinin sürüleri önünden geçmek eniştemizin dizlerinin bağını çözen ve içine ezinti veren bir korku salardı (Hisar, 1944: 206).

O zamanlarda herkes «zülfüyâr» diye andığı bu istibdat idaresini kuşkulandırabilecek bir haberden bahsetmekten, bunu duymaktan bile çekinirdi. Yıldız'ın silahşorları, kabadayıları ve hafiyelerinin küstahlıklarından ancak korku ile, kulaktan kulağa fısıldanarak bahsolunurdu (Hisar, 1944: 213).

Zeki Mesut Alsan'ın, Mülkiye Mektebi'nde okumak için İstanbul'a gelen Aydınlı Mustafa'nın İstanbul'da geçirdiği dört yılı anlatan *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde, Mustafa İstanbul'u tanımak için sık sık dolaşmaya çıkar. Ancak “sarayların ve konakların buldukları mahallelerin hafiyeler ve jurnalcilerle dolu olduğu söylendiği için” Mustafa oralarda dolaşmaktan çekinir. Hatta Cuma selamlığına bile merak edip gitmemiştir. Çünkü onun için de Yıldız ve eşrafı korkuya eştir:

“Yıldız” güzel bir kelime, ve güzel bir şeyin adı olduğu halde, o zamanlar ifade ettiği diğer bir mefhum itibari ile insanın tüylerini ürpertirdi. Beşiktaş deyince zihne hemen Hasan Paşa, Nişantaşı deyince Fehim Paşa gelirdi. (...) Oralarda istibdadın, gençlikte nefret ve hiddet uyandıran keyfî bir rejimin cehalet, israf ve tazyik numunelerinden başka ne görülebilirdi (Alsan, 1943: 70)?

Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi'nde bahsedilen bir diğer ayrıntı bize, hem II. Abdülhamid'in vesveseli kişiliğini hem Yıldız'ın mahiyetini hem de padişahın etrafındaki kişilerin durumunu göstermektedir:

...ve Yıldız Sarayı da, sırf padişahın halktan uzak ve ayrı yaşama gibi hususî bir maksat ile inşa olunmuştur. Kendi şahısları için, saray ve konak inşasını düşünmeyen eski padişahlar, eski sadrâzamlar, eski vezirler, cami, çeşme, medrese, imarethane ve saire gibi, ammeye faydalı âbideler vücuda

getirmekten çekinmemişlerdi. Ve işte ancak bu çeşit âbidelerdir ki, İstanbul'a kendi şahsiyet ve hayatiyetini vermekte ve onu galata, Beyoğlu ve hattâ Fener'in ve hattâ Yıldız'ın taarruz ve rekabetlerinden korumakta idi.

(...)

Padişah, kendilerine siyasî mevki verdiği insanların kendisinden uzak yaşamasını istemezdi. Bu mevkiin vermiş olduğu kuvvetin her hangi bir suretle kendi aleyhinde kullanılması imkânını ortadan kaldırmak için, onun sahibini daima göz önünde bulundurmak lazımdı. Kamarilla daima toplu bulunmalı ve azasını birbirlerine kontrol ettirmeli idi. İstibdadın, şahsî diktatörlüğün devamı, bu usulün muhafazasına tabidi. Padişah bunu biliyor ve tatbik ediyordu. Saray ve mabeyn ricâli de padişahın bu arzusunu biliyor ve ona itaat eyliyorlardı (Alsan, 1943: 70, 74).

Yıldız Sarayı'nın halkta uyandırdığı korku, devlet ricâlince daha ağır yaşanmaktadır. *Sultan Hamid Düşerken* romanının başkişisi Şahabeddin Paşa da bu neviden bir insandır. Saraydan çıkmayan ve Abdülhamid'e sadakatte şüphe uyandırmayan bir paşadır. II. Abdülhamid'e öylesine bağlıdır ki ondan duyduğu korku, Hürriyet ilan olunduktan sonra bile geçmemiştir:

... Paşa istibdat zamanındaki mecburiyetleri inkılâpla beraber ortadan kalkmış sayarak nişanı hürriyet ilanından hemen ertesi günü iade etmeği, zamanın hürriyetperverlerine hoş görünmeği de düşünmemiş değildi. Fakat iliklerine kadar hükmünü icra etmekte devam eden Abdülhamid korkusu bunu yapmasına bir türlü müsaade etmemiştir (Örik, 1957: 54).

Hatta Şahabeddin Paşa memuriyette kaldığı elli yılı aşkın sürede “bütün irade ve hürriyetini Sultan Hamid'in ellerine teslim edip” bütün fikrini, hareketini II. Abdülhamid'in “ne diyeceği ve ne düşüneceği mülâhazasına vakfederek” yaşamıştır (Örik, 1957: 88). *Çamlıcadaki Eniştemiz*'de memuriyet için gittiği yerlerde sürekli azlolanup İstanbul'a döndürülen Vamık Efendi'nin Abdülhamid korkusu ise şöyle anlatılır:

O zamanlarda kendi mevkiinde bulunanların tek mil hayatlarına hâkim olan his Yıldız korkusuydu. Eniştemizin de böyle ikide bir kendisini bir vilayette nasedip sonra dama taşı gibi kaldıran, sonra başka bir yere konduran Yıldız'a karşı büyük ve hemen her saniye devam eden bir korkulu saygısı vardı. Öyle ki Çamlıcadaki köşkünün kerevetinde otururken bile bazen Sultan Hamit kendisini görüyormuş gibi bir vehme kapılır, haline bir ürkeklik gelir ve ne yapacağından çekinirdi. Fakat yine, onun mevkiinde

bulunanlar için de, Yıldız'da mutlaka tanıdıklarından bir şefaatçinin bulunması bir kalp kuvveti olurdu (Hisar, 1944: 205).

Ancak herkese korku salan bu padişah, saltanatının sonuna geldiğinde eski kudretine sahip olmadığını ve bu surete İmparatorluğu eskisi gibi yönetemeyeceğini düşünür. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra Yıldız Sarayı'nı yağmalayan muhalifler de aynı şeyi düşündükleri için belki de saltanat sahibiyle birlikte mekânını da bertaraf etmişlerdir:

Doksan üçte felaketler ve zorluklar birbirini takip edince meclisi derhal dağıtmış büyük Fransa İhtilâli'nin kral kellesi koparan meb'usları gibi konuşmağa yeltenenleri çil yavrusu gibi dağıtmıştı. Fakat o zaman yaşı otuz beşe varmamış olan bir genç adamdı. Şimdi ise, otuz iki senelik bir saltanatın bin bir galesi ve bu en son yıllarda geçirdiği ağır hastalığın tesiri yüzünden kendisini çok yorulmuş, yıpranmış, çökmüş hissediyordu. Artık o eski insan, kendisini kaydı hayat şartıyla sadrazam olmuş sanan müteazzım Mithat Paşa'yı, ellerini hiç kanatmaksızın, ince bir cam bardak gibi kırıveren kudretli ve celâlli padişah değildi (Örik, 1957: 9).

II. Abdülhamid “kudretli ve celâlli padişah” olmamasına rağmen, yine başa gelse aynı yolu izlemekten, aynı korkuları yaşamaktan, yaşatmaktan, etrafındakileri kazanmak için aynı şeyleri yapmaktan kendini alamayacağı şu satırlarda anlatılır:

Kaldı ki, hareket ordusunun İstanbul'a girip vaziyete hâkim olduktan sonra kendisini tahtta bırakması ihtimalini düşünürken adeta ürperdiği anlar olmağa başlamıştı. Bu takdirde kabul etmesi icap edecek zilletler gözünün önüne gelerek kendisini dehşetle ürperiyordu. Doymak bilmeyenlere kırmızı atlas kese içinde paradan, mahfaza içinde mücevherden saraya kadar mütemadiyen atıye ve ihsan dağıtmak, her an hükümdar gururundan, halife şerefinden ve padişah hukukundan bir şey feda etmek, her an bir takım yeni ve çoğu küstah çehrelere gülümsemek, akranca iltifatlar etmek, (...),bütün bu feci gayretlere ve fedakârlıklara rağmen de her an yine yeni bir şüphe telkin edip yeni şüphelerden, yeni korkulardan helâk ola ola yaşamak! Böyle geçecek günlerin, ayların ve senelerin ağırlığını düşünürken Sultan Hamid dehşet içinde kalıyordu (Örik, 1957: 303).

Bu satırlar bize II. Abdülhamid'in izlediği politika konusunda da biraz ipucu vermektedir. Ancak o dönemde ortaya çıkan korku, sadece Abdülhamid'in olumsuz uygulamalarına maruz kalmaktan değil; onun ihsanlarından mahrum kalmaktan da

kaynaklanmaktadır. Abdülhamid'e sadakatinden şüphe duyulmayan Şahabeddin Paşa'nın düşünceleri buna en güzel örneklerden biridir:

Bu dualar sadece bir vatanperverin endişelerinden mi ileri geliyor, temennilerini mi teşkil ediyordu? Yoksa bu endişe ve temennilerin asıl sebebi ve hikmeti şahsî bir takım korkular mıydı? Bankalardaki nakit ve tahviller, mücevherat, emlak ve akar ve bu Rumelihisarı'ndaki yalı ve Nişantaşı'ndaki konakla her ikisini dolduran en pahalı Şark ve Garp eşyası, bunların hepsi helâl paranın, aylıktan yapılmış tasarrufların mı mahsulüydü? (Örik, 1957: 35-36)

Sultan II. Abdülhamid'in kişiliğine, saltanatına, politikasına ve “dünyası” olan Yıldız'a sirayet eden “korku” mefhûmu; onunla birlikte hareket eden binlerce insanı da sarmıştır. Şahsî ihtirasları için padişahın yanında bulunan ve onun ihsanlarından mahrum kalmaktan korkan insanların yanında; sarayı görünce titreyen, her an öldürülmek, tevkif edilmek veyahut da sürgüne gönderilmek korkusu yaşayan insanlar da vardır. Birinciler devlet erkânında olup romanlarda çok az bahisleri geçer. Diğerleri ise halk arasında yaşamaktadırlar ve romancılar onların çektikleri sıkıntıları kimi zaman ironik kimi zaman da dramatik bir anlatımla dile getirirler.

4.1.5 II. Abdülhamid'e Karşı Takınılan Tavırlar

Sultan II. Abdülhamid'e karşı romancıların gerçek hayatta takındıkları tavırları, romanlarında roman kişileri vasıtasıyla öğreniriz. Roman kişileri arasında Abdülhamid'e “karşı” bir tutum içinde olanların yanında, ona değer veren, ona hizmet etmeyi kendisine vazife bilen kişiler de vardır. Ancak ona hizmet eden kişilerin hayatları II. Meşrutiyet'in ilanı ile tamamen değişir, hüsran olur.

II. Abdülhamid Döneminden nemalanan, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra sefil hale düşenler olduğu gibi, safını değiştirip aynı zenginliğinde ömür sürenler de olmuştur. Ya da “harp zengini” adıyla nam salmışlardır. Gerçek şu ki; Abdülhamid'in hali, tavırları, uygulamaları ona hem muhalif, hem yandaş kazandırmıştır. Romanlarda bu durum sık sık karşımıza çıkar. Roman kişileri Abdülhamid hakkında ifrat ve tefrît halindedirler. Ancak bu durumu sezme biraz güçtür. Çünkü

uygulamalardan dolayı insanlarda hâsıl olan korku, onları bazen yapmacıklığa sürükler. Öyle ki kendisini Padişahı sevmese dahi seviyormuş gibi göstermek zorunda hissedenler vardır. O dönem devlet ricâlini ve bir anlamda halkı anlatan en iyi satırlar, *Sultan Hamid Düşerken* romanında Nahit Sırrı Örik'in kaleminden anlatılmıştır:

- Şimdi bak, yavrum, filvaki Padişaha karşı sonsuz bir hürmet ve minnetten bahsediliyor. Ama bu hürmet, hele bu minnet neden ileri gelebilir? Mademki otuz iki, otuz üç yıldan, yani cülûsu hümayundan beri idare fevkalâde fena imiş, müthiş bir istibdat hüküm sürmüş, memleket mahvolma raddelerine gelmiş, şu halde bu hürmet ve minnetin samimî olmasına imkân yoktur. Bu hürmet ve minnet tamamen sahtedir. Böyle olunca bana kim temin edebilir ki, bizzat Padişah ve eğer ona dil uzatılmayacaksa adamları, bütün devlet ricâli, bu fena idareden dolayı yarın birer birer suçlu mevkiine geçirilmeyecekler? Geçirecekleri belli bir şey! Diğer taraftan, Efendimizin hatırını sayan ve kurduğu muvazeneye karşı gelemeyen ecnebi devletler yarın harekete geçerek mirasımızı taksime kalkmayacaklar mı, hudutlarımız dâhilinde yaşayan yetmiş iki buçuk millet onlara bilerek veya bilmeyerek yardımcı olmayacak mı? (Örik, 1957: 35)

Bu durumun birkaç örneğini *Ateş Gecesi* romanında da görürüz. Bir akşam Matmazel Varvar'ın davetlisi olarak kaymakam, papaz ve muhtar evinin bahçesine konuk olurlar. Masada geçen konuşmalar, Osmanlı teb'asının da çıkarları uğruna yönetime hoş görünmeye çalıştıklarını bize gösterir:

Matmazel, nedense kaymakamı sevmez ve sırası geldikçe onu çekiştirmekten hoşlanırdı. Fakat ziyafet meselesi ortaya çıktıktan sonra ağız, birdenbire değişmişti. (...):

-Kaymakam demek ne demektir, bilirsiniz; diyordu. Şevketli padişah efendimizin vekili demektir. Siz, onun boyuna ne bakıyorsunuz? Milas'ta kaymakamdan büyük yalnız Allah vardır.

Matmazel Varvar'ın ikinci hedefi başpapazı memnun etmektir. İhtiyar kız, her Pazar kiliseye gider ve eli değdikçe Aya tasvirlerinin önünde mum yakardı. Bir gün bu hareketini şöyle izah etmişti:

-Rum Ortodokslarını günahım kadar sevmem. Gelgelelim Milas'ta benden başka Ermeni nüfus yoktur ki, Ermeni kilisesi olsun... E, herkes dinli dinince camisine, havrasına, kilisesine giderken ben zındık gibi evde oturayım? (...) Günün birinde Mevla beni nasıl olsa Kegam'a kavuşturacak... Cenazem köpek cenazesi gibi sokakta kalsın? Ben Hrisantos'un kara gözlerine âşık değilim. İlle velâkin bir gün ölürsem onun elinde kalacağım. Günahımı o çıkaracak... (Güntekin, 1970: 45)

Papaz ve muhtar da Matmazel'den farklı değildirler. Milas'tan Avrupa'ya kaçan sürgündeki iki gencin tutumlarını “padişah efendiye karşı affedilmez bir nankörlük” olarak nitelendirse de bu olaydan dolayı gözlerinin içi gülmektedir (Güntekin, 1970: 71). Var olan yönetime karşı bir tavır içinde olan, ancak o yönetime bağlı bir memur olduğu için Sultana bağlı görünen kaymakamın da durumu onlardan çok farklı değildir. Kemal Murat Bey'e biraz alışan ve onu eğitmek ihtiyacı hisseden kaymakam, ona biraz iç dünyasını açar. Bu halini Kemal Murat Bey şöyle nakleder:

O zamanki sürgünler, gittikleri yeri uyandıran bir nevi münevver propagandacılarıdır. Fakat benim için tamamıyla tersine olmuştur.

Edebiyat meraklısı kaymakam, sık sık Namık Kemal'den, Ziya Paşa'dan ve daha başka Tanzimat büyüklerinden şiirler okuyor, bunların manasını anlatmak bahanesiyle bana memleketin nasıl bir uçuruma doğru gittiğini açıkça gösteriyordu.

Şunu da söylemeliyim ki, kaymakam, o zamana kadar daima ihtiyatlı ve üstü örtülü konuşmuştu. Adamcağız, fazla ileri gittiğini fark edince ürküyor, lüzumsuz tevellere sapıyor, memlekette olup bitenden haberi olmayan masum ve iyi kalpli padişaha dualar ediyordu:

- O çocuklara kızıyor gibi görünmek benim vazifem icabıdır, diyordu. Allah esirgesin çapkınları bugün yakalasam bileklerine cayır cayır kelepçeyi basarım. Fakat yüreğim de yanar mı yanar ha! Doğrusunu istersen ikisi de elmas gibi gençlerdir. Kaçtıklarına çok iyi ettiler. Kaçanlar Avrupa'da bir cemiyet kurmuşlar, gazete çıkarıyorlarmış. Bütün devletleri bizim lehimize çevirmeğe çalışıyorlarmış. Muvaffak olurlar mı, olmazlar mı o başka bahis... Fakat hiç olmazsa ellerinden geleni yapıyorlar. Her halde mahalledeki kızlarla gizli gizli oynamaktan çok daha iyi bir hareket (Güntekin, 1970: 72).

Başka bir gün ise kaymakam Kemal Murat Bey'e bir oyun hazırlar. Bu esnada söyledikleri de devlet ricâlinin gerçek fikirlerini ortaya koyar niteliktedir:

Kaymakam, o akşam Varvar Dudu'nun bize hazırladığı masa başında beni biraz üzdükten sonra:

- Senin için vali ile konuştum, dedi, ağzı süt kokan bir mektep çocuğu olduğunu, devlet, millet işlerine katıyen aklın ermediğini, beş vakit namazda padişaha dua ettiğini söyledim.

- Ben namaz kılmam ki efendim.

- Malûm. Ben de öyle, Allah affetsin... Dua-yi padişahînin ancak bayram ve donanma günlerinde başkaları bize bakarken dilimizi tezyin ettiği de muhakkak... Fakat seni valinin gözüne sokmak için öyle konuşmak lâzım geldi (Güntekin, 1970: 183-184).

Aka Gündüz'ün *Bebek* romanında da buna benzer bir durumla karşılaşırız. Tahran'a doktor olarak tayin edilen Ferhat'ın geleceğini duyan başta büyükelçi olmak üzere bütün elçilik memurları telaşa düşerler. Onu "Abdülhamit Han hazretlerine mensup birinin oğlu veya kendisi" zannederek iltimas yarışına girerler:

- Padişahımız, şevketmeap efendimiz hazretlerinin sıhhat ve afiyetleri hakkında her gün müjdeli haberler almaktayız. Bunlar bizi aşırı mertebede mesut ediyor. Hoş, biz kulları da ömürlerine, afiyetlerine beş vakit namazımızda dua ediyoruz ya.

Doktor Ferhat bu sebepsiz, mânasız sözlerden bir şey anlamadı. Fakat biliyordu ki, ikide bir, yerli yersiz, böyle toplantılarda padişah için dalkavukça laflar etmek lâzımdır.

- Evet efendim, sıhhat-i şahaneleri pek yerindedir efendim.

Deyip kesti. Artık sözün düğümü çözülmüştü.

- Kızlarağası Cafer Ağa hazretleri nasıldır beyefendi oğlum? Kendilerine karşı son derece hürmetim vardır. Padişah efendimize karşı benim kadar sadıktırlar. Bu yüzden beni pek severler. (...)

Doktor şendi, keyifliydi, şakacı idi ama, bu kadarına tahammülü yoktu. Ziyafetten sonra misafir bulunduğu Hayatütdevle'nin konağına dönerken, yolda konuştular:

- Elçiniz hazretleri sanırsam, sizi Yıldız sarayına mensup biliyorlar.

- Ne münasebet üstadım?

- Burada rahat etmeniz için kendisinin bu zanlarını tashih etmeyiniz.

- Öyle lazım geldiğini anlıyorum (Gündüz, 1941: 11-12).

Bu tarz tavırların yanında II. Abdülhamid'den korkmadığını göstermek isteyen kişilere de rastlarız. Bu kişiler onu türlü sıfatlarla anarlar ve çevredekilere de onun ne kadar kötü bir yönetici olduğunu anlatmaya çabalarlar. *Bebek* romanında Trablusgarp'a sürgüne gönderilen Doktor Ferhat'ı rahatlatmak isteyen Ali Şükrü oranın fena bir yer olmadığını, "orada bizim gibi gençler çoktur" cümlesiyle anlatır ve devam eder:

- Recep Paşa Selanik'te üçüncü ordu müşiri (Mareşali) imiş. İnkılâp yüzünden Bağdat'a sürülmüş. Abdülhamit Bağdat'tan da kuşkulanmış, Recep Paşayı Trablusgarp'a sürmüştü. Sanmış ki orada bir şey yapamaz. Bir müstebit veya diktatör aptal olunca böyle gafletlere düşer (Gündüz, 1941: 47).

Trablusgarp'a vardığında ise Recep Paşa ile Ferhat arasında şu konuşma geçer:

- Senin adın Doktor Ferhat mı? Neye bu kadar yıl sustun be? Beni tacizden mi çekindin? Ne dedin ne dedin? Bire Abdülhamit padişah bile beni taciz edemedi. (Yaverine Seslenerek) Şevket! Gel sen de otur. Bu doktor benimle yalnız konuşmıyor, sıkılıyor. Ee söyle bakalım. Burada mı kalmak istersin, yoksa Paris'e mi gitmek? Siz bilirsiniz demek bir cevap değil. Peki mademki bana bırakıyorsun, sen de burada kal. Bak Doktor Süleyman Emin de burada, Abdülhamit'e yazdım. Hastalığımдан bahsettim seni istedim. İzin verdi. Sanki vermeseydi ne olacaktı (Gündüz, 1941: 49)?

Bir Sürgün romanında Fransa'ya kaçan Doktor Hikmet bindiği geminin Yunanistan'a uğradığı sırada, limanda tanıştığı acenta Cemal'le gezintiyeye çıkar. Jön Türk olan Cemal, gezileri sırasında ona Yunanistan'ı İstanbul'la karşılaştırarak anlatır. Gezintilerinin sonuna doğru acenta Cemal'in Abdülhamid hakkında söyledikleri Doktor Hikmet'i hem eğlendirir hem düşündürür:

- İşte burası Stad Caddesi. Burası Meşrutiyet Meydanı. Biraz ileride gördüğümüz ya bahçe içindeki bina Kralın sarayı. Herkes girip seyredebilir. Öyle sözüm ona Yıldız gibi değil ha...

Doktor Hikmet birkaç defa yüksek sesle tekrar etti:

- Meşrutiyet Meydanı. Meşrutiyet Meydanı! Acaba günün birinde bizim de bir Meşrutiyet meydanımız olacak mı?

- A, haberiniz yok mu? Müşarünileyh yolcu imiş. Son günlerde gene kanseri tepmiş.

- Kim bu müşarünileyh?

- Abdülhamit keratası be birader.

Doktor Hikmet içinden sevinçle tekrar etti. "Abdülhamit keratası, Abdülhamit keratası! Ve bunu söylerken kahramanca bir harekette bulunmanın coşkunu duyuyordu. Hele Pire'ye dönüşte treni gelirken acenta Cemal'in:

- Müsaadenizle ben bir dakika Abdülhamit'e uğrayacağım, diyerek istasyonun ayakyoluna gidişi yok mu; Doktor Hikmet'e âdeta bir kıyamın ihtilâl hareketinin ilk adımı gibi geldi. Bütün basitliğine ve bayağılığına rağmen acenta Cemal'i, şimdi, oldukça enteresan buluyordu (Karaosmanoğlu, 1938: 31).

Refik Halit Karay'ın *İstanbul'un Bir Yüzü* romanındaki İhsan Bey de II.Abdülhamid'e kızanlardandır. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni yetme gençleri konağında misafir edip, sabahlara kadar devletin durumundan ve politikadan bahsediler. Arada dövüşmeler de kısa bir süre sonra barışırlar. İhsan Bey bunların birkaçını çok sevmiştir. Onlar için şöyle der ve Abdülhamid'e olan kızgınlığını belirtir:

- Ne talâkat, ne kalem, ne zekâ!.. Memlekete büyük iyilikleri olacak, devleti kurtaracaklar, milleti ıslah edecekler, vicdanlı, irfanlı, yaman adamlar! diye metheder, gezerdi. Hattâ devr-i sabıka atar, tutar, eski Padişaha kızar, neden bu parlak zekâlardan, bu lekesiz nâsiyelerden istifade etmedi de hükümeti cahiller, hırsızlar, uşaklar elinde bıraktı diye ağzına geleni söylerdi. Hoş o zaman – uzaktan uzağa – ben de bu fikirde idim ya. Lâkin İhsan Bey parasız tellâlları kesilmişti (Karay, 1939: 90).

Sinekli Bakkal'da II. Abdülhamid muhalifliği Kız Tevfik'in eğlenceleri üzerinden yapılır. Eğlence takımı, politika ile doğrudan alakalı olmadığından zararsız görülürken, Tevfik, kayınbabası İmam'ın ve Hilmi'nin yüzünden sürgüne gönderilmiştir:

Galip diyordu ki:

“Beni dinleyin, çocuklar. Bu bin senelik Karagözü zamana uyan kıyafetlerle yenileştiresek... Mesela kızıl sultanı ve avnesini perdeye çıkarsak, cinayetlerini, rezaletlerini teşhir etsek, memlekette ihtilâl olur mu dersiniz?”

Cücenin gözleri evlerinden fırladı:

“Galip Bey, padişaha dil uzatma, yoksa hepimizin derisini diri diri yüzerler, içine saman doldurur, kuruturlar (Adıvar, 1936: 91-92)...”

Tevfik, oyunlarında sadece Abdülhamid'i değil; devlet ricâlini de eleştirir, alaya alır. Bunlardan nasibini alanlardan biri de Dâhiliye Nazırı Zâti Bey'dir:

Oyun eski oyundu ve her vakit padişahın ömrüne dua ile başlar, dua ile biterdi. Kâğıt kuklaların kıyafetlerinde de zâhirî bir tahavvül yoktu. Fakat ruhları değişmişti. Mesela “Mirasyedi” o ananevi aptal züppe, küçük bey değildi. Dalkavukları parasını alıp onu maskara etmiyorlardı. Tevfik'in “Mirasyedi”si becerikli ve kurnazdı. Parası hiç tükenmiyordu.

Abdülhamid'in mürteşi, azılı büyük memurlarından pek farklı değildi, hatta vaktiyle Gelibolu mutasarrıfı olan zamanın Dâhiliye Nazır Zâti Bey'e benzemiyor değildi (Adıvar, 1936: 103).

Üç İstanbul'da Dağıstanlı Hoca II. Abdülhamid'e öylesine kızgındır ki, kazakerleri “Haccac-ı Zalimin kavasları” diye adlandırır; “Abdülhamid'in kanı ile abdest alsa, oğlunun cenaze namazını kılmağa razıdır” (Kuntay, 1938: 33). Adnan ise Erkâniharp Müşiri üzerinden II. Abdülhamid'i şöyle anlatır:

Adnan düşündü: Bu saray adamı, sakalsız ve binbaşı iken Midilli’de Namık Kemal’in ve Habibullah’ın arkadaşıydı, üç Avrupa dili biliyordu. Mekteplerde riyaziye okutmuştu. Şimdi bu adam, Abdülhamid’in önünde parmaklarını omuzlarına yapııştırıyor, göğsünde çapraz iki kolla yirmi beş milyon kurbanlı mihraba tapıyordu. İkinci Hamit, makineli bebekler yapan Vaucanson’du*.

Vaucanson, düdük çalan bebek yaptığı gibi İkinci Hamit de başka şey çalan kukla yaratıyordu (Kuntay, 1938: 163).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Hüküm Gecesi*’nde II. Abdülhamid’i Ahmet Kerim’in ağzıyla, 14. Louis ile karşılaştırır:

Abdülhamit hiçbir müstebidin aklına gelmeyen bir alçaklıkla, yalnız kendi zamanına değil, yarına da hükmetmeye kalkmıştır. On Dördüncü Louis gibi, «Benden sonra tufan!» dememiştir: «Benden sonra bu millet yine düşünmesin, bilmesin, görmesin. Cahili sersemi kör ve budala kalsın!» demiştir. Onun için memleketin bütün kapılarını her türlü aydınlığa karşı sımsıkı kapatmıştır (Karaosmanoğlu, 1966: 209).

Romanlarda II. Abdülhamid’e sadakatle bağlı devlet adamları da vardır. Bunlardan biri *Sinekli Bakkal* romanındaki Selim Paşa’dır. Selim Paşa “saltanatı hak diye tanır ve padişaha muhalif olanı –kim olursa olsun- akrep gibi ezmeği, zaptiye nazırının vazifesi telakki eder.” Hatta oğlunun Genç Türk olduğunu bilse önce falakaya yatırıp sonra Fizan’a sürmeye hazırdır (Adıvar, 1936: 29). Bunun yanında kendisini sarayın ve “Zat-ı şahanenin emniyet ve selametinden” mesul tutmaktadır (Adıvar, 1936: 30).

Reşat Nuri Güntekin’in kaleme aldığı *Ateş Gecesi*’nde Kemal Murat Bey’in babası da padişaha bağlıdır. Öyle ki oğlunun muhalif düşüncelerinden dolayı üzülür ve “böyle şeyler düşünmek ve söylemek her şeyi herkesten iyi bilen Şevketmeap efendimizin iradesine muhaliftir... Ona isyan Allah’a isyandır” der (Güntekin, 1970: 78). Ancak babasının II. Abdülhamid’e bağlılığı körü körüne değildir. Onun da hatalar yapabileceğini kabul eder, ama ona karşı çıkmayı, isyan etmeyi aklından bile geçirmez (Güntekin, 1970: 79). *Mustafa’nın Romanı Hürriyet Pervanesi* romanında

* Jacques de Vaucanson: 24 Şubat 1709 - 21 Kasım 1782 tarihleri arasında yaşamış, dönemine göre robot yapımında yenilikler yapmış bir Fransız bilim adamıdır. İlk icat ettiği robot, flüt ve davul çalabilen, kanat çırpıp ötebilen bir robot örnektir.

Fahir'in paşa dedesi Abdullah Paşa da "Efendisine hizmetten başka bir şey düşünmeyen" birisidir (Alsan, 1943: 177). Bu sebeple Meşrutiyetin ilanından sonra var olan mevkiini terk ederek eski çavuş hayatına geri dönmek zorunda kalır.

II. Abdülhamid'in sadece çevresinde değil, haber alabildiği her yerde karşısına çıkan üç tip insan vardır: Ona gönülden bağlı olup hizmette kusur etmeyenler, ona hizmet eden ancak gönlü meşrutî idarede olanlar ve Abdülhamid'e korku salan, bu sebeple ondan korkmadan onunla alay edebilen kişiler. Abdülhamid bu kişilerin her birine, özel ihtimam gösterip onları kendi için zararsız hale getirmeye çalışır. Bunu yaparken kullandığı metotlar ise para, mevki ve yeri geldiğinde sürgündür.

Sürgünlerde, eğitim için gittikleri yabancı memleketlerde ve Osmanlı teb'ası içindeki farklı milletler sayesinde Batılı güçlerin fikirlerini tanıyıp, bunlardan etkilenenler yazarlar, politikacılar, fikir adamları olmuştur. İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi fikrî cereyanlarla tanımladığımız düşünceler romanlara da yansımış; bu sebeplerdir eserlerde Osmanlı İmparatorluğu çeşitli yönlerden Avrupa ile karşılaştırılarak Avrupa'ya rağmen geride kalan Osmanlının müsebbibi, 19. yüzyılda, II. Abdülhamid ve onun istibdatçı politikası görülmüştür.

4.2. II. ABDÜLHAMİD'İN POLİTİKASI

Otuz üç yıllık saltanatı boyunca sürekli muhalifleriyle mücadele etmek durumunda kalan II. Abdülhamid'in politikasını, içteki ve dıştaki uygulamaları olarak ikiye ayırmak gerekmektedir. Dış politikada izlediği yol çoğunluk tarafından takdir edilmiştir. Ancak iç politikada aynı duyguları besleyen çok az kişi vardır. İncelediğimiz romanlarda, bu iki uygulamanın roman kişilerince eleştirildiği, doğruluğunun tartışıldığı, bazen de çözüm önerileri sunulduğu görülür.

4.2.1. Dış Politika

II. Abdülhamid'in dış politikada izlediği yol, *Üç İstanbul*'da tartışılan konulardan biridir. Sefaret Müşiri Nail Bey ile Adnan bu konu üzerine konuşurlarken,

Nail Bey, Abdülhamid'in dış politikada başarılı olduğunu ve Osmanlının parçalanmasını engellediği görüşünü savunur. Ancak Adnan onunla aynı fikirde değildir. Abdülhamid Avrupa'nın kuklasıdır. Devlet parçalanmıyorsa da Osmanlı toprakları, yabancı güçler tarafından işletilmektedir:

Memleketi taksim mi ederlermiş? Memleketin zaten neresi benim? Ereğli'de kömür Fransız! Haydarpaşa'da demir Alman! Yalnız Yemen'de dökülen kan Türk! Üstünde ölüp altında gömülecek kadar bir toprak; bu mu memleket? Elçi tercümanlarının çiğnedikleri leşe siz Osmanlı İmparatorluğu mu diyorsunuz? 'Maliyeyi düzeltelim!' Bunu padişah baş başa kiminle düşünüyor? Sadrazamla mı? Hayır! Alman Baştercümanı Testa ile!.. Ermeni ihtilâlinde yirmi beş Ermeni'yi Osmanlı Bankası'ndan çıkarmaya Sultan Hamit kimi gönderiyor? Zaptiye Nazırı'nı mı? Hayır! Moskof Baştercümanı Maksimof'u!... (Kuntay, 1938: 65)

Haldun da padişahın dış politikasını eleştirerek o dönemde çok fazla toprak kaybedildiğini söyleyenlerdendir:

Padişah Buhari'yi yaktıysa ne çıkar? Yakar a!... Her yer yangın yeri! Ben olsam hamamları değil, fırınları da din kitaplarıyla ısıtırdım. Herif memleketi yakıyor, bir şey demiyorsun. Şarkî Rumeli'yi veriyor, Mısır'ı veriyor, Bosna'yı, Hersek'i veriyor. On padişahın aldığını bir padişah verdi; aldırmiyor, uyuyorsun (Kuntay, 1938: 76).

Nail Uçar, Türk Edebiyatı dergisinde yayımlanan "Hatıralarla Sultan İkinci Abdülhamid" başlıklı yazısında Abdülhamid devrinde yaşayan bazı aydınların, politikacıların (Halit Ziya Uşaklıgil, Fethi Okyar, Mahmut Şevket Paşa, Talat Paşa), Abdülhamid'in değerini o tahttan indirildikten sonra anladığını ve onu yanlış tanımış olduklarına dair kanaatlerini aktarır (Uçar, 1984a: 56-58). Bunda etkili olan davranışlarından birini yine *Sultan Hamid Düşerken* romanında okuruz:

[Tevfik Paşa:] – Şimdi huzur-ı hümayundan geliyorum. Zat-ı hazreti padişahî, eğer tahttan çekilmeleri iki ordu arasında bir çarpışmayı men edecek ve kan dökülmemeği temin edecekse makam-ı hümayunlarından feragat etmeğe hazır bulduklarını beyan buyurdular ve keyfiyetin hareket ordusu kumandanlığına tebliğini emrettiler. (...)

Ve bu rikkat sadece aksakallılarda kalmadı, Türk mekteplerinde yetişip tamamıyla Türkleşmiş olan Rum Nazır Mavrokordato Efendiyi, (...) Şahabeddin Paşa'nın konağına iç güveysi girinceye kadar Sultan Hamid'i

zalimlerin zalimi bilmiş olan Şefik Bey'i de [sardı]. Bir iki ihtiyar nazırın ise gözleri yaşarmıştı.

Çünkü otuz üç senelik saltanatının bütün suçları ve bilhassa cehaletiyle vehminin mahsulü bulunan seyyiatı yanında, Sultan Hamid'in büyük hasenatı da yok değildi. 31 Mart günü bazı ümitlere kapılıp şahsî idaresinin yine avdet edeceğini ummuş olsa bile yeminine sadık kalarak meşrutiyet aleyhinde bir harekete girişmemişti ve Selanik'ten gelen kuvvetleri dağıtacak kudrete halâ sahip bulunmasına rağmen işte kendiliğinden geri çekilmek teklifinde bulunuyor, şahsının emniyeti için her hangi bir ecnebi müdahalesini değil istemeği, fakat kabul etmeği de hatır ve hayalinden geçirmiyordu (Örik, 1957: 285-286).

II. Abdülhamid'e muhalif olan Talat Bey de içten içe onun politikasını beğenmektedir. Arkadaşlarıyla arası bozulan Şefik, Talat Bey'i yemeğe davet eder. Ağır münakaşalarına rağmen Talat Bey, Şefik'in yemek davetini itiraz etmeden kabul eder:

Çünkü doğuştan politikacı yaratılmış olan bu adam, herkesin ancak kendisine bağlanmasını ve bütün (Kardeşler) arasında, kendisi idare edici ve barıştırmacı olmak şartıyla küçük bozuşmalar ve küçük kırgınlıklar çıkmasını istemez değildi. Saray adamlarının ve vükelânın aralarında daima kıskançlıklar ve düşmanlıklar bulunmasına kati bir zaruret nazariyle bakan Sultan Hamid'in, kendi ifadesiyle (Kayserilinin) bu otuz üç yıllık siyasetini onun içten içe beğendiğini söylemek yanlış olmazdı (Örik, 1957: 239).

Bu fikrin aksine *Bir Sürgün* romanında bu politika bir yabancıнын gözünden eleştirilir. Doktor Hikmet ile konuşmalarında Morotof der ki:

- Hey arkadaş! Sizin memleketi paylaşıyorlar. Yakında bizim çarla İngiltere kralı arasında bir mülakat olacak ve bu mülakatta Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi görüşülecek. Gördünüz mü? Sizin sultanın "rekabetler arasında muvazene" politikası beş para etmiyor. Emperyalistler kendi aralarında anlaşmasını da biliyor. Şimdi, anlıyorum ki, size mukadder olan şey, bir umumî inhilâldir. Tâ ki, günün birinde Türk milleti şuuru bulup asıl tehlikenin nereden geldiğini anlaya (Karaosmanoğlu, 1938: 338).

"Rekabetler arası muvazene politikası" II. Abdülhamid tarafından, yönetimi tamamen kendi eline aldığı zamandan itibaren uygulanmıştır. İmparatorluğu parçalanmaktan bu sayede kurtardığı fikri, tarihçiler tarafından genel kabul görmektedir. İttihat ve Terakki'nin başa geçtiğinde bozduğu ve yerine getirdiği barışçı politika

devletin sonunu getirmiştir. Bu konunun ilerleyişini ve sonuçlarını Zeki Mesut Alsan, *Mustafa'nın Romalı Hürriyet Pervanesi* romanında şöyle dile getirir:

Zaten padişahın öteden beri Almanya ile dostluk siyaseti takip etmiş olması ve İngiltere, Fransa gibi liberal devletlerin teveccühlerini kaybetmiş bulunması, Türk vatanperverlerinin sempatisini, "İtilâfi müselles" in iki liberal unsuru olan İngiltere ve Fransa üzerine çekmişti. İngiliz taraftarı sayılan Kâmil Paşa'nın da sadaret makamında bulunuşu bu cereyanı resmî cepheden de kuvvetlendiriyordu. Türkler, nasıl, eski ve yeni rejim taraftarları diye ikiye ayrılmış bulunuyordu ise, Avrupa da, Türklere göre böyle ikiye ayrılmıştı. Bu kanaat yeni rejimin dış politikasını çok hatalı bir mecraya sokacak mahiyette idi (Alsan, 1943: 125).

II. Abdülhamid'in dış politikadaki tavrı yazarlar tarafından eleştirilmiştir. Bunu yaparken, belki de objektif olarak yaklaşmak adına, eleştiriler bazen bir yabancıdan ağzından verilir. Ancak çoğunlukla roman başkışileri II. Abdülhamid taraftarı kişilerle tartışırken bu konudaki fikirlerini aktarırlar. Dış politikada en çok üzerinde durulan nokta, Batılı devletlerin Osmanlı'yı parçalamak ve paylaşmak için yürüttükleri çabalardır.

4.2.2. İç Politika

Romanlarda, II. Abdülhamid'in izlediği dış politikaya yöneltelen eleştiriler, iç politikadaki tutumuna karşı daha sert olmuştur. Ancak roman kişileri bu konudaki eleştirilerini çoğu zaman İttihat ve Terakki'nin izlediği politika üzerinden yapmışlardır. Abdülhamid'in İttihat ve Terakki ile karşılaştırılarak eleştirilmesinde romanların konu edindikleri tarih diliminin (II. Meşrutiyet'in hemen öncesi ve sonrası) etkisi vardır. Eserlerde II. Abdülhamid Dönemi genellikle geriye dönüşlerle anlatılmıştır.

Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* romanında karşısındakine göre saf değiştiren adam Hidayet, herkesin yanında Süleyman'a Ahmet Rıza'nın üç makalesini ne zaman getireceğini sorar. Orada bulunan Süleyman ve Habibullah bu işe şaşırırlar ve işin iç yüzünü yazar şöyle açıklar:

Habibullah bilmiyordu: Hidayet'in Ahmet Rıza'yı okuduğunu Sultan Hamit duyacak ve Avrupa'ya kaçmasını diye Hidayet'e ihsan verecekti.

Hidayet'in amcası Sultan Hamit'in adamıdır, evi yoktur. Sarayda yatar. Padişahın bütün sırlarını bilen bu bekâr amcanın, Hidayet yeğeni ve evlatlığıdır. Ve Hidayet Avrupa'ya kaçarsa cön Türkler sarayın bin sırrını bir saatte öğrenebilirlerdi (Kuntay, 1938: 64).

Hidayet, II. Abdülhamid'in iç politikada teb'asını nasıl kazanacağı yolundaki davranışlarını çözmüştür ve bunu her fırsatta kullanmaktadır. *Hüküm Gecesi*'nde Ahmet Kerim, Abdülhamid'in, On Dördüncü Louis'den daha fena şeyler yaptığını, Türkler dışındaki diğer milletleri ele üstünde tuttuğunu söyler:

- Abdülhamit bundan daha acıklı bir şey yapmıştır, dedi. «Türkten başka unsurlara sosyal sahada olsun, kültür sahasında olsun en büyük imtiyazları vermiştir. Biraz önce bir Türk sahnesinden, bir Türk ammesi önünde Türk milletinin yüzüne tükürmek küstahlığında bulunan Boşo'yu Abdülhamit idaresi hazırladı ve bize hatıra bıraktı.»

«- Hay Allah sizden razı olsun! Evet, Abdülhamit idaresinin kusuru yalnız zulüm üzerine kurulmuş oluşundan gelmiyor. Ben ne kadar istibdat tarafılsa değilsem o kadar da liberal değilimdir. Benim için tek devlet anlayışı vardır: millî ve milliyetçi devlet... Bundan ötesi hep havadır. Hep laftır (Karaosmanoğlu, 1966: 209).»

II. Abdülhamid teb'asının huzuru ve ilerlemesi için çabalayan bir padişah görünümündedir. Ancak milletin huzur içinde yaşayabilmesi bir anlamda Abdülhamid'in huzuruna bağlıdır. Vesveseli ve şüpheli karakteri onun politikasına yansır. Bu sebeple kendisine ve devlete zararlı gördüğü kimseleri İstanbul'dan uzaklaştırmak iç politikasının gereklerinden biridir. *Sinekli Bakkal*'da Selim Paşa'nın oğlu Hilmi, Jön Türklerin faaliyetlerine katılıp Padişaha muhalif olduğu anlaşıldığı için sürgüne gönderilecektir. Ancak Selim Paşa'nın, Abdülhamid'e sadık bir paşa olması, oğlunun diğer sürgünlerden daha farklı ve ayrıcalıklı bir muameleye tabi tutulmasını sağlar:

Mabeyinci(...):

“Padişah Hilmi Bey'i Şam vali muavini tayin buyurdular. Tabii fahri bir muavinlik. Hilmi Bey bir zaman için şehirde ikamete memur. Padişah sizi memnun etmek için yakında gençliklerine atfettikleri bir kusuru affedecek, başka bir memuriyete tayin buyuracaklar...”

Selim Paşa'nın vicdanı hakikaten biraz müsterih oldu. Öteki sürgünlerin kusuru Hilmi'ninki kadar bile meydana çıkmamıştı. Fakat buna rağmen boğazı kurumuş, elleri buz gibi olmuştu. Mabeyinci gene devam etti:

“Bunların hepsi yarın erkenden irkâp edilmeli, idarenin “Şevket-i der-yasını tahsis ettireceğiz. Lütfen siz icabına bakın. Hünkâr Cuma selamlığına çıktığı zaman vapur boğazın dışında olmalı (Adıvar, 1936: 178)...

Selim Paşa’ya bildirilen bu karar, onun geçmişiyle bir iç hesaplaşma yapma-sına sebep olur. Yıllarca padişahın emri altında çalışmış olan paşa, oğlunun ve Tefvik’in II. Abdülhamid’in cülûsunun yıldönümünde afla geri gelebileceğini düşünür. Cülûs törenleri, yıldönümlerinde farklı eğlencelere sahne olurken, iç politikada da hatalıların affedilmesi için bir vesiledir:

Rabia, okurken o, zihninde yirmi sene süren resmî hayatında imparatorluğun dört köşesine saman gibi savurduğu sürgünlerin sayısını hesap ediyordu. Belki binlerce. Hem de Şam’dan daha ne kadar uzak, nasıl otsuz, ocaksız, kızgın çöllere sürmüştü. Şimdiye kadar birini ayrı bir fert, adetâ bir insan diye düşünmemiştir. O, devlet değirmeninin çarhını çevirmekle mükellefti. Ne yaptıysa vazife diye yapmıştı. Vicdanı gene muazzep değildi. Fakat şimdi kalbi sızlıyordu. Hilmi, Tefvik... İçinden: “Bu Ağustos, efendimizin otuz, otuz birinci senesi. Cülûsta affi umumiye benzer bir şey olursa inşallah Şam sürgünlerini listeye koyayım... dedi (Adıvar 1936: 274).

II. Abdülhamid etrafında görev alacak kimseleri ve önemli görevlere getireceklerini hafiyeleri sayesinde kontrol ettirir, bunun yanında da danışmanlarının fikrine başvurmuş. Bu konuya ilişkin bir olaya *Üç İstanbul* romanında rastlamaktayız:

Maliye Nazırı’nı, Maliye’ye Nazır yapacağı zaman Sultan Hamit onu sarayda herkese sordu.

Tüfekçibaşı, “Öl diye irade ediniz. Ölür” dedi.

Kilercibaşı, “Harcını, borcunu bilir” dedi.

Seccadecibaşı, “Namazlı, niyazlı adamdır” dedi.

Sultan Hamit de kendi kendine “namuslu adammış!” dedi. Bir de Gazi Osman Paşa “Namuslu adamdır, çalmaz” demiştir. Ancak jurnalcı olmadığını sarayda kimse söylememiş: Bunu da sarayın dışındakiler söylüyorlardı; bakkal, kasap, kâtip, zabıt, memur, muharrir, herkes (Kuntay, 1938: 86).

Nahid Sırrı Örik’in *Sultan Hamid Düşerken* romanında da II. Abdülhamid’in devlet içi görevlendirmelerde ne kadar titiz davrandığını gösterir. Balkanlarda başlayan ayaklanmaların dakika dakika telgraflarla saraya bildirildiği esnada Abdülhamid, İzzet Paşa’ya, Enver Paşa’dan dolayı dert yanar:

- Bazen insanın basireti ne kadar bağlanıyor! Karısı biraderin azatlılarından, diyerek Van'a kendisini vali tayin etmeği mahzurlu gördüm, iradesini vermedim, fakat payitaht yolu üzerinde bulunan Serez'de mutasarrıf bıraktım. Herif vali yapılmayışının intikamını mükemmel surette alıyor (Örik, 1957: 1)!

Burhan Cahit Morkaya, eseri *Dünkülerin Romanı*'nda üç farklı yeri anlatmak için objektif bir yol bulmaya çalışmıştır. Üç farklı kişinin gözlemleriyle verdiği İstanbul, Paris ve Anadolu izlenimlerinde okuyucunun kendince bir karşılaştırma yapmasına zemin hazırlamıştır. Eserde Cemil Hakkı, Ahmet Reşit'e Anadolu'dan mektuplar göndererek onun, Paris'teki olaylardan haberdar olmasını sağlar. Bir mektubunda İttihat ve Terakki'yi, II. Abdülhamid'in politikasını başka türlü devam ettirdiklerini söyleyerek eleştirir:

Hani vaktiyle Abdülhamit isyan eden Arap aşiretlerini teskin için şeyhlerine maaş bağlar, göğüslerine nişanlarla donatır, kabile erkânına avuç avuç altınlar dağıtır.

İttihat ve Terakki'nin diğer unsurlara karşı kullandığı politika da bunun aynı. Onlar da mebusan meclisine düzinelerle Rum, Ermeni, Arap getiriyor ve onların kalabalık oldukları yerlerde hususi idareler yaparak adeta imtiyazlı olduklarını tasdik ediyor.

Ermeni köylerinde Türkçe tedrisat yaparak onları Türklüğe alıştırarak yerde Ermeni, Rum kalabalığı olan yerlerde Rum'dan, Ermeni'den, Arap'tan kaymakam, vali gönderiyorlar.

Bunun içindir ki Harput'ta, yani Anadolu'nun göbeğinde iki dilin konuşulduğuna şahit oldum: Ermenice ve İngilizce (Morkaya, 1934: 128)!

Bunları anlattıktan sonra Cemil Hakkı büyük bir yeis içinde “Görüyorsun ya azizim. (...) Abdülhamit devrinde imtiyazlı olanlar Araçlar, Ermeniler, Arnavutlar vesaire idi. Meşrutiyet devrinde hürriyetten istifade edenler yine onlar oldu.” der (Morkaya, 1934: 131).

Bu konuya *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde de değinilir. Mustafa'nın İzmir İdadîsi'nden arkadaşı olan Rum Pilaton, meşrutiyetin ilanının kendileri için fayda getirmediğini, ama “kendi siyasî ideallerinin tahakkuku için” çalışmalarını daha da kuvvetlendirdiğini söyler. Ona göre Türk olmayan Osmanlı teb'ası saltanat döneminde birçok imtiyaza sahiptirler. Türkler “harpte, Yemen çöllerinde ve Makedonya dağlarında kırılırken, onlar sanat ve ticaret sahasında genişliyor, zenginleşiyor

ve siyaset sahasından maada diğere sahalarda hâkim mevkie geçiyorlardır (Alsan, 1943: 111).” Pilaton ayrıca hocaların, hahamların, papazların kol kola sarmaş dolaş dolaşmalarının, bir birliktelik sağlandığı fikrini desteklemekten çok uzak, “Türk olmayan teb’anın komşusunun mutluluğuna ortak olma” duygusundan ibaret olduğunu söylemektedir (Alsan, 1943: 111). Eserde eleştirilen bir başka nokta daha vardır: Düyûn-ı Umûmiye İdaresi.

Düyûn-ı Umumiye İdaresi artık, şu veya bu şahsî ihtirasları ve onların para ihtiyaçlarını tatmin etmek safhasından ileri giderek bütün memleketi borçlandırma sistemi ile kolonize etmek yolunu tutmuştu.

Bu herhalde İstanbul tabiatının ve İstanbul insanları karakterinin zarurî bir neticesi olamazdı. Vaziyetin bu şekilde gelmesinde, sarayın ve Babıâli’nin düşüncesizliği, ihmali ve gafleti kadar, Avrupa’nın da sinsî ve bir maksada dayanan şeytanî kurnazlığının büyük rolü vardı. Babıâli’ye tepeden bakan “Düyûn-ı Umumiye” İstanbul’un göbeğinde kamp kuran bir düşman karargâhından başka bir şey değildi (Alsan: 1943: 67-68).

II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonra İttihat ve Terakki barışçı bir politika izlemek istemiş, ancak bu imparatorluğun sonunu getirmiştir. Nahid Sırrı Örik İttihat ve Terakki’nin bu tutumunu anlatırken, bir taraftan da II. Abdülhamid’in tavrını ortaya koyar:

İttihat ve Terakki ile ona muhalefet etmek üzere kurulan Ahrar Fırkasının kavgaları artık ayyuka çıkıyordu, papazlarını meşrutiyetin ilk günlerinde hocaların koluna takmış olan Hıristiyan unsurlarda istiklal hülyaları şahlanmış, Sultan Hamid’in bin dikkat ve itinaya mazhar ettiği Arap ve Arnavutlarda ayrılık emelleri meydana çıkmış, ayrıca da yüzleri din maskesi altında saklı bir takım mürteciler peyda olmuştu (Örik, 1957: 236).

Başka bir sayfada Talat Bey, II. Abdülhamid’in politikasını, yine İttihat ve Terakki ile karşılaştırarak verir. Bir taraftan da imparatorluğun içinde bulunduğu durumu, diğer taraftan II. Abdülhamid’in idare ettiği, ancak kendilerinin idarede başarısızlığa uğradıkları toprakları tasvir eder:

[Talât Nimet’e] – Hanımefendi, Sultan Hamid pek çabuk, biz hiç kuvvetlenmeden, her halde hiç bilgi ve görgü sahibi olmadan kendini mağlûp ilan etti. (Bu muhite derhal intibak etmiş, hükümdarı ne Kayserili ne de sadece Abdülhamid demeksizin anıyordu.) (...) İstibdadı yıktık, her şeye

hâkim olduk, diyoruz. Hakikatte ise disiplinsiz, bilgisiz, hazırlıksız bir avuç insandan ibaretiz. İmparatorluk İškodra'dan Fezzan'a, Hopa'dan Basra Körfezi'yle Aden hudutlarına uzanıyor. Vilayeti vilayetine değil, hatta birer krallık genişliğindeki bu vilayetlerinin sancakları, kazaları birbirine benzemiyor: Muazzam bir devlet ve bu muazzam devlet her tarafından türlü iştiyaya maruz. Binlerce kilometre boyu uzanan sahilleri donanmasız, topraklarında yaşayan yetmiş iki millet, Türk hariç ya müstakil olmak ya da hudutlar dışındaki devletlere iltihak etmek heves ve sevdasında. «Abdülhamid'i elini ayağını bağlayıp Yıldız'a kapadık, dünya ile alakası kalmadı.» diyoruz, bu da muhakkak değil ya, öyle olsa bile idaresini elinden aldığımız bütün bu imparatorluğu bu kuvvet heyulâsıyla nasıl ayakta tutabileceğiz, dağılmaya başlamış kısımlarını nasıl muhafaza edeceğiz? İttihat ve Terakki'nin kuvvetsizliğini bir esrar perdesi altında saklıyor, «Her şeye hâkimiz, hükümetteki eskileri ancak bizden emir almaları şartıyla tutuyoruz.» diyoruz. Hâlbuki onları tutuşumuz bizzat iş başına gelecek halde bulunmayışımızdan ileri geliyor. Büründüğümüz, arkasına gizlendiğimiz esrar perdesi altında hiç de kuvvetli olmadığımızı sezenler var, sezenler artıyor. Bunlar hep birden hücumla kalkar ve kalkınca Abdülhamid'den yardım görürlerse ne olacak (Örik, 1957: 242-243)?

II. Abdülhamid, şehzadeliği zamanında Osmanlı'nın yaşadığı sıkıntıları, modernleşme çabalarını ve hanedan üyelerinin davranışlarını yakından görme ve inceleme fırsatı bulmuştur. Bu yaşadıkları onu, padişahlığı döneminde bugün bile tartışılan uygulamalara imza atmasına neden olmuştur. Ancak sansür, sürgün, hapis gibi uygulamalara sadece Abdülhamid Döneminde değil İttihat ve Terakki Döneminde de rastlarız. Bunun farkında olan romancılar da iç politikadaki eleştirilerinde sadece II. Abdülhamid'i değil, İttihatçıları da eleştirmekten geri durmamışlardır. Bu durum romancıların eleştirilerinde zaman zaman objektif davranabildiklerini ve olayları dışarıdan izleyen bir seyirci edasıyla okuyucuya sunduklarını göstermektedir.

4.3. II. ABDÜLHAMİD'İN OLUMSUZ UYGULAMALARI

Cumhuriyet Dönemi(1920-1950) yazarlarının birçoğu II. Abdülhamid yönetimini yakından görmüş ve yaşamıştır. Özellikle “aydın gençlik” diye tabir edebileceğimiz sanatçı grubu, muhalif yazılarından ve davranışlarından dolayı sürgün, hapis gibi cezalara çarptırılmışlar, yazıları ise sansüre maruz bırakılmıştır. Tarihçilerin anlatımıyla, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yönetime geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti de bir süre sonra aynı olumsuzlukları uygulamaya devam etmiştir.

Edebiyatçılarımızın Cumhuriyet Döneminde kaleme aldıkları eserlerinde sansür, sürgün, hafiyelik ve jurnalcılık, adam kayırma gibi olumsuzlukları sık sık konu edindiklerini görürüz. Özellikle sürgün konusu, hemen hemen ele aldığımız bütün eserlerde yer almaktadır. *Hüküm Gecesi*'nde bu olumsuzlukları Ahmet Kerim, hapse atıldığında şöyle anar:

Ahmet Kerim kendi kendine: “Lâkin, yalnız ben mi böyleyim?” dedi. Bu kusurlar 1908’de yirmi yaşına basmış olanların hepsine yaygın değil miydi? Bu; Abdülhamid devri denilen o uzun, o otuz üç yıl süren geceden artakalmış, mayası karanlıkla yoğrulup kanı yaşlı anaların gözyaşlarıyla tuzlanmış bütün bir nesle mahsus eksiklikler, kötülükler, dertler değil miydi? O neslin en belirli örneklerinden biri olan Ahmet Kerim:

“—Adam sen de, zaten biz doğarken mahkûmduk!” diyordu. En iptidaî bir kültürden, en basit bir idealden bile yoksun bırakılan ve devrin karanlıkları, karışıklıkları, kin ve hileleri içinden yolunu kendi kendine bulup yürümek zorunda kalan bu kimsesiz Türk gençliği, (...) (Karaosmanoğlu, 1966: 355).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Hüküm Gecesi*’nde özetlediği Türk gençliğinin hali, II. Abdülhamid gidince düzelecekmiş gibi bir inanç ortaya çıkartmıştır. Bu sebeple romancılar, Abdülhamid’in olumsuz uygulamalarını eleştirirken, onun tahttan indirilmesi için de mücadele ederler. Bu mücadeleleri sırasında karşılaştıkları olumsuzlukları bir kahraman edasıyla göğüslerler. Ancak Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle bitmeyen bu olumsuz uygulamalar, kahramanları hayal kırıklığına uğratar; bir süre devam eden şaşkınlıktan sonra eleştiriler İttihat ve Terakki yönetimine çevrilir.

4.3.1 Sansür

Sansür uygulaması, özellikle Tanzimat, Servet-i Fünun ve Meşrutiyet Dönemi yazarlarımızı yakından etkilemiştir. Yazdıklarından dolayı hapse atılanlar, sürgüne gönderilenler olduğu gibi, sindirilip yazması engellenen yazarlar da olmuştur. Dünyaya küsüp her işten elini ayağını çekerek Cumhuriyet’in ilanına kadar suskunluklarını bozmamışlardır. Suskunlukların bozulduğu ve geçmişle hesaplaşma başladığı zaman ise Abdülhamid Döneminin sansür uygulaması romanlara konu olur.

Reşat Nuri Güntekin, ilk romanı *Gizli El*'de İttihat ve Terakki hükümetinden dolayı yaşadığı sıkıntıdan sonra, 1942 yılında yayımladığı *Ateş Gecesi* romanının daha ilk sayfalarında, sansür konusunu alaya alır. Milas'a sürgüne gönderilen Kemal Murat Bey adındaki genci karşılamaya giden kaymakamla genç arasında şu konuşmalar geçer:

- Neydi adınız... Kemal Bey değil mi?
- Evet efendim... Kemal Murat...
- Murat'ı da mı var?
- Evet efendim...
- Yani hem Kemal, hem Murat öyle mi? E sen bu akıbete iki defa müstahak olmuşsun çocuğum (Güntekin, 1970: 9).

II. Abdülhamid Döneminde hürriyetçi fikirler Namık Kemal, Ziya Paşa gibi edebiyatçılarla beraber anıldığı için o dönemde özellikle Namık Kemal ismi ve eserleri yasaklanmıştır. Abdülhamid'den önce beş ay tahtta kalan ve akıl sağlığını kaybettiği gerekçesiyle tahttan indirilen V. Murad'ın ismini anmak da yasaklanmıştır. Çünkü V. Murad taraftarları iki kez onu tahtta çıkarmak için girişimde bulunmuşlar, başarısız olmalarına rağmen Abdülhamid'i korkutmayı başarmışlardır. Eserde kahramanın bu iki adı bir arada taşıması bile sürgün sebebidir. Kaymakam bir iki gün sonra, gönülden bağlı olduğu, ancak memur olduğu için karşı görüldüğü Namık Kemal'i gence sorar:

- Adaşının şiirlerini de okur musun?
- Adaşım kim efendim?
- Adaşının kim olduğunu bilmiyor musun, hem Kemal, hem Murat Bey?... Sen galiba bera-yı maslahat adaşını tanımamazlıktan geliyorsun... Ceza reisi yanımızda değil... Şimdi biraz bir şeyler konuşabiliriz...
- !!!???
- Adaşımı kim olduğunu sahiden bilmiyor musun? Mesela:
«*Feminin rengi aksedip tenine*
Yeni açmış güle misal olmuş»
nev□ inden bir lakırdı işitmedin mi sen?
- Hayır efendim...
- Adaşım ok gibi yüreğe işleyen şiirler yazardı. O da senin gibi genç yaşında gurbet yollarına düşmüştü. Buralara yakın adalarda, Kıbrıs'ta, Sakız'da, Midilli'de oturmuştu...
- (...)

- Ah, o senin adaşın çocuğum... O, şu kehkeşanlar arasında dolaşırken nasılsa ayağı kayarak aramıza düşmüş bir mahlûka benzerdi. Kim olduğunu sakın sorma... Söyleyemem... Bilhassa bir kaymakam sıfatıyla adını ağzıma alamam. Kemal Murat Bey çocuğum... Sana bol bol şiirlerini okurum. Fakat adını zinhar benden öğrenemeyeceksin...

Nihayet gülümseyerek:

-Namık Kemal Bey değil mi efendim? dedim. O kadarını biliyorum zaten...

Kaymakam, korktu ve beni adeta azarladı.

- O ne kelime o? Ne geziyor ağzında öyle şeyler?... İşitmiş olmayayım ben...

Bu korku ciddi idi. O kadar ciddi ki, adamcağızın neşesi kaçtı ve artık şiir okuyamadı.” (Güntekin, 1970: 13, 15)

Namık Kemal’in yasaklı/sansürlü olması durumuna Abdülhak Şinasi Hisar da değinir. Ziya Paşa’yı asıl şair kabul eden Vamık Efendi, “o dönemde adı pek ağza alınmadığı için” Namık Kemal’i es geçer. Abdülhak Hâmit’e ise delilik atfeder (Hisar, 1944: 93-94). Zaten Namık Kemal’in yazdığı *Osmanlı Tarihi* kitabı da sansüre uğramıştır.

Yazı hayatının bir kısmı II. Abdülhamid Dönemine rastlayan Tevfik Fikret de sansürden nasibini alanlar arasındadır. Onunla ilgili bir olaya *Üç İstanbul* romanında rastlarız. Maliye Nazırı’nın “Bizim Hüseyin Efendi’nin oğlu” diye tanıttığı Tevfik Fikret’in *Sis* şiirini, Adnan’dan bulmasını ister. “Nefi-i Şerif” adıyla andığı bu manzumeyi kızı Süheyla aracılığıyla kendisine iletteceğini söyleyen Adnan’a nazır: “Süheylâ, manzumeyi sizin verdiğinizizi bilmesin. Çocuktur. Belki ağzından kaçırır” diyerek şiiri kapalı zarf içinde kendisine vermesini söyler. Sonrasında ilave eder: “Süheylâ’nın bu şiiri bilmesini isterim. Ancak ona bu şiiri ya siz verirsiniz yahut ben. Manzumeyi üçümüz birden bilmiş olmayalım! (Kuntay, 1938: 138-139)”

Abdülhak Şinasi Hisar, *Çamlıcadaki Eniştemiz*’de “sansürlü matbuatın afyonuyla uyuşmuş” Türk yazarların kendilerini avutmak için başvurdukları “cinaî roman dünyasını” anlatır:

Bu âleme girmek onlar için daha kolaydı. Odasındaki kerevetin minderi üstünde bağdaş kuran eniştemiz gibi onlar da köşelerine çekilirler yaşlılar onun gibi gözlüklerini takarlar ve bu şeytanî kitapları açar açmaz derhal olağanüstü bir kâinatın kendilerine helecan verdiği için haz aldıkları

garabet mi fecaat çağlayanları çağlamaya başladılar. (...) Ve biraz gariptir ki buluttan nem kapan o zamanki sansür bu cinayetler ve tesadüflerden ahkâm çıkararak hafiyelik etmez de zülfüyârı kuşkulandırmaz ve bu karmakarışık ve bulaşık âlemi kendi haline bırakırdı (Hisar, 1944: 95).

Bu tip eserlerin serbest olması belki de II. Abdülhamid'in cinaî roman hayranlığıyla açıklanabilir. Ancak buradaki serbestliğin aksine okunması, bulundurulması ve hatta adının anılması dahi yasak olan eserler vardır. Jön Türklerin yazdığı eserler, yayımladıkları dergiler, hatıralar başta olmak üzere halkı galeyana getirip Yıldız'a isyana sürükleyebilecek bütün eserler yasaklanmıştır. Matbuat Müdürlüğü bu eserlerin basımını durdurmuş, var olanlarının ise imha edilmesini sağlamıştır. Buna rağmen yasaklı eserlerin, “teşviş ve tedhiş-i ezhânı mucip gazete ve risale”lerin “ecnebî postaneler” aracılığıyla İstanbul'a sokulduğunu *Sinekli Bakkal* romanından öğreniriz (Adıvar, 1936: 50). Fransız Postanesi'nden çıktığı sırada yakalanan Tefik'in üzerinden çıkan evrak da “İsviçre ve yahut Paris'te çıkan Türk gazetelerinden ve risalelerinden” ibarettir (Adıvar, 1936: 161).

Yabancı postaneleri denetleyemeyen Osmanlı yönetimi, oralardan ülkeye sızabilecek “tehlikeli” yayınları hafiyeler aracılığıyla ele geçirir. Buraların nasıl gözetim altında tutulduğu, *Sinekli Bakkal*'da anlatılır. Postanelerin önünde bekleyen hafiyeler, giren çıkanı izlemekte, şüphelendiklerini ise takip edip duruma göre müdahale etmektedirler (Adıvar, 1936: 157). Buna rağmen bu hafiyeleri atlatmanın bir yolu vardır. *Bir Sürgün* romanında Paris'e kaçan Doktor Hikmet, ailesine mektup gönderebilmek için bir Fransız tanıdıklarının adını kullanır (Karaosmanoğlu, 1966: 82). Paris'te tanıştığı bir Jön Türk'ten aldığı bu tavsiye bize, İstanbul'a getirilen yasaklı yayınların başka hangi yollarla getirilebileceğini göstermektedir.

Türk postanelerine gönderilen mektuplar da sansür memurlarının elinden geçmektedir. Zararlı görülenler, şüphe uyandıranlar saraya gönderilir. *Üç İstanbul* romanında Trablusgarp'a sürgüne gönderilen Adnan'ın annesine yazdığı mektuplar da akıbeti bilinmeyenlerdendir. Romanda Buhârî'nin yakılması olayına da yer verilir (Kuntay, 1938: 36, 42). Halkı galeyana getiren bu olay karşısında Adnan şunları dü-

şünür: “Demek ki Abdülhamit Buharî’yi yakmasaydı Şarkî Rumeli’yi düşmana muharebesiz veren bu adama hâlâ kızmayacaktılar (Kuntay, 1938: 43).

1907-1910 yıllarındaki olayları bir Mülkiye talebesinin gözünden aktaran Zeki Mesut Alsan, *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*’nde II. Meşrutiyet’in ilanından sonra toplumda meydana gelen değişikliklere de değinir. Yaz tatili için Aydın’a giden Mustafa, şehrin maddî ve manevî çehresinde bir değişiklik göremez. Ama farklı olan nokta, öğle saatlerini dükkân önlerinde uyuklayarak geçiren insanların yerini şimdi “meraklı vaziyette gazete okuyan adamlar” almıştır. “Kitapçı Tevfik Efendi’nin dükkânı daha canlanmış, daha zenginleşmişti. Eskiden orada istenildiği zaman alınacak gazete bulunmazdı. Şimdi hem İzmir hem İstanbul gazeteleri vardı (Alsan, 1943: 106).”

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yönetimde başarısızlıklar yaşayan ve kendilerine muhalif yeni fikirlerin ortaya çıkmasından rahatsız olan İttihat ve Terakki hükümeti de sansür uygulamasına başvurmuştur. Bu olayın mağdurlarından biri de Reşat Nuri Güntekin’dir. İlk romanı *Gizli El* romanını tefrika ettirmek için *Dersâadet* gazetesine götürür. Romanının başında konuyla ilgili olarak, “Hesabımca, bu, bir hiciv romanı olacaktı. Fakat vukuat, onu büsbütün başka bir şekle sokmuştur.” diyerek olayın iç yüzünü anlatmaya başlar. Tefrikanın birinci bölümünde yer alan ilk cümle, Damat Ferit Paşa hükümetinin bir olayını çağrıştırdığı için değiştirilir. Bu müdahale, romanı amacından saptırıp bir aşk romanına çevirmiştir. II. Meşrutiyet sonrasını anlatan eserdeki olaylar, bu aşkın gölgesi altında kaybolmuştur. Eserde değişiklikler yapan kişi “Sansör Şemsi Efendi”dir. Yazar onun romanındaki etkisini kitabının önsözünde şu şekilde özetler:

Romanda ufak bir aşk vakası vardı ki, büyüyor, asıl mevzuu tamamıyla yutup eritiyordu. Böylece romandaki gizli eli Şemsi Efendi’nin ilk defa aklına geldiği gibi, kocasını gizlice koruyan bir kadın eli, yahut isterseniz Şemsi Efendi’nin kendi eli oldu. Böylece ilk romanımı onunla beraber yazdığımı söylemek pek yanlış olmayacak (Güntekin, 1959: 7).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Hüküm Gecesi* romanında ana karakter Ahmet Kerim de sansür uygulamasına takılanlardandır. Ancak onun cezası önce ha-

pis, ardından sürgün olmuştur. Reşat Nuri Güntekin gibi Ahmet Kerim'in yakalandığı uygulamalar da İttihat ve Terakki'ye aittir:

İttihat ve Terakki, bütün o kaba ve vahşi sertliğine karşı memlekette tek kudreti temsil ediyordu. Muhalefet ise olumsuz ve inkârcı anlayışların hastalıklı görünüşünden ibaretti. Ahmet Kerim, her dakika bu acı gerçekle yan yana yaşıyor ve İttihat ve Terakki ile, hiçbir ümide kapılmaksızın, hatta bir uzak zafere bile ihtimal vermeyerek feragat içinde çarpışıyordu. Bu müthiş kudretle böylece yalnız başına çarpışmakta sonsuz bir zevk vardı. Yalnız başına mı? Evet! 31 Mart İhtilali'nden sonra, iktidara gelen radikal devrimciler hükümetinin dehşetle kapadığı tenkit ve tartışma kapısı ilk defa olarak «Nida-yı Hakikat» gazetesinin kuruluşuyla açılmıştı. Ve bu gazetede, kendi imzasıyla yazı yazan iki yazardan biri de Ahmet Kerim'di (Karaosmanoğlu, 1966: 8).

Cumhuriyet Dönemi romancıları sansür uygulamasını eserlerinde, Abdülhamid Döneminde basın ve yayına uygulanan haliyle almamışlardır. Bunun yerine halkın yaşantısını etkileyen, onları zor durumda bırakan taraflarını romanlarına yansıtmışlardır. İttihat ve Terakki'nin de sansüre başvurması yazarları hayal kırıklığına uğratmış ve bu konuya değinmeden geçmemişlerdir.

4.3.2 Hafiyelik ve Jurnal

Hafiyelik, sadece II. Abdülhamid Döneminde uygulanan değil, Osmanlı devlet geleneğinde var olan bir uygulamadır. Ancak bu durum, II. Abdülhamid Dönemine gelindiğinde çığırından çıkmış, halkı, padişahları gibi vesveseli, korkak ve şüpheli bir hale bürümüştür. II. Abdülhamid'in ilk tahta çıktığı zamanlarda saraya bağlı memurlar tarafından yapılan hafiyelik işi, daha sonraları bir intikam kapısına dönmüştür. İncelediğimiz romanlarda bu konu zaman zaman alaya alınır, bazen de hafiyeliğin işleyiş şekli ve jurnallerin ortaya çıkardıkları sonuçlarla ilgili bilgiler aktarılır.

Hafiyelerin denetlemeleri sonucu elde ettikleri bilgileri jurnal adı verilen raporla yetkililere ilettikleri bilinmektedir. Ancak bu jurnaller adamına göre ya alt kademede görevlilerin elinde kalır ya da Sultana arz edilir. II. Abdülhamid'in her gün bu jurnalleri okuyup, gereğinin yapılmasını memurlarına ilettiği tarih kitaplarında anlatılmaktadır. Paşalar aracılığıyla verilen jurnaller genellikle paşaya bağlılığı gös-

terebilmek adına önemlidir. Burada şu ayrımı da yapmak gerekir. Herkes jurnal yazabilir, ancak hafiyelik saraya ve bir devlet büyüğüne bağlı olarak işleyen bir müessesedir ve meslek dalı olarak kabul edilir.

Murat Koç, yazarların bu konuda savundukları görüşü şöyle özetler: İstibdat idaresinde Padişah'ın yanı sıra paşalar da etkilidir, hatta öyle bir idare onların işine yaramaktadır (Koç, 2005: 208). Bu sebeple o devir devlet adamlarını, romanlarda yansıdığı şekliyle iki grupta değerlendirmek yerinde olacaktır:

- 1- Padişah'a ve devlete gerçekten sadık, bulunduğu mevkiin sorumluluğunun farkında olan ve ona göre hareket eden, devletin menfaatini her şeyin üstünde tutan devlet adamları.
- 2- Padişah'a sadakati menfaate dayanan, bulunduğu mevki şahsî çıkarı adına kullanan ve hiçbir insanî ve vicdanî sorumluluk duygusuna sahip bulunmayan devlet adamları (Koç, 2005: 209).

Hafiyelik ve jurnal en geniş olarak *Üç İstanbul* romanında ele alınır. Fethi Naci'nin "Mithat Cemal Kuntay'ın romanından sürekli olarak bir leş kokusu gelir burnunuza" diye tabir ettiği bu eseri şöyle özetler:

İstanbul'un birbirini izleyen üç dönemini bütünüyle yansıtmak isteyen yazar, gözlerini hep kokuşmuşluğa dikmiştir: Yalnız kişisel çıkar ardında koşan insanlar, dalkavuklar, jurnalciler, ikiyüzlüler, ancak başkalarının kötü durumlara düşmeleriyle mutlu olanlar, birbirilerinin kuyularını kazanlar, birbirilerinin karılarını baştan çıkarırlar, birbirlerinin servetine göz dikenler; (...). Mithat Cemal, Abdülhak Şinasi Hisar'ların imrenerek, yürekleri yanarak baktıkları konakların, köşklerin, yalıların gerçek yüzlerini gösteriyor; geçmişe, imrenerek, özleyerek değil, tiksiniyor, öfkelenerek bakıyor (Fethi Naci, 2002: 70-71).

Mithat Cemal'in olumsuz karakterlerinden biri Hidayet'tir; "27 yaşında, bâlâ rütbeli ve Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet adamlarındandır. Gündüz saraydan para alır, gece saraya söver (Kuntay, 1938: 9)." Namuslu bir insan olarak romanda yer alan Şair Raif, bir gün Adnan'a (Hidayet'i kast ederek) "bu curnalcıyla ne diye görüştüğünü" sorar. Adnan ise: "Hidayet curnalcı?" İşte bu kabil değildi. O, Abdülhamit'e yazdığı kâğıtları bütün Adnan'a okurdu. Bunlar ıslahat layihâlâriydi. Hem Hidayet dünyada tek şeyden öğrenirdi: "Curnalcılardan!" diye aklından geçirir (Kuntay,

1938: 10). “Hidayet kendi gibi ehemmiyetli adamları saraya curnal eder: ‘Fakat bu curnallar lâyhâlârı!’dır. Çünkü bu curnalarda Avrupa mütefekkirlerinin, hukuk adamlarının da adı geçer ve insan bu kâğıtların bazı yerlerini eliyle kapatıp yalnız bir kısmın okursa lâyiha” sanır (Kuntay, 1938: 10). Adnan Hidayet’e jurnalciliği kondu-ramazken, ilerleyen sayfalarda Hidayet’in jurnalleriyle ilgili bir ayrıntı daha öğreniriz:

Fakat Hidayet asıl frenkler geldiği zaman bir âlem di. Alman sefaret i başkâtibine Alman ordusunu anlatır, İngiltere elçi kâtibine İngiliz donanmasını beğenir, Karadağ elçisiyle Karadağ Prensi'ne selam söyler, İspanya maslahatgüzarına Alfonse'un kulağındaki hastalığı sorardı ve Moskof baştercümanını akşam yemeğine alıyordu.

Hususî kâtibi Sacit, Hidayet'in emriyle, bu akşam yemeğini curnal eder. Hidayet ertesi gün saraya çağırılır, ihsan alırdı (Kuntay, 1938: 170).

Hafiy e olmanın, jurnal yazmanın bedeli her zaman bu kadar küçük değildir. Sakallı Vasf i de *Üç İstanbul*'un jurnalcilerindendir. Sakallı Vasf i, ilk olarak Adnan'ı “cebinden *Meşveret* gazetesi çıkan Süleyman”ı tanıdığı ve konuştuğu için jurnal etmiştir. Ancak jurnal “Hünkâr'a değil Zaptiye Nazırı'na” verildiği için Adnan, Arap İzzet Paşa sayesinde kurtulur (Kuntay, 1938: 246-247). Bu olay üzerine Zaptiye Nazırı'ndan “sade teşekkür” alan Sakallı Vasf i şaşırır:

Bu curnalcilik denen şey bu kadar ehemmiyetsiz miydi? Herkesi vali, elçi yapan bu kâğıtların kıymeti bu kadar düşmüş müydü? Kısa bir teşekkür için mi âlem hafiyelik ediyordu? Bunda bir yanlışlık olacaktı. düşündü, bu yanlışlığı buldu. o kadar talihsizdi ki, memleketin her tarafında para gibi geçen curnal bile onun elinde kalp akçeye dönüyordu (Kuntay, 1938: 253).

Ancak Sakallı Vasf i pes etmez. Adnan'ı Arap İzzet Paşa'nın kurtardığını bilmeyen Sakallı Vasf i, “onu üç günde hapisten çıkaran Zaptiye Nazırı'nı saraya jurnal eder ve bu sayede Taif'e kaymakam” olur. Ardından “Taif'e sürgüne gönderilen Habibullah'a yüz veriyor diye valiyi jurnal eder ve hemen Sivas'ta bir sancağa mutasarrıf olur”. Dört aylık sefahat hayatından sonra Sakallı Vasf i, Sivas valisinin saraya şikâyeti üzerine hırsız diye azledilir (Kuntay, 1938: 253).

Üç İstanbul'da yer alan bir başka jurnal vakasını Süleyman, Müstantik Behçet'e anlatmaktadır. Bu vaka jurnal uygulamasının geldiği noktaları görmek bakımından önemlidir:

Süleyman şimdi Âmedi Hulefası'ndan Ratip'i anlatıyordu: “Sultan Hamit'e damat olacaktı; fakat frengisi var diye dayısı curnal etti. Bu curnal üzerine Ratip damat olamadı, siyasî mağdur oldu, Hidayet de ona bu salonda bir Krinolin koltuk verdi. Hidayet de şimdi bu Ratip'e çok minnettar. Çünkü bu vesileyle damat arabalarını Hristiyanların cenaze arabalarına benzetti ve konağın edebiyatı bir teşbih kazandı.

Müstantik Behçet, Ratip'in damat olamadığını anlayınca sevincinden Süleyman'ın boynuna sarılacak, öpecekti: Başkasının mahrum kaldığı saadet onun olurdu (Kuntay, 1938: 73-74).

Üç İstanbul'da anlatılan bir başka olay, II. Abdülhamid'in jurnal ve hafiyelik uygulamalarının nasıl işlediğini bize anlatır. Hidayet'in konağındaki toplantılara katılan Sait'in babası Tufan Efendi saray hafiyelerindedir. Ancak Abdülhamid “bir aydan beri kendisini ve jurnallerini” saraya sokmamaktadır:

Bu felaket hiçbir hafiyenin başına gelmemiştir: Manasız curnal sahiplerini bile, bir gün de manalısını yazar diye Abdülhamit istiskal etmezdi. Halbuki Tufan Efendi'yi nisabından fazla namussuz bulmuştu, yüz vermiyordu. Fakat bu Tufan Efendi büyük bir akliselim ile düşünmüştü: Ona “hafiyeye olmayacaksınız!” diyebilirlerdi; fakat “Hafiyeye görünmeyeceksiniz!” diyemezlerdi. O da fesi solmaya başlayınca hemen bir kırmızısını alır, haftada bir kere açık arabaya biner, Yıldız Sarayı'nın karşısına gider, Hamidiye camisinin önünden dönerdi. Bu sayede onu bütün İstanbul saraya gidiyor, curnal götürüyor sanırdı (Kuntay, 1938: 207).

Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi'nde 28 Temmuz 1908 tarihinde gazetelerde bir haber yayımlanır: “Hafiyeliğin ilgası.” II. Abdülhamid'in hafiyeliği kaldırdığı ve polislerin bundan böyle kanun ve nizam dairesinde vazifelerini yapmaları konusunda emir ve ferman buyurduğunu bildirirler. Bu haberin Mustafa ve halk üzerindeki etkisi şöyle anlatılır:

Demek padişah, otuz üç sene, hürriyet-i şahsiyeye taarruz etmiş ve polislerin kanun ve nizam dışında ifayı vazife etmelerine müsaade edilmişti. Şimdi akli başına gelmiş ve taç ve tahtının başlıca muhafızları telâkki ettiği hafiyelerine yol vermişti. Bu haberdeki mantık silsilesi bir yabancıyı güldü-

rebilirdi. Fakat İstanbul halkı, yalnız vakıayı göz önünde tutarak, aile saadeti, aile şefkat ve tesanütünü bozacak derecede umumî hayatı ve ahlâkı altüst eden hafiyeliğin ilgasını sevinç ile karşıladı (Alsan, 1943: 100).

Sinekli Bakkal romanında da hafiyelerle ilgili bilgiler vardır. Rabia'nın konağa derslere gidebilmesi için Selim Paşa ile konuşan İmam, Tevfik'i, Paşa'ya şikâyet eder: "Şurasını da arz edeyim ki mahalleli, Tevfik'in nereden para bulup dükkân açtığına hayrette... Herkes, Zati Beye hafiyeye yazılmış diyor. Sinekli Bakkal'da bizim gibi fukaralara hafiyelik edecek değil ya... (Adıvar, 1936: 76)"

Bir başka gün Tevfik'in bakkalına giden Pelegrini'den şüphelenen Rakım, onun hafiyeye olabileceğini düşünür. Çünkü bazen "tebdil-i kıyafet gezdiklerini" duymuştur (Adıvar, 1936: 81). Tevfik'i çağıran Zati Bey'in bir hafiyesini de Sacit Ağabey'le konuşurken Rabia hatırlamıştır: "Uzun kırmızı feslerin hafiyelere alâmet olduğunu işitmiştir (Adıvar, 1936: 139)."

Sinekli Bakkal'da asıl büyük ses getiren jurnal, İmam'ın, Selim Paşa ve Tevfik hakkında Dâhiliye Nazırı Zati Bey'e sunduğu jurnaldir. Nazır jurnali dikkatlice okur ve işine yarayabilecek kısımlarını kırmızı kalemle işaretler. Özellikle rakibi Selim Paşa ile ilgili kısımlar onu daha çok alakadar eder:

İhtiyar rakibi Selim Paşa aleyhinde kullanabileceği en kuvvetli noktalar hangileriydi? Paşa halkı dilgir ediyor, ümmet-i Muhammede zulüm ediyormuş... Puf, bu, ne hünkârın, ne de Zati beyin umurunda. Paşanın oğlu Jön Türkmüş, geceleri arkadaşlarıyla toplanıp fesat, fitne tertip ederlermiş... İşte yakalanacak bir nokta... Kırmızı kalem hemen altından geçti. "Allahtan korkmadan, peygamberden utanmadan meleksimat efendimizin ihsan ettiği mevki ve kudretin arkasına bu makule erbabı fesadı saklıyor..." bunların altına ikişer çizgi.

Jurnalin Selim Paşa'nın konağına ait kısmı Zati Bey'i hayli eğlendirdi. Karısı sevicî imiş, büyücü imiş, kocasını padişaha şirin göstermek için büyü yaparmış... Hadi bu satırların altına da birer çizgi. Zat-ı şahane bu nevi kuvvetlerden huylanır. Yoksa Ebülhüda ve avanesi gibi dilenci alayını üfürük, efsun, muska yaptırmak için niçin başına toplasın (Adıvar, 1936: 140)?

Ancak jurnalin ilerleyen satırlarında İmam'ın asıl maksadı ortaya çıkmıştır: "Tevfik'i yere vurmak. Onu 'menfadan avdetinden beri mübarek topraklarımızı hu-

zuruyla telvis, ahlâk-ı umûmiyeyi ifsat eden nabekâr merkum' diye tavsif" eder (Adıvar, 1936: 141). Selim Paşa'nın bu jurnale dâhil olması ise ona Rabia'nın parasını vermeyerek başından defetmesidir. İmam'ın bu tutumu II. Abdülhamid Döneminde görülen "jurnali intikam aracı" olarak kullanmaya bir örnektir. Jurnalde yer alan "Tevfik'in Selim Paşa'nın adamı" olduğuna dair haber, Zati Bey'de, Tevfik'i hafiye tutma fikrini hâsıl eder. Tevfik'i yanına getirtirir:

"Ben ne kabahat işlemişim, beyim?"

"Seni padişaha benim vasıtamla jurnal ettiler, bereket versin jurnalı daha vermedim..."

Sesi tehditle doluydu, masanın üstündeki kağıtlara vurdu:

"Hilmi beyle arkadaşları odanda toplanıyorlarmış, gece yarısına kadar padişahın aleyhine dolap kuruluyor, mefsedet tertip ediliyormuş... Anlarsın ya, bizim her yerde gözümüz, kulağımız var."

"Hep yalan efendim, onlar hiç öyle adam değiller. Hem ben gider gitmez söylerim, bir daha bizim eve gelmezler?"

"Olmaz, söyleme..."

(...) Dökül, ağızlarını ara, bana gel, ne söylediklerini haber ver. İhya olursun be, Tevfik."

"Hafiyelik edeyim, diyorsunuz, beyim, bu iş elimden gelmez (Adıvar, 1936: 144)."

Devletin ileri gelenlerinin kendilerine hafiye tuttuğuna dair bir bilgi de Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Hüküm Gecesi* romanında vardır. Burada alenen söylenmez, ama alttan alta bir iğneleme sezilir:

« – Kuzum Tahsin Bey, şu Arnavutluk'ta sakal vergisi alınacağına dair yeni bir kanun çıktığı haberi doğru mudur? »

Tahsin Bey, iri ve gür bıyıklarının altında sanki dudakları kolaylıkla harekete imkân bulamıyormuş gibi ağır ağır cevap veriyordu:

« – Belki doğrudur. Bu adamların yapmıyacağı şey yok, be birader! »

« – Nasıl belki? Böyle bir kanun çıkar da sizin haberiniz olmaz olur mu? Mebus değil misiniz? Kanunları siz yapmaz mısınız? »

« – Tövbeler olsun! Size yemin ederim ki bütün olan bu işleri, verilen kararları hep gazetelerden okuyup öğrenmekteyiz. Allah sizden razı olsun! Her tarafa güzel hafiyeler koymuşsunuz. »

« – Ne hafiyesi? Biz hafiye kullanmayız Tahsin Bey; muhabir kullanırız. Onlar da bu gibi haberleri mebuslardan öğrenirler. Başka kaynakları yoktur (Karaosmanoğlu, 1966: 72). »

Hüküm Gecesi'nde hafiyeler ve jurnallerle ilgili anlatılanlar bununla sınırlı değildir. Ahmet Kerim'in hayran olduğu Sırrı Bey de İttihatçıların hafiyelerindedir. Ancak Ahmet Kerim bunu gözaltına alındıktan sonra öğrenmiştir. Onun "ağız arayışları, ihtilâl komitesine karşı gösterdiği kıskanç ilgi" ve daha türlü davranışlar "bir hafiye gayretkeşliğinden" ibarettir (Karaosmanoğlu, 1966: 346). Bu olaydan sonra Ahmet Kerim'in zihninde canlanan hatıralar, Sırrı Bey'i Ahmet Samim'in ölümünden sorumlu kişi yapmıştır.

"Jurnal"ın ve "hafiye"nin adını anmanın bile insanlar üzerinde oldukça etkili olabileceği gösteren bir duruma Reşat Nuri Güntekin'in *Ateş Gecesi* romanında okuruz. Ayağı kırıldığı için bir süre yatağa mahkûm olan Kemal Murat Bey'e kitap okutmak isteyen kaymakam bunun zor olduğunu görünce şu yola başvurur:

- Sürgün değil misin? Ben de buranın kaymakamı değil miyim? İpin elimde demektir. Bir münafıklık yapar, «Kaçmağa teşebbüs etmesi meczum bulunmasına mebni» yolunda bir jurnal çiziktirerek seni bir yere hapsederim. İster istemez okursun. Ben, sanıyorum ki, biz, biraz okusaydık bu hale gelmezdik (Güntekin, 1970: 107).

Halk arasında bir güvensizlik ortamı oluşturan hafiyeler, insanların birbirlerine karşı samimi davranmalarının ve gerçek duygu ve düşüncelerini ifade etmelerinin önüne geçmektedir. *Ateş Gecesi*'nde kaymakam ile Kemal Murat Bey arasında geçen konuşmalar işin acı yüzünü bize göstermektedir:

Artık, kendimi tutamadım, sinirli bir sesle:
 - Yüz yüze geldiniz mi, sizin için fena adam yoktur ki... Herkes maşallah iyi, herkes tatlı ve hoşsohbet bir çocuk... (...)
 - Yani dalkavukluk mu ediyorum demek istiyorsun, dedi.
 Kendimi toparlayarak:
 - Estağfurullah, demem lazım geldi.
 O, hüznle gülerek devam etti:
 - Öyle bir şey düşünüyorsan çekinme. İçinde kalmasın. Fizamanına böyle bir ithamı reddedecek babayığit devede kulaktır. Allah kabul etsin, sırası geldikçe hepimiz asır icabına uymakta kusur etmiyoruz (Güntekin, 1970: 161).

Nahid Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken* romanında Şahabeddin Paşa'nın kâhyası Hilmi Efendi de "saltanat devrinde efendisi hakkında saraya arada bir jurnal-

ler” vermiştir (Örik, 1957: 52). 10 Temmuz sonrasında saraya yakınlığıyla bilinen kimselerin sürgüne veya hapse gönderilmelerinin yanı sıra bazı kimselere dokunulmadığını anlatan Şefik, onları jurnalci, sansürcü diye takdim eder:

Felâkete ilk hamlede uğrayanlardan sonra eski devirde kirlenmiş kimselerden hangisine dokunulmuştu? Hattâ, meşrutiyeti müteakip zaptiye nezaretine getirilince jurnalcılığı şeyhülislâmın damadı Operatör Cemil Paşa başta olmak üzere bir çoklarının haykırılmış bulunan eski Beyoğlu mutasarrıfı Hamdi Bey, yalı komşuları olup meşrutiyetten sonra posta sansürünü Padişah lehine idame etmek gayretiyle itham edilerek azledilen Posta ve telgraf Nazırı Hasan Hesip Efendi ve Maârif Nazırı iken bir takım din kitaplarını jurnalleyip hamam külhanlarında yaktırmış olduğu asla unutulmayan Celâl Paşa da evlerinde rahatça oturmuyorlar mıydı (Örik, 1957: 137)?

Bebek romanında Tahran’a doktor olarak tayin edilen Doktor Ferhat da jurnal kurbanlarından. Kendisinin “Bağdad-Hankin-Kerkük arasında geniş mıntıkada (Gündüz, 1941: 42)” çıkan bulaşıcı bir hastalıktan dolayı oraya görevlendirildiğini öğrenir. Ancak işin iç yüzü Bağdat’a gidip orada bir eve yerleştirildiğinde ortaya çıkar: İrade-i seniye ile tevkif edilmiştir (Gündüz, 1941: 44):

Doktor bir saat sonra bütün işi anladı: Üç yıldan beri yapılan tezvirat neticeye varmıştır. Doktor İstanbul sarayı aleyhinde Tahran sarayı ile birleşmiş! Abdülhamid’i tahtından indirip Osmanlı İmparatorluğu’nu İran şahlığına bağlamaya çalışanların arasındaymış! Hattâ yirmi beşinci yıldönümü merasiminde bile bulunmayacak derecede küstahlı etmiş! Hayatüddeve’nin yeğeni Şirinle evlenmeleri kanuna uymamış ve bunun için nikâhları sayılmazmış! Bu mıntıkada ne hastalık varmış, ne de İstanbul’dan doktorlar gönderilmiş! Huduttan içeriye bir oyunla sokularak kolay yakalanmak için böyle bit tertip kurulmuş! Ve bir sürü akla, hayale gelmeyecek tezvirler, hezeyanlar... (Gündüz, 1941: 44).

Bu suçlamaların ertesi günü, uzun yıllar sürecek bir esaret hayatı için Şam’da bir hapishaneye gönderilir. Refik Halit Karay’ın kaleme aldığı *İstanbul’un İç Yüzü* romanında da jurnal(cil)lerden ve hafiyelerden bahsedilir. Roman kişilerinden Saffet Bey eğlenceye düşkünlüğünden dolayı sürekli jurnalcilerin hedefinde olan bir zattır. Sazlı eğlencelerin yasaklandığı zamanlarda her fasıl töreni saraya jurnal edilir. Ancak bu duruma itibar etmeyen Padişah: “Dokunmayın ona canım... Kendi halinde varsın

eğlensin!” deyince “Jurnalciiler dillerini kesilmişler, konağı rahat bırakmışlardır” (Karay, 1939: 96).

İstanbul'un İç Yüzü, II. Abdülhamid Döneminin ve zaman zaman da İttihat Terakki hükümetinin devlet ricâlini ele alır. Romanda, dönemin en azılı jurnalcileri, yolsuzluk yapanları, zevk ve sefa düşünleri bibliyografik tarzda anlatılır. Bu kişilerden bir baba bir oğul vardır ki İstanbul halkı onlardan ‘illallah’ demiştir. Hafiyeliğin ve jurnalciliğin vardığı noktayı en iyi anlatan bölümlerden biridir:

Bir baba ve oğul:

Sarayın en girgin, İstanbulun en kirli hafiyelerinden biri, Ahmet Bey, Settar Efendizade... Ailesi cihetinden çok mutebermiş, çok asil imiş; bütün halk babasını, dedesini, ecdadını hatırlayarak, hanedanlıklarını yâdederek, memlekete olan hizmetlerini sayıp dökerek bu âdi, erzel evlâda lânet okuyorlar, «geberip gitse de familyanın namusu kurtulsa!» Diye dua ediyorlar. Fakat o, gün geçtikçe şımarıp haşarılaşarak rezaleti arttırıyor; iftiralar, tehditler, bahanelerle rasgeleni sokuyor, zehirliyor, yakıyor, burnunu sokmadığı yer, canını yakmadığı adam bırakmıyor, ömrü zaten gündüzleri Yıldız’da metinfezan odalarında dalkavuklukla, geceleri Beyoğlu sefahathanelerinde rezaletle geçiyor, Sakallı Mehmet Paşa’dan Hasan Paşa’ya, Fehim’den Faik’e uğrayarak bıraktığı jurnalleri ekseriya, hikâye yazar gibi, yolda düşünüp uydurarak muhayyelesinden çıkarıyor. İri yarı, yakışıklı ve haşmetli bir vücudu var; at, araba, giyim kuşamda yerinde, su gibi para sarfediyor, velinimetlerini bulunmadığı her mecliste kimseye söz bırakmıyarak hep kendi konuşuyor ve kimseyi kendisinden yüksek bulmıyarak baş köşeye hep o geçiyor. Yanındaki bir takım Ermeni ve Yahudi muavinler ile Beyoğlu’nu âdeta haraca kesmişti; dükkânlardan, evlerden, kumarhanelerden, aidatı vardır. Perapalasa gider, ünyon Fransez suvarelerine sokulur, ecnebiler hakkında saraya kocakarı masalı kabilinden jurnaller verir. İstanbul’un iki tarafı da onun edepsizliğinden yaka silker. İsticevaplara, tevkiflere, işkencelere, nelere sebep olmaz... Şimdi, can, ciğer ahabap, saatlerce konuşur, birçok iltifatlarda bulunur:

- Allah ömrünü müzdat etsin, Efendimizi kendime velinimet telâkki ederim, hâkipayiniz çırak kabul etmez bir kulunuzum...

Gibi, bayağı bayağı bir sürü dalkavukluklar eder: fakat ayrılır ayrılmaz yanındaki adamına döner:

- Atlattık herifi!

Der, sonrada üstelik bir jurnal uydurur, akşama, sığağı sığağına takdim eder, biçareyi - işin ehemmiyetine ve derecesine göre - gözden düşürür, yerinden eder, başını belâya sokar (Karay, 1939: 105-106).

Bir Sürgün romanında İzmir’e sürgüne gönderilen Doktor Hikmet, Avrupa’ya kaçmadan önce İzmir’in İstanbul’dan daha yaşanabilir bir şehir olduğunu düşünür.

Babası ve annesi üzülmeler orada ebediyen kalmaya razıdır. Bunun sebebini ise şöyle açıklar:

Vali Kâmil Paşa sayesinde İzmir’de nisbî bir hürriyet vardı. Hafiyeler denilen mahlûktan burada eser görülüyordu. Ve doktor Hikmet serbestçe ecnebi kitapçı dükkânlarına girip çıkıyor; sevgili gazete ve mecmualarını böyle herkesin gözü önünde açıp okuyabiliyordu (Karaosmanoğlu, 1938: 11).

İzmir’deki rahatlığına rağmen hafiye korkusu Doktor Hikmet’i Paris’te rahat bırakmaz. Orada ilk tanıştığı Türk olan Ragıp Bey’i, Ahmed Rıza ve arkadaşları aleyhindeki sözlerinden dolayı, “sefarethaneye mensup bir hafiye olabileceğini ve kendisini kim bilir hangi tuzağa düşürmek için çalıştığını hatırlıdan geçirmiştir” (Karaosmanoğlu, 1938: 90).

Vereme yakalanmasından dolayı onunla ilgilenen Dr. Pienot, “Sizinle sefarethaneniz de hiç meşgul olmaz mı?” diye sorar. Doktor Hikmet’in cevabı sitem ve öfke doludur: “- Olur. Fakat yalnız bizi takip etmek ve aleyhimizde saraya curnal yazmak için (Karaosmanoğlu,1938:340).” Doktor’un bu cevabı bize II. Abdülhamid’in haber alma yöntemleriyle ilgili bilgi verirken, hafiye ve jurnal uygulamasının sadece İstanbul’da ve Anadolu’da değil, bütün Osmanlı topraklarında yaygın olduğunu gösterir.

II. Abdülhamid yönetimi için büyük tehlike oluşturan Tıbbiye, Mülkiye gibi mekteplerde de hafiyeler vardır. Bu hafiyeler öğrencidir ve sınavla öğrenci alan bu tip okullara “irade-i seniye” ile girerler. Konuya ilişkin bir açıklama Zeki Mesut Alsan’ın “istibdat rejiminin son senesi” başladığı Mülkiye Mektebi hatıralarını anlattığı, *Mustafa’nın Romanı Hürriyet Pervanesi* eserinde vardır:

Müsabaka ile mektebe girmiş olan talebe, aşağı yukarı, aynı içtimai sınıflara mensup oldukları için, birbirlerine müsavi muamelelerde bulunurlardı. Fakat irade ile girmiş olan talebeye karşı aynı vaziyet alınmazdı. Onların şahısları için, “irade-i seniye” çıkartabilecek bir mevkie bulunmaları, saraya mensubiyetlerinin derecesi hakkında kâfi bir fikir veriyordu. O zaman saraya mensubiyet demek, müstebitler ve hafiyeler âleminden olmak demektir. Bunlar bazılarının dedikleri gibi, talebeyi gözetlemek için alınmış

olmasalardı bile, kendi âlemlerine karşı beslenen husumet ve nefreti hoş görmeyerek şu veya bu şekilde mukabelede bulunmaları mümkündür. Yani “arzu-yı şâhâne”ye uygun düşmeyen hareket ve düşünceleri jurnal edebilirlerdi (Alsan, 1943: 31-32).

II. Abdülhamid’in öğrencilerden şüphelenmesi ve onları gözetim altında tutmak isteği aslında boşuna değildir. Çünkü Mustafa’nın ikinci sınıfta beraber kaldığı arkadaşı Ferit’in evinde daha önceleri toplanıp “mektepe bahçesinde okumasına imkân görülmeyen ‘muzır evrak’ okudukları” anlatılmaktadır. Hafiyelerin kendilerini İstanbul’un bir ucuna kadar takip etmelerine ihtimal vermeyen grup, “orada serbest okuyup, serbest konuşurlardı (Alsan, 1943: 137).”

Hafiyeliğin halk arasında meydana getirdiği güvensizliği en iyi özetleyen durumu yine Zeki Mesut Alsan anlatmaktadır. İttihat ve Terakki’nin kurulmasında başrol oynayan Abdullah Cevdet, Mustafa’nın ilk kez katıldığı bir toplantıda Kenan’a: “Mustafa’ya itimat olunabilir mi? Hıyanetlik veya boş boğazlık eder mi?” diye sorar. Kenan bu konuda teminat verir, ancak Mustafa biraz alınır. Buna rağmen A. Cevdet’e hak verir: “İlk defa karşılaştıkları için bu hafiyeler şehrinde, bunu pek de haksız görmedi. Babanın oğlundan, kocanın karısından, âmirin memurundan korktuğu şüphelendiği bir şehirde bu kadar ihtiyat tabî ve yerinde idi (Alsan, 1943: 52).”

Hafiyeler sadece halkın canını değil, bazen birbirlerinin de canını yakarlar. Konuyla ilgili bir ayrıntı *Çamlıcadaki Eniştemiz*’de şöyle anlatılır:

Mesela Yıldızın gözbebeği sanılan ve her şeye cesaret etmeğe muktedir sayılan şımarık bir şerire inen büyük bir şamar, havada istibdadın kamçısı gibi şaklar ve bir gök gürültüsü duyururdu. Ya hafiyelerin biri bir ötekinin hışmına uğrar, yahut, padişah artık o şeririn taşkınlıklarından bizar olup fazla ileri gittiğine kanarak, vahşi hayvanların mürebbisi gibi kamçısını şaklatır ve ona: «Artık çok oldun!» derdi. O zaman o herkesi korkutan ejderha ya yere yıkılan bir ceset, yahut hapishaneye giren bir gölge oluverirdi (Hisar, 1944: 214).

II. Abdülhamid Döneminin en acımasız uygulaması olarak kabul edilebilecek olan hafiyelik ve jurnalcılık, romanlara da bu yönüyle yansımıştır. *Ateş Gecesi* hariçindeki diğer romanlarda, hafiyeler cellât, jurnaller ölüm fermanı gibi gösterilmeye

çalışılmıştır. Bu aşamada dikkat edilmesi gereken bir unsur da bu olumsuz uygulamaları anlatırken yazarların, II. Abdülhamid'in adından çok Fehim Paşa, Hasan Paşa, Zâti Paşa gibi devlet erkânından kişilerin isimlerini anmalarıdır.

4.3.3 Sürgün

1874-1939 yıllarında yaşayan ve II. Abdülhamid'in muhaliflerinden olan Mehmet Şeref Aykut "sürgün"ü şöyle tanımlar: Sultan Hamit idaresinin, tehlikeli bulunduğu kişilere tatbik ettiği uzak ve tenha yerlerde çürütme politikasının ibret tablosu (Kutay 1885: 15). Bu tanıma göre II. Abdülhamid'in uyguladığı "çürütme politikası" her zaman "sürgün" şeklinde tatbik edilmemiş, bazı kişileri de İstanbul içinde konaklarına veyahut Yıldız Sarayı'na kapatmak suretiyle dış dünyadan izole etme şeklinde uygulanmıştır. Çünkü bu tip kişilerin gittikleri sürgün yerlerinde, Abdülhamid yönetimi için daha zararlı olacağı kanısı hâkim olmuştur.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Bir Sürgün* romanı II. Abdülhamid Döneminin sürgünzedelerinden birinin hayatını anlatmaktadır. Tıbbiye Mektebi'ni bitirip tam hayata atılacağı sırada İzmir'e sürgüne gönderilen Doktor Hikmet, orada okuduğu Fransızca gazeteler, dergiler ve Jön Türklerden gelen haberlerle hep Avrupa hayali kurmuştur: Avrupa'ya gidip oradaki Jön Türklerle tanışmak ve mektepte adını duyduğu kimselerin yakınında bulunmak. Bir gün bu arzusunu yerine getirmek için harekete geçer ve Fransa'ya giden bir vapura biner. Ancak yaşadıkları hiç beklediği gibi değildir:

Bir büyük şehrin kalabalığı içinde hiç kimseyi tanımayan, hiç kimsenin tanımadığı bir yabancıнын mağmum bir hayaletten farkı ne? Doktor Hikmet, kendi kendine: "Meğer asıl sürgün bu imiş!.." diyordu.

Milyonlarca kişilik bir insan yığını içinde, kim olduğu, nereden geldiği, nereye gideceği, ne yaptığı, ne yapacağı hiç bilinmeyen; daha doğrusu hiç kimsenin vazifesinde olmayan yalnız ve garip bir adam...(Karaosmanoğlu, 1938: 123).

Bir Sürgün eseri bir anlamda, Osmanlı topraklarında sürgünde olmanın ecnebî memleketlerde bulunmaktan daha iyi olduğunu anlatmaktadır. Doktor Hik-

met'in para bulunamadığı için İstanbul'a gönderilemeyen cenazesinin Kimsesizler Mezarlığı'na defnedilmesi ise sürgün insanının yaşayabileceği en acı durumu gözler önüne sermektedir.

Abdülhamid Dönemi sürgünlerinden biri olan Kemal Murat Bey'in yaşadıkları ise *Ateş Gecesi*'nde anlatılır. Fethi Naci'nin, "Reşat Nuri'nin en güzel aşk romanı (Fethi Naci, 2002: 151)" diye tanımladığı roman, bir sürgün hikâyesinden ziyade aşk örgüsüyle doludur. Ancak roman başkişisinin, aynı zamanda anlatıcısının Milas'a sürgüne gönderilmiş olması, onun yaşadığı aşk ilişkisinin yönünü tayin eden bir durum olmuştur. Romanın daha ilk sayfalarında Abdülhamid Döneminde sürgünün, kendisinde ve gönderildiği yerde hâsıl ettiği değişiklikler anlatılmıştır:

Kaymakam (...):

- Fena havadis, dedi.

- Hayrola...

- Milas'a bir sürgün gönderiyorlar... Vilayet, itina ile muhafazasını emrediyor... Her halde belalı bir herif olacak... Hiç de hoşlanmam böle işten... Eve yılan kaçmış gibi huylanırım... Güç iştir sürgün muhafazası vesselam...

(...)

Çocuk, arabacının yanından yere atladı, çapkın bir gülümseme ile:

- Gönderilen sürgün bendenizim kaymakam bey, dedi.

Kaymakam, şaşalamıştı. Bir sakallı jandarmaya, bir hırpani kıyafeti, darmadağın saçlarıyla, olduğundan da daha küçük görünen çocuğa bakarak gözlerini açıyordu. Nihayet kekeleyerek:

- Ne söylüyorsun sen, dedi. Sen mi? Bu boyla mı bacaksız!

Kaymakam azarlar gibi bir eda ile telaffuz ettiği bu bacaksız kelimesinde biraz sempati ve babaca bir merhamet bulunduğu muhakkaktı. Fakat çocuk, bunu anlamadı. Mektepten alınıp Zaptiye Nezaretine götürüldüğü gecedeki beri o, kendine ermiş, yetişmiş bir delikanlı gözü ile bakıyordu. Koskoca padişahı korkutan, polisler ve tüfekli jandarmalar muhafazasında uzak yerlere sürgün gönderilen bir insan, elbette ehemmiyetli bir şahıstı ve kaç günlük korku ve yeisin tek teselli tarafı buydu (Güntekin, 1970: 7-8).

Sürgün sebebini öğrenince, II. Abdülhamid'in ve saraylıların en ufak bir hoşnutsuzluklarıyla bile neler yapabilecekleri ortaya çıkmaktadır. Kemal Murat Bey'in babası bunun sebebini kısaca açıklar:

Sabiha yengen Veliâht Reşat Efendinin saraylılarından. Yengeni alırken bunun rıza-yı şahaneye mugayir bir şey olduğunu anlayamamıştık. Beni besbelli ihtiyar ve alil diye adam yerine koymamışlar. Fakat sizin, üç kardeş, söylediğim yerlerde ikâmet etmenize dair irade-i seniye sâdır olmuş (Güntekin, 1970: 29).

Kemal Murat Bey bütün diğer II. Abdülhamid sürgünleri gibi, İstanbul'a dönüşünde İttihatçılar tarafından kahraman ilan edilmiştir. "İnkılâp tarihinde rolü değilse de adı bulunan küçük ihvana şefkat kucağını" açan yönetim, onları türlü memuriyetler ve ihsanlar memnun etmeye uğraşır; "sürgün hayatı yaşamış olmakla vatan ve inkılâba kâfi derecede hizmet etmiş" olduklarına hükmederler (Güntekin, 1970: 213).

Kemal Murat Bey sürgününün sebebi, *Bebek* romanında Doktor Ferhat'ın da başına gelmiştir. Tahran'da saraylılardan olan Şirin'le evlenen Ferhat, durumu Yıldız'a bildirmediği için evlendikten bir yıl sonra, önce görev adı altında sürgüne, ardından hapisaneye gönderilir (Gündüz, 1941: 43).

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun sürgüne gönderilen bir diğer kahramanı da *Hüküm Gecesi*'nde karşımıza çıkar: Ahmet Kerim. Ancak o II. Abdülhamid Döneminden II. Meşrutiyet sonrasına miras kalan sürgün uygulamasının kurbanıdır. Roman 9 Temmuz gecesi Ahmet Samim'in öldürülmesiyle başlar. O da Ahmet Kerim gibi sakınmadan yazan bir gazetecidir. Onun ölümü Ahmet Kerim'i oldukça etkiler ve cinayetin çözülememesinden dolayı İttihat ve Terakki'ye kızar. Çünkü olay onların polislerinin önünde olmuştur. Diğer bir taraftan da istibdadı devirdiği için İttihatçıları takdir etmektedir. Gerçek kişilerin ve olayların anlatıldığı eserde Ahmet Kerim, Mahmut Şevket Paşa suikastına karıştığı gerekçesiyle Sinop'a sürgüne gönderilir. Aslında Ahmet Kerim hapisanede çürümekten, Ziya Gökalp sayesinde kurtulmuştur. Gökalp, Bekirağa Bölüğü komiseri Cemal Bey'e "Türkçülük cereyanının, gönüllü hadimlerinden biri" olduğunu söyleyerek bırakılmasını rica eder. "Bu konuşmaların yapıldığı sıralarda Ahmet Kerim sürgün yolunu boylamıştır (Karaosmanoğlu, 1966: 366)."

Ahmet Kerim'in sürgün vakasını sorgulaması, II. Abdülhamid Döneminde ortaya çıkan uygulamayla münevverlerin zihninde meydana gelen çelişkiyi gün yüzüne çıkarmaktadır:

Gerçekten, gerçekten bu yerlere sürgün adını vermek büyük bir küfür idi. Bir adama kendi memleketinin herhangi bir köşesi nasıl sürgün olabilir? Hangi hâkim bunu bir ceza olarak düşünmüş, hangi mahkûm bunu bir kahır saymış? Ahmet Kerim, bunlardan hiç biri olmak istemiyordu.

Bununla beraber o devirde her Türk münevveri için memleketin herhangi bir köşesi bir sürgün ve gurbet diyarı idi. Hele boz renkli Anadolu, o yalçın ve ıssız kıyılarıyla, o dikenli ve sert ovalarıyla, o tuzlu gölleriyle o balçıktan kapkara köyleriyle, o taşları ve çirkeften yollarıyla metruk, gamlı ve viran Anadolu, bu münevver gençliğin hayalinde Sfenks gibiydi. Gerçi Ahmet Kerim, onu sevmek için yüreğinde devamlı bir meyil duymuştu. Fakat Sinop'a ilk ayak bastığı dakikadan beri bu meylin bir başka Anadolu için olduğunu anladı. Bu Anadolu atalardan kalma bir çeşit edebiyatın bize bir cennet gibi anlattığı Anadolu'dur (Karaosmanoğlu, 1966: 369).

Bu düşüncelere rağmen İstanbul'un karşı yakası bile sürgün sayılır olmuştur. *Sinekli Bakkal*'ın Kız Tevfik'i de "içtimaî ananeleri zedeliyor" diye "saraya jurnal edilmiş" ve halkı yatıştırabilmek adına Gelibolu'ya sürgüne gönderilmiştir (Adıvar, 1936: 62, 18). Oradan döndükten sonra bakkal işletmeye ve bir taraftan da oyunlar sergilemeye başlar. Ama Selim Paşa'nın Jön Türk olan oğlu Hilmi'nin yurtdışından gelen bir paketini almak için gittiği Fransız postanesinde yasaklı yayınlarla yakalanan Tevfik, bir kere daha sürgüne, Şam'a gönderilir. Onunla birlikte Hilmi ve daha başkaları da sürgün listesindedir:

Büyük küçük rütbeli memurlar, bu sefer sayısı çok olan talebe karma-karışık sürülüyor, yarısı Trablus'a, yarısı Yemen'e gönderiliyordu. Gerçi tahkikatta, mektupta ismi zikredilenlerin, kıyama hazırlandıkları tebeyyün etmemişti fakat bunlar İstanbul'dan defedilmezlerse padişahın fikri sükûn bulmayacaktı. Devletin temel taşı, din ve devletin biricik mümessili olan bu zatı âlinin sükûnuna varsın birkaç, hatta birkaç yüz fert feda olsun! Selim Paşa böyle düşünüyordu (Adıvar, 1936: 177).

II. Abdülhamid'in döneminde uygulanan sürgün cezası, kişilere göre değişmektedir. Sinop nasıl ki mahrumiyet şehri gibi tayin edilmişse, Şam da kalburüstü suçluların sürgün yeridir. Ancak Hilmi'nin Şam'a sürgünlüğü vali muavinliği şeklin-

de olmuştur (Adıvar, 1936: 178). Hilmi ve Tevfik “on yıldır Şam’a ve Trablusgarp’a sürgün ve asker taşıyan Şevket-i Derya” ile yola çıkarlar (Adıvar, 1936: 184).

II. Abdülhamid Döneminde sürgüne gönderilenlerin tek ümidi bayramlarda veya Abdülhamid’in cülûslarında çıkacak aff-ı umûmî ile evlerine dönebilmektir (Adıvar, 1936: 185). Ama sürgün hayatı yaşayan roman kişileri ya II. Meşrutiyet’in ilanıyla dönebilmişlerdir ya da *Sürgün* ve *Bir Sürgün* romanlarının kahramanları gibi gittikleri yerde ölüp kalmışlardır.

Sait Paşa’nın aracılığıyla Sultanî’ye girmeye çabalayan *Üç İstanbul*’un Adnan Bey’i de bir sürgün vakasından dolayı Darüşşafaka’ya girmiştir. II. Abdülhamid “Ali Suavî vakasında çok telaş etmedi diye” Sait Paşa’yı sürgüne gönderir. Bu olay şöyle anlatılır: “Suavî beş dakika sonra çıldırsaydı Adnan Sultanî’ye girmiş çıkmıştı. Beşiktaş muhafızının sopayla öldürdüğü Suavî’yi düşündükçe Adnan: ‘Süpürge sopasıyla bastırılan gülünç ihtilâl!’e kızılıyordu (Kuntay, 1938: 22).”

Mithat Cemal Kuntay’ın eseri *Üç İstanbul*’un bir diğer sürgünü Jön Türk Süleyman’dır. Cebinden ‘Meşveret’ gazetesini çıkarttığı için Taif’e sürülmüştür (Kuntay, 1938: 232). İstanbul’a ancak 10 Temmuz günü dönebilecektir (Kuntay, 1938: 307). Erkânıharp Müşiri de sürgüne gönderilenler arasındadır. Müşirin sürgüne gönderilişte atlattığı safhalar bir sürgün ritüeli gibi sade, fakat vurucu ifadelerle anlatılır:

Müşir bu hüznün kollarına dayanarak, bir zaman arkasında yürüyen polislerin şimdi ortasında sendeleyerek, Adliye, Harbiye koridorlarında dolaştı; Tevkifhanede, Bekirağa Bölüğü’nde, Polis Müdürlüğü’nde yattı kalktı. Bir gün bir vapura bindi, sürgüne gitti (Kuntay, 1938: 286).

Sürgün uygulaması hep olumsuz olarak ele alınmış olsa da *Ateş Gecesi*’nde Kemal Murat Bey bundan oldukça memnundur. Belki de yazar, nelere sebep olabileceği kestirilemeyen sürgün uygulamasına mizahî bir üslupla yaklaşmak istemiştir:

Mektep denen şeyi ömrümde sevmemiş olduğum halde mühendis mektebine girdiğim zaman adeta hapisneden çıkıyor gibi ferahlamıştım. Şimdi ise sürgün, bu hürriyeti büsbütün genişletiyor, beni birdenbire

karışanı, görüşeni olmayan bir büyük insan mertebesine çıkarıyordu (Güntekin, 1970: 30).

Bir Sürgün romanındaki Doktor Hikmet de İzmir'deki sürgün hayatından memnun olanlar arasındadır. Çünkü İzmir'de hafiyeler İstanbul'daki gibi acımasız değildirler. Bu dönemi anlatan tüm kaynaklar, İzmir valisi Kâmil Paşa'nın tutumu ve İzmir'in denize açılan bir şehir olması nedeniyle İzmir'deki sürgünlerin oldukça rahat olduğunu ifade ederler. Bu sebeple Doktor Hikmet istediği bütün Fransızca mecmualara, kitaplara rahatlıkla ulaşabilmekte ve sokakta dahi rahatlıkla okuyabilmektedir.

Cumhuriyet Döneminde oluşan hürriyetçi hava, yazarların da yazı hayatına doğrudan etki etmiştir. II. Abdülhamid ve bir süre sonra İttihat ve Terakki yönetiminden dolayı hissettiklerini, düşündüklerini ve yaşadıklarını anlatamayan yazarlar, Cumhuriyet'in ilanından sonra sürgün, sansür, jurnalcılık gibi uygulamaların neler çektiğini gözler önüne sermişlerdir.

4.3.4 Rüşvet, Yolsuzluk, Adam Kayırma

İnsanoğlunun doğasında var olan zafiyetlerden birkaçını tanımlayan rüşvet almak, haksız kazanç sağlamaya çalışmak ve kendi tarafında olanı sürekli koruyup kollamak; kişilerle sınırlı kaldığında çok fazla problem teşkil etmese de toplum geneline yayıldığı zaman, bir devletin çöküşünü hızlandırabilmektedir. Çünkü bu tutumlar ahlâkî değerlerin yok sayılmasına sebep olmakta, insanların birbirlerine ve yönetim kademesine olan güvenlerini zedeleyebilmektedir. II. Abdülhamid Döneminin özellikle son on yılı İttihat ve Terakki hükümetinin başa geldiği dönem, bu tür aksaklıkların çoğaldığı bir zaman dilimidir. Enver Ziya Karal, II. Abdülhamid dönemindeki olumsuzlukların Abdülhamid'in kendisinden değil, çevresindeki erkândan kaynaklandığını söylemektedir:

Devletin yüksek mevkilerine, padişahın iltifat, ihsan ve iltimas ile gelmiş olan kimseler de meşrutiyet idaresinden ürküyorlardı. Sadrazamların çoğu bile, meşrutiyete aleyhtar idiler. Onlar, mutlak yetkileriyle sadrazamlık

ettikleri taktirde, her işin halledebileceğine inanmak gafletlerini devam ettiriyorlardı. Abdülhamit II'nin bu atmosfer içinde, meşrutiyetçi tandansını uzun zaman muhafaza ettirmesi kolay değildi (Karal, 2007: 259).

Toplumsal ve siyasî olaylara ayna tutarak onları başka bir açıdan ele alan yazarlar, eserlerinde bu konulara da sık sık değinmişlerdir. Kimi zaman tenkit edip kimi zaman alaya alarak aksaklıları gün yüzüne çıkartmaya çabalamışlardır. Cumhuriyet Dönemi yazarlarımızdan Reşat Nuri Güntekin, *Ateş Gecesi* eserinde kaymakamın iki zaafından bahseder. Aldığı rüşvetlerden dolayı II. Abdülhamid Döneminde sesini çıkaramayan halk, Meşrutiyet'in ilanıyla kaymakamı kasabadan kovarlar. Kaymakamın başına gelenleri romanın anlatıcı ve başkişisi Kemal Murat Bey şöyle anlatır:

Bu adamcağızın iki büyük zaafı vardı: Balık ve altın.

(...) Altına gelince; onun yüzünden uğradığı felaket bundan da feci olmuştur.

Meşrutiyet inkılâbının ilk günlerinde halk, onu rüşvetçilikle itham etti; bir tefeci Yahudi ile beraber başına çürük domateslerden bir çelenk geçirerek, gaz tenekeleri çalarak bir süprüntü arabası içinde korkunç bir merasimle şehirden çıkardı.

Halk arasında sonradan bu muameleyi ağır bularak hatta iftiradan bahsedenler olmuştur. Kendi hesabıma hakikati öğrenmiş değilim. Fakat çok iyi bir insan olmasına rağmen, ara sıra karşıdan parıldatılan, zorla ellerine dokundurulan birkaç altını nihayet reddedememiş (...) meyus ve perişan, cebine atmış olmasını imkânsız görmem (Güntekin, 1970: 17-18).

Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul*'unda, Macide'yi tedaviye gelen belediye hekimi de "hangi Paşa'nın sütninesinin komşusu diye koca vilayete doktorsun" denilenlerdendir (Kuntay, 1938: 186). *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde Mustafa'nın İzmir İdadîsi'nden arkadaşı olan Fahir, II. Abdülhamid'in ihsanını kazanarak paşa olmuş bir zatın torunudur. Paşa, İdadî'den çıktıktan sonra Fahir'in daha fazla okumasına gerek olmadığını söyleyerek onu bir memuriyete geçirir. "Bin kuruş maaşla Cemiyet-i Rüşumiye kalemine tayin edilen" Fahir, vazifesinin iki mühim tarafını şöyle anlatır:

Birisi, maaşlar burada her ay muntazam verilirmiş. Diğeri de işi pek azmış. Gidilse de gidilmese de olurmuş. (...) Memuriyetime de, biri kendimi gösterme, ikincisi de maaşımı almak üzere iki defa gittim, kalem

müdürü bana şimdilik benim göreceğim bir iş olmadığını, olunca haber göndereceğini söyleyerek paşa dedeme de hürmet ve tazimlerinin arzını rica etti (Alsan, 1943: 85).

Refik Halit Karay'ın *İstanbul'un Bir Yüzü* romanında Kâni'nin babası da kayırılan adamlardandır. "Kâni'nin anası (...) vaktiyle Mollagürani tarafından berberlik eden kocası Fikri Paşa'ya sokulunca mubassırlıkla mekteplere kayırmış, bir müddet sonra da başına bir âbanî sarık bağlattırıp rüşdiyelere tecvit ve ilmihal hocası tayin ettirmiştir." Bu sayede "Berber İdris, İdris Hoca" olmuştur (Karay, 1939: 8).

Gerçek olayların ve kişilerin anlatıldığı *Bebek* romanında Doktor Ferhat Tahran'a ilk gittiği zamanda elçilik görevlileri ona ehemmiyet vermemiş, ancak sonrasında "Abdülhamit Han hazretlerine mensup birinin oğlu veya kendisi" zannettikleri için ona ve Padişaha iltifatlar yağdırmışlardır (Gündüz, 1941: 11). İşin iç yüzü öğrenildiğinde ise Doktor Ferhat sürgüne gönderilmiştir.

Burhan Cahit Morkaya, Türkçülük idealleriyle yanıp tutuşan ve bu amaçla Paris'e üniversite eğitimi için giden Ahmet Reşit'in hayatını anlattığı *Dükkülerin Romani*'nda sık sık eski ve yeni (II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki) devrin karşılaştırmasını yapar. Roman ağırlıklı olarak Paris'teki eğitim ve kültür hayatıyla yabancıların Osmanlıya bakışını oluştursa da, Mehmet Rıfkı'nın İstanbul'dan ve Cemil Hakkı'nın Anadolu'nun farklı bölgelerinden verdiği haberlerle karşılaştırmalı bir hal alır. Ancak bu karşılaştırmalarla, II. Abdülhamid Döneminden kaldığı söylenen uygulamaların İttihatçılar tarafından daha şiddetli uygulandığı anlatılır ve tenkit edilir. Diğer taraftan da Ahmet Reşit, Avrupa'dan yazdığı mektuplarla, Avrupa medeniyetinin memleketinde tatbik edilebilmesine yardımcı olmak için fikir, sanat ve siyaset âlemine dair mektuplar yazar. Karşılaştırmalarının sonucu ona göre Türkler bir türlü sonu gelmeyen "adam kayırma" sorununun mağdurudurlar:

Türk; kafasını ve bünyesini sarsan şark düğümlerinden kurtulmalıydı.
Türk; bir zamanlar kılıcını uzattığı Avrupa'ya doğru başını uzatmalıydı.

Ve inkılap erkânı Türk milletini diğer unsurların kavası, bekçisi, kölesi olmaktan kurtarmalıydı.

Halbuki 10 Temmuz inkılabı ile Tanzimat hareketi arasında bir fark göze çarpmıyordu.

Tanzimat'a kadar padişahlar mutlak bir zalim gibi vezirlerini lala diye kullanıyor, diledikleri zaman boyunlarını vurdurup mallarını müsadere ediyorlardı. Tanzimat onları yalnız bu zalimane hareketten alıkoydu. On Temmuz inkılabı ile Padişahın nüfuzu biraz daha kırıldı. Fakat parçalanmış bu nüfuz Tanzimat erkânı arasında taksim edildi. Eskiden bir saray vardı, şimdi her köşede bir saray ve her sarayda bir hükümdar vardı. Yavaş yavaş bu nüfuzu nefislerinde toplamaya başlayan ekabir kendi muhitlerine göre eski vezirler gibi daire tertip ediyor, taraftar topluyor, devlet kuvvetlerini şahsına bağlayarak mevkilerini sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı.

Falandan bahsedildiği zaman:

-O (....) Beyin adamıdır.

-Falan Paşanın gözdesidir.

-Şu Beyin mahremidir!

Deniyor ve halk arasında bu cereyanlara kapılmak için adeta dalkavukluk yarışı yapılıyordu (Morkaya, 1934: 68-69).

Yolsuzluk, II. Abdülhamid Döneminde alenen yapılamamakta iken II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından girilen I. Dünya Savaşı, bu durumu farklı bir mecraya sürüklemiştir. Abdülhamid'in ricâli rüşvet almakla eleştirilirken, İttihat ve Terakki yanlısı kişiler "harp zengini" tabiriyle kılıflandırılan yolsuzlukla eleştirilmişlerdir. *Sultan Hamid Düşerken* romanında Şahabeddin Paşa, Abdülhamid'in halı edilmesi ihtimaline karşılık büyük bir korkuya kapılır:

Bu dualar sadece bir vatanperverin endişelerinden mi ileri geliyor, temennilerini mi teşkil ediyordu? Yoksa bu endişe ve temennilerin asıl sebebi ve hikmeti şahsî bir takım korkular mıydı? Bankalardaki nakit ve tahviller, mücevherat, emlak ve akar ve bu Rumelihisarı'ndaki yalı ve Nişantaşı'ndaki konakla her ikisini dolduran en pahalı Şark ve Garp eşyası, bunların hepsi helâl paranın, aylıktan yapılmış tasarrufların mı mahsulüydü (Örik, 1957: 35-36)?

Hatta Şahabeddin Paşa bir gazetede hakkında çıkan "rüşvet" aldığına dair haberi yalanlayabilmek için çokça uğraşmış, sorun kızı Nimet Hanım devreye girme- siyle halledilebilmiştir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*'nde Hasip Bey tarafından Ömer Beyefendi (Eski sadrazam Halil Paşazade)'nin konağına götürülen Ahmet Kerim'in gözlemlerini "mülk hırsı"nın yaptırdıklarına örnek olması bakımından anlatır:

Ahmet Kerim bir yangın felaketini hatırlatmaktan çok kaba ve zengin bir devrin küstahlığına alamet olan bu servet parçalarına bakarak bunların sahiplerindeki «mülkiyet» hırsının hâlâ neden sönmemiş olduğuna şaştı. Karşısında oturan zavallı, perişan insan, durmadan bıyıklarını kemiriyordu, şu maliye nazırının filan istikraz işinden ne kadar komisyon aldığını, bu Nafia nazırının filan imtiyaz meselesinden ne kadar para çaldığını veya filan kumandanın hissesine Yıldız yağmasından ne pay düştüğünü hesap ile gecesini gündüzüne katacağı ve bunun hasediyle bir kor gibi için için yanıp tutuşacağı yerde, kendi talihine düşen bu mühim refah payı ile yetinerek rahat ve tatlı bir itikafa çekilse ne kaybederdi (Karaosmanoğlu, 1966: 23)?

Ahmet Kerim, Ömer Beyefendi'nin evlenmek istemeyişinde bile bu hırsın etkisi olduğunu düşünür:

Ömer Beyefendi nazırların ne kadar komisyon aldıklarını ve ne kadar para çaldıklarını öğrenip bilmekten ve bununla kendi devrinin ahlâkça şimdiki devre üstünlüğünü ispat ederek, tekrar ikbale geçmekten başka bir şey istemiyordu. Tekrar ikbale geçmek mi? Ne için ? Bugün yüz olanı yarın bine, yarın bin olacağı öbür gün on bine çıkarmak için mi (Karaosmanoğlu, 1966: 24)?

Temmuz 1914'ten 5 Ekim 1338 (1922)'ye kadar geçen süredeki olayların anlatıldığı bir hatıra defteri şeklinde kaleme alınan *Zaniyeler* romanı, “Birinci Dünya Savaşı İstanbul'unun sorumsuz, yozlaşmış, zenginlik bezgini yüksek sınıf kesitli” kimselerini anlatır. Roman Selahaddin Enis Atabeyoğlu'nun bir notuyla başlar:

Aşağıda tespit ettiği satırları büyük ve meşhur Fitnat Hanım'ın rûz nâmesinden iktibas ve istinsah ettim. (...)

Fitnat, bir kadından ziyade Allah'ın İstanbul'a tasallut ettiği bir âfettir. Tâ'unlar nasıl memleketlerin üzerinden bir ölüm kasırgası halinde geçerek ardında mevta ecsadından mürekkep yığınlar bırakırsa, Fitnat da geçtiği ve yürüdüğü yollarda ölüm ve harabî eserler bırakmıştır.(...)

Hilkat ihtimaldir ki onu, kaldırımlar üstünde sürünen aç bir sınıf-ı beşeriyetin tok bir sınıf-ı beşeriyete karşı hissettiği intikamı almağa memur etmiştir. Eğer bu hakikaten böyle ise bu kadın vazifesini kemaliyle ve layıkıyla ifa etmiştir (Atabeyoğlu, 1923: 4).

Romanın anlatıcısı Fitnat, dönemin harp zenginlerinin, mebuslarının, edebiyatçılarının ve zabitlerinin iç yüzlerini göstermek ister. Çünkü bu kişiler Abdülhamid zamanında halka çok eziyet çektirmişlerdir. Bu eziyetleri II. Meşrutiyet'ten sonra

daha dayanılmaz haldedir. Halkın açlıktan kıvrandığı zamanlarda eniştesinin daha fazla para kazanabilmek için yaptıklarını şöyle anlatır:

Filhakika teyzem eniştemin meşgalesi meselesinde derhal kocasının tarafından çıktı; zavallının o kadar fazla işi varmış ki çok zaman gözleri uykusuz, eve sabaha avdet edermiş. Hem yalnız bu kadar değilmiş. Ziyafetlerde bulunmak, kulübe devam etmek ve daha bilmem neler neler gibi birçok meşgaleleri olduğunu da unutmamak lazım. Daha birkaç gün evvel bir kösele işinden yirmi bin lira kadar bir para vurmuş [Bu tabir eskiden dolandırıcılığa işaretti. Şimdi ise zekâ ile para kazanmanın müteradifi olarak kullanılıyordu]. Eniştem, bütün ricâl ve ekâbirin gözdesi imiş. Nâzırların yanında bir dediği iki olmuyormuş.

Teyzem, eniştemin son vurgunu olan yirmi bin liradan bahsettiği zaman dudaklarını bükerek istihfakarâne:

-Eniştenin on günlük kumar parasıyla bizim biraz masrafımız... dedi (Atabeyoğlu, 1923: 48-49).

Fitnat'ın bir süre birlikte olduğu ve iflas etmesine sebep olduğu Muhlis de "para vuran"lardandır. Boya ticaretiyle uğraşacağını söyleyen Muhlis, "Binlerce lira kazanacağım... Binlerce lira... Hem para kazanacağım, hem de vatanî bir iş göreceğim" der. İşin iç yüzünü merak eden Fitnat'a durumu izah ederken, "harp zenginlerinin" nasıl kazanç sağladıklarını görmekteyiz:

-Ona ne şüphe... Paşa ile görüştüm. Bütün dükkânlar camekânlarını kırmızı beyaz renklere boyayacaklar... Paşa bir hafta sonra bunu mecburî surette her tatbik ettirecek. Aman sakın ağzından bir şey kaçırayım filan deme... Onunçün ben şimdi boyacı dükkânlarında ne kadar kırmızı ve beyaz boya varsa hepsini kutu kutu mübâyaa edip depo ediyorum... İki gün sonra hemen piyasada kırmızı ve beyaz boya kalmayacak... Paşanın emr-i mecburisi tatbik edildiği zaman eldeki boyaları piyasaya çıkaracağım, müthiş, müthiş bir kazanç yapacağım (Atabeyoğlu, 1923: 232)...

Fitnat ilk kurbanı Doktor Mükerrerem'in hapse düşmesinden sonra çevresini ve hayatını sorgulamaya başlar. Arkadaşı İclal ise onun bu sorgulamalarını ve Mükerrerem konusunda haklılığını ispat etmek için bu mebusun yatak odasındaki halini ona gösterir:

Her girdiği salonlarda herkesi yerlere kadar eğen, huzurunda herkesi kelbâne bir tabasbusuyla kıvrandıran, uzatmış olduğu rügan potinlerinin parlak ökçelerini öptürmek için herkeste çılgın bir arzu-yı rekabet uyandıran bu

adamın çehresi üzerinden bir fahişeye ait kirli bir su ile yıkanmış kirli bir iskarpin bezinin geçmesi ötede çehre-i asalete, çehre-i cemiyete fırlatılmış ne âteşîn bir tokat, ötede asaletten ve heyet-i ictimâîyeden alınmış ne müthiş bir intikamdı (Atabeyoğlu, 1923: 169-170)!

Bu olaydan sonra bir süre kimseyle görüşmeyen ve Mükerrerem'in de yanına gitmeyen Fitnat adaleti sorgulayarak, adaletin o dönemin nüfuzlu adamlarının adaleti olduğuna vurgu yapar:

Adalet diyorum... Adalet, kanun adaleti, zâten bir vehimden başka ne ki!.. Kanun mürteşiyi terciye edeceğini, muhtekire ağır biçimde cezalandıracağını söylüyor; dolandırıcılığı bir suç, çocuk düşürmeyi bir cinayet sayıyor; buna inanıyor musunuz? Kanunun bu tehdidine rağmen rüşvet alan arabasında rahatça gezmektedir. Haksız kazanç sağlayan, otomobilin tekerleklerinden fişkırان çamuru adaletin yüzüne bir damga gibi fırlatıyor. Binlerce insanın hayat ve gıdasını katledenler ise ellerini kollarını sallayarak dolaşırlar (Atabeyoğlu, 1923: 173).

Selahaddin Enis Atabeyoğlu'nun anlattığı kişiler, her ne kadar İttihat ve Terakki'nin bürokratları olsalar da, bu kişiler II. Abdülhamid Döneminden kendilerine kalan sefahati sürmektedirler. Ancak onların da sonu devr-i sâbık paşaları gibi hüsrana olur.

Zeki Mesut Alsan *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde yolsuzluk yapan, rüşvet yiyen Türkleri, İzmir'in Frenk mahallesinde para harcayanlar ve Beyoğlu'nda para harcayanlar diye ikiye ayırır ve kıyaslama yapar. Beyoğlu'nda Türklerin "Hıristiyanlara ve ecnebilere Türkiye'yi istismar etmek gayretlerinde kendilerine iştirak ettiklerini" söyler. Frenk mahallesinde para yiyenler "kendi kazanç ve kaynaklarını saçarken, Beyoğlu'na para döken Türklerin büyük kısmı, bunu, Türk köylüsünü, Türk halkını soyarak" elde etmektedir. Ve bu paraları vazifesiz beyler, paşalar, hafiyeler ve casuslarla omuz omuza eğlenerek yemektirler (Alsan, 1943: 64).

Bütün olumsuzluklara rağmen II. Abdülhamid Döneminde ve o dönemde yetişip sonra da yönetimde yer almış sadık ve namuslu adamlar vardır. *Sinekli Bakkal*'da Selim Paşa, yıldızı parlayan yeni Dâhiliye Nazırı Zati Bey'den dolayı ne padişahın iltifat görmekte, "ne de şişman, kırmızı atlas keseler eline sıkıştı-

rıl”maktadır. Bu durum konağın debdebesini sadece maaşla sürdürmesini imkânsız kılmaktadır. Ancak Zaptiye Nazırı sıfatıyla başka yerden para edinmesi hâlâ kolaydır:

Fakat onun da kendine mahsus bir namus ölçüsü vardı. İhsan-ı şahane meşrudu; çünkü devlet demek padişah demektir, o, liyakatli bendesini dilediği gibi mükâfatlandırır. Rüşvet bir hıyanetti, milletin cebinden çalınırdı. Ona bir aralık rüşvet teklif edenler ömürlerinin sonuna kadar pişman oldular. (Adıvar, 1936: 103)

Emiri Efendi de *Üç İstanbul* romanında farklı bir memur tipidir. Romanda anlatılan Abdülhamid Döneminin rüşvetçi memurlarının yanında Emiri Efendi de Selim Paşa gibi dürüst ve sadık bir memurdur:

Hususi bir kılığı vardı. Parmağında bir makalelik mürekkep ve paçasında bir mahallelik çamurla dolaşırdı. Hangi yemeği sevdiği yeleğinin önünden belli olurdu. Fakat temiz bir ruhu vardı. Abdülhamit devrinde defterdar olduğu halde hırsız değildi; namuslu parasiyle eski kitap topluyordu, memlekete bir kütüphane bırakacaktı. Ve bu yazma kitapları görünmeyen köşelerden çekerken mazinin tozları üstüne döküldükçe eski elbisesi eski bir din kadar güzelleşiyordu. (Kuntay, 1938: 132).

Bir de Senih Efendi vardır. “Rüşvet almaz”, ancak “Hidayet’in konağına gidip gelmek saadetine” sahip olduğu için Hidayet tarafından el üstünde tutulmaktadır (Kuntay, 1938: 185).

Sultan Hamid Düşerken romanında Nimet’in eski nişanlısı Sedat’ın üzüntüsünü anlatmak için Şahabeddin Paşa’nın konağına gelen Mediha Hanım, oğlunun sâbık paşa babasına benzemediğini söyler. Meşrutiyet’in ilanı ile sürgüne gönderilen paşaya rağmen oğlu Sedat kurtulmuş ve Şam’da görev almıştır:

O kadar göz nuru döküp muntazam ve mükemmel tahsil gördüğü, iki ecnebi lisanı elde ettiği halde yirmi sekiz yaşında ancak kaymakam olabildi. Âlemin hasedini tahrik etmek istemedi, babasının delâletiyle livalığa, hatta miralaylığa yükselmeği arzu etmedi: Bugünler yavrumun içine doğmuş (Örik, 1957: 125)!

II. Abdülhamid döneminin rüşvetçi, adam kayıran ve yolsuzluk yapan simalarının yanında verilen bu tip kişiler, çok da karamsar olmamız gerektiğine dair bir intiba verirler. Buna rağmen Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre hep olumsuz karakterdeki yöneticilerle anılmaktadır. Çünkü adam kayırmak, rüşvet II. Abdülhamid Dönemi ile sınırlı kalmamıştır. *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde buna ilişkin bir örnek anlatılır. Meşrutiyet'ten sonra sabık paşaların hepsi varını yoğunu kaybederken Fahir'in ailesi, Cevdet Bey (İhtilâlcî Cevdet) sayesinde kurtulmuştur. Cevdet Bey sayesinde ailenin köşkü, eşyası, mücevherleri kurtulmuş, Fahir'in babası da Samsun gümrüğüne tayin edilmiştir. Tüm bunların karşılığı ise Fahir'in ablası Leyla'nın Cevdet Bey'e metres olmasıdır:

Mustafa'nın dimağı şimşek gibi çaktı. Demek Leylâ, Cevdet'in metresi olmuştu. Abdullah Paşa'nın torunu, ihtilâlcî Cevdet'in metresi idi. Abdullah Paşa, evvelce kadın ticareti sayesinde rütbe ve konak sahibi olmuştu. Şimdi Abdullah Paşa ailesinden bir kız da, kendini satarak, ailesinden ne kurtarmak mümkünse, onu kurtarmağa çalışıyordu. Alıcı da bulmuştu. Hem de inkılâpçıların en ateşlilerinden, mefkûrelerinin en samimîlerinden biri görünen bir alıcı. Tevekeli, Mustafa, bu mektep yılı Cevdet'e hiç rastlamamıştı. O hep, ihtilâlden, inkılâptan bahsederken bizim de sıramız gelecek derdi. Ne sırası? Yaşamak, zevk etmek, para kazanmak sırası mı (Alsan, 1943: 156)?

Fahir de babasının çalıştığı eski ticarethane sayesinde yabancıların gümrük komisyoncusu olmuştur. Mustafa'ya göre Fahir'in önüne şimdi Abdülhamid Döneminde "Macit Beyin millet zararına olarak İngilizlere kazandırmış olduğu milyonlardan bir iki lokma" atılmaktadır (Alsan, 1943: 159).

II. Abdülhamid Döneminde kimseyle konuşmadan, hiçbir şey okumadan sürgün, hapis gibi olumsuzluklardan uzak kalabilen insanlar; bu kez rüşvetin, adam kayırmanın ve yolsuzluğun pençesinde kıvrınmaktadırlar. Çünkü hayatlarını idame ettirebilmek, çocuklarının eğitimlerini sağlayabilmek ve bir memuriyete atanabilmek için başvurdukları kapılar bu olumsuzluklarla doludur ve her önüne gelene açılmaktadır.

4.4. ROMANLARDA II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ EĞİTİM HAYATI

Eğitim konusu Tanzimat'tan günümüze kadar birçok romancı tarafından konu edilmiş, bazen *Çalılıkusu* gibi bir öğretmenin hayatı anlatılmış, bazen de *Pervaneler* gibi bir okulun içtimaî hayat üzerindeki etkisi tartışılmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi romancıları, eğitim konusu üzerinde çokça durmuş; bazen konaklarında, köşklerinde eğitim gören kızların aşk hayatlarına, onlara tutulan ders hocalarına değinmişler, bazen de erkek öğrencilerin aldıkları eğitim sayesinde değişkenlik gösteren fikrî dünyaları üzerinde durmuşlardır.

Çalışmamız kapsamında incelediğimiz 15 romanda, hoca-talebe aşkları geniş yer tutarken, *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*, *Dükkülerin Romanı*, *Pervaneler* ve *Koleji Nereye* romanları başlı başına “mektep hayatı”nı anlatmaktadır. Romanların hemen hemen hepsinde II. Abdülhamid Döneminin eğitim hayatına rastlarız. Ancak konuyla ilgili sadece mekteplerde yapılan eğitimden değil, özel hocalarla evlerde yapılan eğitim hayatından da bahsedilir. Bazı romanlarda ise okulların çoğu zaman isimlerine rastlarız.

Mustafa Kemal Atatürk dâhil, Cumhuriyet'i kuran neslin II. Abdülhamid'in kurduğu veya geliştirdiği okullarda yetiştiği konusunda bir fikir birliği vardır. Tarihçilerin II. Abdülhamid'i, eğitim alanında yaptığı ıslahatlar ve uygulamalarla takdir etmelerine rağmen romancılarımızın, Nahid Sırrı Örik dışında, bu yönüne hiç değinmediklerini görürüz. Roman kişilerinin eğitim hayatları, Abdülhamid Dönemine denk geldiği için konuya değinilir ve çoğu kez dönemin olayları içerisinde “maarif teşkilatı” ve Abdülhamid'in eğitim ıslahatı kaybolur.

Çalışmamızın bu aşamasında eğitim konusunu iki bölümde ele alacağız. İlk olarak II. Abdülhamid'in açtığı okullarda yetişen ve fikirleriyle, konu oldukları romanlara bir tez kazandıran karakterleri inceleyeceğiz. Bu kişiler bir anlamda “istibdadı deviren” ve halkı hürriyete kavuşturan mekteplilerdir. İkinci başlıkta ise sosyal, ahlâkî ve fikrî hayata etki eden başta yabancı okullar olmak üzere diğer eğitim unsurlarını değerlendireceğiz. Kızların eğitimiyle ilgili noktaları da onların genellikle yabancı eğitime maruz kalmalarından dolayı, ikinci bir başlık altında değerlendireceğiz.

4.4.1. Eğitim Reformlarının Romanlardaki Yansımaları ve İstibdadı Deviren Mektepliler

Romanlarda eğitim reformunun ele alınış biçimlerini incelemeye önce roman kişilerinin ortak özelliğini oluşturan muhalifliğe değinmek gerekir. Abdülhamid'e karşı ilk örgütlü muhalefet 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de ortaya çıkmıştır. Romanlarda sık sık bahsi geçen dört öğrencinin² yönetime anayasa ve parlamentoyu getirmek amacıyla başlattıkları bu fikir savaşı İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurulmasıyla resmî bir nitelik kazanmış ve sonraki yıllarda Mülkiye, Harbiye başta olmak üzere diğer mektepleri de içine alarak hızla büyümüştür. Roman kişilerinin birçoğunun gerçek hayattan alınmış olduğuna dikkat edersek, Abdülhamid'e ve yönetime muhalif olan kişiler için şu ortak nokta göze çarpar: Bu kişiler –aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi- Abdülhamid'in, devletin bekası için gerekli olan eğitilmiş teb'ayı yetiştirmek amacıyla geliştirdiği Mülkiye, Tıbbiye ve Askeriye'den mezun kişilerdir:

Roman adı	Roman kişisi	Eğitim durumu
Ateş Gecesi	Kemal Murat Bey	Mühendis Mektebi
Bebek	Doktor Ferhat	Galatasaray Sultanisi, Kadırga'daki Mülkiye Tıp Fakültesini bitirdikten sonra Fransa'da dört yıl tıp eğitimi almıştır.
Bir Sürgün	Doktor Hikmet	Gülhane Tıp Mektebi
Dünkülerin Romanı	Ahmet Reşit	Mülkiye Mektebi. Sonrasında Paris'e Sosyal İlimler Akademisi'ne gider.
Gizli El	Şeref	Hukuk Mektebi
Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi	Mustafa	Mülkiye Mektebi
Sultan Hamid Dü- şerken	Şefik Bey	Askerî mektep mezunu bir zabittir.
Üç İstanbul	Adnan	Hukuk Mektebi

² Bu öğrenciler “Arnavut İbrahim Temo, Çerkez Mehmet Reşid, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükuti”dir (Lewis, 2010: 267).

Cumhuriyet Dönemi romanlarında II. Abdülhamid'in eğitim reformuna *Sultan Hamid Düşerken* romanı dışında değinilmemiştir. Ancak birçok romanda Abdülhamid'in eleştirilen kişiliği, politikası, uygulamaları gibi dönemin eğitim sistemi de eleştirilir. Abdülhamid'in mekteplerdeki baskıcı tutumu yerilir.

Cumhuriyet Dönemi romanları arasında eğitim konusunu genişçe ele alan en önemli eser Zeki Mesut Alsan'ın *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'dir. Eser, yazarın öğrencilik yıllarını anlatan bir hatırat mahiyetinde olduğu içindir ki bütün olaylar ve kişiler gerçektir. Eserin bütününde II. Abdülhamid'in maârif hizmetinin ve aynı zamanda saltanatının yıkılmasının temel taşı oluşturulan Mülkiye Mektebi, öğrencilerin gündelik yaşantıları ve Meşrutiyet'in ilanı ile onun ardından yaşananlar canlı bir tanığın gözünden anlatılır.

Romanın ilk sayfalarında Mülkiye Mektebi'ne girebilmek için bir sınavın kazanılması gerektiği anlatılır. Sınava Anadolu'nun, Rumeli'nin muhtelif yerlerinden öğrenciler girecektir. Mektebe sadece kırk kişi alınacağı için de sınav oldukça çetindir (Alsan, 1943: 13). Okumaya hak kazananların kayıt için yapmaları gereken bir iş daha vardır: Kendilerine velilik edecek birini bulmak. Bu konuda üst sınıflardaki tanıdıklar yardıma koşar. Herhangi bir ismin mühür olarak kazanması ve idareden istenilen evraka bu mührün basılması yeterli olacaktır. Ancak bunun sıkıntılı ve tehlikeli bir iş olduğunu düşünen Mustafa'ya Egeli bir öğrenci şu cevabı verir:

Mektep idarelerinin, biz taşralı talebeden mutlaka bir veli istemelerinin mânası var mıdır? Mutlaka lâzımsa kendileri bize velilik yapsınlar. Bizlere, İstanbul'da kalacak akrabası, gidecek dostu olmayan biz garip taşralılara, bir yabancı adamın veli olmasından ne çıkar? Ve cebinden veli mührünü çıkarıp göstererek:

İşte bu, bana üç yıldan beri, hepsinden daha iyi, daha sadık bir surette velilik yapmaktadır (Alsan, 1943: 15).

Egeli talebenin anlattığı sıkıntılar sadece bunlarla sınırlı değildir. Taşradan gelen öğrenciler için barınmak da meşakkatlidir. Öğrenciler paralarının yettiği ölçüde ya karanlık, daracık han odalarında kalmaya ya da gayri Müslimlerin kendi evlerinde eşyaları ile kiradıkları odalarda ikamet etmeye mecburdurlar (Alsan, 1943: 24-25). Han odalarında kalmak zorunda olanlar ise, basık, yılanmış ve kirli odaları

ancak yatmadan yatmaya kullanmakta, diğer zamanlarını Sultanahmet, Direklerarası ve Divanyolu civarındaki kahvehanelerde geçirmektedirler.

Eserde Mülkiye Mektebi'nin kuruluş amacını da ayrıntılı biçimde öğrenebilmekteyiz. Burada yapılan bir karşılaştırma “Mülkiye-i şahane”nin, ilk doğduğu zamanlarda “arzu-yı şahane”ye uygun olduğu, sonraları “arzu-yı şahane”nin gittikçe dejenere olmasına rağmen Mülkiye'nin yükselerek aydın devlet adamları yetiştirmeye devam ettiğini göstermektedir:

Mülkiye mektebi, devlet müessesini ıslah etmek için kurulmuştu. Mülkiye mektebi, bu müesseseyi iyi idare edecek memurlar yetiştirecekti. Devlet için, o gün böyle düşünülüyor, böyle okutuluyordu. Fakat devlet mefhumunda husule gelen tekâmüller, terakkiler her halde o mektepte gizli veya açık münakaşa edilecek ve gerek içerdeki, gerek dışarıdaki vaziyetlere göre mukayeseler yapılacaktı. Eğer bir gün bunların münakaşa ve mukayeselerine hocalar delâlet etmeseler dahi, yıldan yıla, mektebin ananelerini birbirlerine devreden talebe bunları kendi başlarına yapardı (Alsan, 1943: 33)

1889'da ilk Tıbbiye'de ortaya çıkan “istibdat karşıtı Batı örnek alan genç nesil”, II. Abdülhamid idaresini oldukça tedirgin etmiştir. Batıyı, pozitif ilimleri okullarda öğrendikleri Fransızca, Almanca gibi dillerle aslından okuyup tanıma fırsatı bulan neslin önüne geçmek için acilen ders müfredatı değiştirilir. Var olan programa ek olarak din ve ahlâk derslerinin (padişaha sadakatin dinî bağlılıkla sağlanacağı inancından dolayı) saatleri artırılır: “Vakıa istibdat devri mülkiyesinde, bütün dersler, yüksek ve pratik bir gayeye matuf olarak seçilip tertiplenmiştir. Devlet ilimleri arasında medrese tahsilini andıran bir takım dersler de sıralanmıştı (Alsan, 1943: 34).” Yazara göre bu derslerin hocaları “kaynakları paçavra ile tıkamak kabilinden, ölmüş ve geçmiş şeyler ile dimağları körletmeye” uğraşmaktadırlar. Zaten o zamanlarda “hocalık” meslek halinde bulunmadığı için, “mülkiyenin bütün hocaları devletin yüksek makamlarını işgal eden zatlardan” oluşmaktadır (Alsan, 1943: 34).

II. Meşrutiyet'in ilanı “Mülkiye-i Şahane”nin adını değilse bile çehresini değiştirmiştir. Hürriyet oraya da girmiştir. Okul müdürünün değişmesiyle “mektep idaresi” yeni rejime intibak etmiştir. Artık mektep “zât-ı şâhane”nin “arzu-yı hüma-

yun”larına uygun bir ruh taşımaktan ziyade Meşrutiyet inkılâbının icaplarına hizmet edecek ve bunun için açıkça çalışacak bir hüviyete sahip olacaktır (Alsan, 1943: 122). Meşrutiyet, mektebin mevcudiyetini de değiştirmiştir. İstibdat döneminde müsabaka ile kırk kişinin alındığı mektep için, yeni yönetim sınavı kaldırmış, idadîden mezun her gencin yüksek tahsil yapabilmesinin önünü açmıştır.

Burhan Cahit Morkaya’nın kaleme aldığı *Dükkülerin Romanı*’nında Ahmet Reşit Mülkiye Mektebi’ni “daima aynı malı çıkararak bu makina”ya benzeterek eleştirir. Bu sebeple arkadaşları gibi ne kaymakam olmak ne Babîâli kaleminde çalışmak ne de nahiye müdürlüklerinde ve Hariciye’de görev almak istemez (Morkaya, 1934: 31). Romanlarda ağırlıklı olarak İstanbul’daki eğitim hayatına değinen yazarlardan farklı olarak Morkaya, Anadolu’yu gezip edindiği izlenimlerini gazetede yayımlayan Cemil Hakkı aracılığıyla Osmanlı eğitim sistemini eleştirir. Doğu Anadolu dolaylarında Amerikan mekteplerinin hüküm sürdüğünü gören Cemil Hakkı, yabancıların modern okullarına karşılık, hâlâ medreselerde eğitim gören Türk çocuklarına acır:

Suriye’de Arap çocukları kendi mekteplerinde okur, Fransız liselerinde gözlerini Avrupa’ya açarlar, Tarsus, Antep, Adana, Harput’ta Ermeni çocukları Amerikan mekteplerinde yetişir, uyanırlar, Rum çocukları yüksek tahsil görmüş genç papazların idaresinde serpilir, açılırlar. Türk çocukları da medreselerin tarihe açılmış pencerelerinden Arap çölleri, Acem dağlarını seyrederek.

Konya’nın köylerine varıncaya kadar medrese var (Morkaya, 1934: 156).

Bu çocukların medreselerde yüz elli yıl öncesinden kalma Arapça ve Farsça dilbilgisi kitaplarını okuduklarını söyleyen Cemil Hakkı’nın, bir medresede “buradan çıkınca ne olacaksınız?” sorusuna çocukların verdiği cevaplar yüreğini burkar:

- Siz tarih, coğrafya, hesap, hendese, kozmografya okumazsınız değil mi?
 - Öyle gâvur icatları buralara girmez. Burası Müslüman medresesidir.
 - Peki siz bu medresede okursunuz, sonra ne olursunuz?
 - Hoca oluruz.
 - Kadı oluruz.
 - Müftü oluruz.
 - Vaiz oluruz.
- Topaç softa atıldı:

- Hatip de oluruz!
- Dedim ki:
- Dünyada meslek olarak yalnız müftülük, vaizlik yok ya... Siz mesela tüccar, memur, mühendis, muharrir, muallim olmak istemez misiniz?
- Topaç softa atıldı:
- Biz ilim için çalışıyoruz. Onlar dünya işleri (Morkaya, 1934: 158-159).

Bir Sürgün romanında Tıbbiye mezunu Doktor Hikmet'in Paris'e gittiğinde tanıştığı Ali Kemal de Osmanlı eğitim sistemini eleştirenlerdendir. Ali Kemal, Doktor Hikmet'e Paris'te politik işlere karışmaktan ziyade "bu irfan yuvasının nimetlerini" değerlendirmesi gerektiğini söyler. Hukuk veya Ekonomi Politik okumasını tavsiye eder. Ragıp Bey'in "Hikmet Bey doktordur, diplomalı hekimdir" demesi üzerine şu eleştirileri yöneltir:

- Diploma mı? A mirim, ne çocukça lakırdılar söylüyorsun? Bizim diplomalara, burada, kim beş paralık ehemmiyet verir? Tanımıyorlar bile. Ben, buraya hem mülkiyenin, hem de Hukuk mektebinin şahadetnamesiyle geldim (Sciences Politiques) kurslarına gene yeni başlattılar. Sciences Politiques ki adı üstünde "Ecole Libre,,dir. Her isteyen girebilir. Nerede kalmış ki, Tıbbiye gibi devlet darülfünununun bir mühim ihtisas şubesi, İstanbul'da Gülhane Mektebi'nden alınmış bir şahadetnameye istinaden herhangi birimize doktor ünvanını versin (Karaosmanoğlu, 1938: 98).

Buna mukabil, *Dükkülerin Romanı*'nda, Paris'te Sciences Politique (Siyasî İlimler) okuyan Ahmet Reşit, takip ettiği derslere yabancı olmadığını, bu dersleri Mülkiye Mektebi'nde okuduğunu söyler. Okuduğu okulun en güzel yanı onun için, "dünyanın en maruf profesörlerini dinlemek ve diploması tarihine ait en mükemmel notları almak"tır (Morkaya, 1934: 82). İstanbul'dan notlar aktaran arkadaşı Mehmet Rıfkı ise onunla aynı kanaatte değildir. Ancak burada sıkıntı, tamamen eğitim sisteminde değil, halkın inanışlarından, yaşayışlarından da kaynaklanmaktadır.

Velhasıl azizim Ahmet Reşit, biz bir yol tutturamadık. Bir ayağımız zezem kuyusuna saplanmış, bir ayağımız Eyfel kulesinin tepesinde. Bu vaziyette tutunmak imkânı olmasa gerek. Ya o zezem kuyusuna düşüp hacı yağları içinde boğulacağız. Ya Eyfel tepesine yükselip medeniyet alemini temaşa edeceğiz. İki rahmetten biri.

Düşün ki bugün en yüksek mekteplerde ilim fıkıh, tarih diye kısas-ı enbiya okutuyoruz. Hekimliğin bu kadar inceldiği bir devirde hâlâ

Şeyhulislâm kapısı, kocalarından boşanan kadınların yirmi dört ay gebe kalabileceklerine hüküm veriyor.

Ve telefonla şehirlerden şehirlere konuşulduğu, tayyare ile göklerde uçulduğu bir devirde biz bu işleri hâlâ mucize telakki ediyoruz. İçimizde bir uyanış. Avrupa'ya benzeyiş hevesi var. Fakat bu temayülleri harekete getirecek arzulara yol açacak fırsatı veren yok (Morkaya, 1934: 43).

Ateş Gecesi'nin başkişisi Kemal Murat Bey, Mühendis Mektebi'nde okurken Milas'a sürgüne gönderilmiştir. Milas kaymakamı, ona bir iş ayarlamıştır: “Birkaç yüz kuruş aylıklı bir mühendis yamaklığı (...) Nafia kondüktörlüğü.” Civardaki yol ve köprü amelesini kontrol etmekle görevli olan Kemal Murat Bey'e kaymakam, işin ehemmiyetini anlatırken, mekteplerin eğitim programına da bir eleştiri sezilir:

Kaymakam, ara sıra manalı bir surette gözünü kırparak: «Sen, nene lazım, beni dinle. Burada pratikle alakalı öğreneceğin şeyler mektepteki derslerden daha faydalıdır. İleride inşallah tekrar tahsiline devam edersen bak ne ateş olursun! » derdi (Güntekin, 1970: 31).

Halide Edip Adıvar'ın kaleme aldığı *Sinekli Bakkal*'da Rabia'nın annesi on yedi yaşında babası Kız Tevfik'e kaçmıştır. İkisinin münasebetleri daha ilk mektep sıralarında başlamıştır. Aynı rahle önünde diz çökmüşler, aynı kalfa peşinde mektebe gitmişlerdir (Adıvar, 1936: 8). Emine ile Tevfik'in macerasından ağzı yanan İmam da, torununu mektebe göndermek yerine tahsilini kendi üstlenmiş ve onu hafız olarak yetiştirmiştir (Adıvar, 1936: 20).

Gizli El romanında eski bir paşa da eğitim sistemini eleştirenlerdendir. Paşanın kızına edebiyat dersi veren Şeref, Tevfik Fikret'in “Çal sevdiceğim, çal güzelim, çal meleşim çal...” şiirini okurken paşa gelir. Bu durumu gören paşaya karşı mahcup olan Şeref ile Paşa arasında geçen konuşma şöyledir:

- Yani ne fenalık var bunda anlatır mısın? dedi. Seni papaz kadınların elinden kurtardık; şimdi medrese mollalarına mı teslim edeceğiz? Ne çıkarmış yani biraz kadından, çalgıdan filan bahsedilirse...

Anlaşılan, Paşa, âdeti üzere, kızı gibi benimle de oynayacaktı ki, ona gelemedim. Hemen kendimi toparlayarak biraz acı bir gülümseme ile:

- Doğrudur Paşam, fakat, ne çare ki, âdet olmuş. Mektepte erkek çocuklara bile okutulmaktan çekinilir böyle şeyler...

İçini çekerek:

- Daha nelerden çekinilir o mekteplerde? dedi ve yürüdü (Güntekin, 1959: 42-43).

II. Abdülhamid'in açtığı veya iyileştirdiği okullarda okuyan roman kişileri, oralarda edindikleri bilgiler ve tanıdıkları Batı vasıtasıyla Osmanlı eğitim sistemini, Abdülhamid'i ve yönetimini eleştirebilmişlerdir.

Aslında II. Abdülhamid'in yetiştirmek istediği nesil, bir anlamda yetişmiştir. Sorgulayan, gördüğünü hemen kabullenmeyen, eleştirebilen bir nesil, uzun vadede imparatorluğu kurtaracaktır. Ancak Abdülhamid'in sahip olduğu marazlı kişiliği onu ıslahatı ve tahtı arasında bir ikileme sürüklemiş, yetişen neslin kendisi için büyük tehlike oluşturduğunu düşünerek onları çeşitli yollarla sindirmeye çalışmıştır. Bu arada II. Abdülhamid'in anlatıldığı bu romanlarda onun eğitim alanındaki ıslahatlarını görmezden gelmiş olmaları da dikkat çekicidir.

4.4.2 Muhalif Mekteplileri Etkileyen Fikirler

İncelediğimiz ve eğitim konusuna değinen romanların başkişilerinin hemen hemen hepsi II. Abdülhamid yönetimine karşıdır. Amaçları bu yönetimi değiştirmek ve Osmanlıyı, Batıdaki gibi daha özgür, yenilikçi ve eşitlikçi bir devlet haline getirmektir. Bu kişiler Abdülhamid'in açtığı okullardan mezundurlar. Bu noktada bir tezat karşımıza çıkar: Abdülhamid de eğitim alanında yaptığı reformlarda “özgür, yenilikçi ve eşitlikçi bir eğitim anlayışı” benimsemiştir. Ancak vazife şuuruna sahip, padişaha sadakatle bağlı memurlar yetiştirmek amacı taşıyan yüksek tahsil mekteplerinde, öğrenciler, hiç de istenilen şekilde yetişmemişlerdir. Zürcher'in “Abdülhamid'in en büyük zayıflığı, kendi geliştirdiği eğitim kurumlarından çıkmış yeni bürokrat ve subay kuşaklarına, yani Osmanlı aydın zümresine sadakat aşılayamamış olmasıydı” (Zürcher, 1995: 130) şeklinde özetlediği durumun ana sebebi, öğrencilerin kendilerine öğretilenlerle, uygulananların zıtlığı arasında çelişik bir durum gösteren zihne sahip olmalarıdır. Bu da onları II. Abdülhamid ve yönetimini Batı ile, özellikle Fransa ile karşılaştırmaya ve kendilerine daha fazla hürriyet kazandıracak olan tarafa meyletmelerine sebep olur. Bu durumda, müfredattan ziyade

“Fransız İhtilâli³” başta olmak üzere muhtelif fikirlerin etkisi çoktur. E. E. Ramsaur Fransız kökenli fikirlerin böylesi etkin olmasının sebebinin ilginç bir tesadüfle açıklar:

Topkapı Sarayıyla Sirkeci Garı arasında bir çizgi çizilse o zamanki Askerî Tıbbiye tam ortaya düşerdi ve örgütün kuruluşundan sadece bir yıl önce Paris’ten gelen ilk tren bu gara girmişti. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu’na giren ilk Batılı fikirlerin çoğu Paris kökenlidir (Ramsaur, 1972: 30)

Roman kişilerinin mekteplerde öğrendikleri Fransızca ile Fransız İhtilâli’ni okuyup tatbik etme hayali kurduklarını, bu hayal gerçekleşikten (II. Meşrutiyet’in ilanından) sonra yaşananlardan dolayı ise hayal kırıklığına uğradıklarını görürüz. Bu sebeple roman kişilerinin Fransız İhtilâli hakkındaki değerlendirmeleri ikiye ayrılır: “Bu tarz bir ihtilâl Osmanlı için gereklidir”, “Fransız İhtilâli’nde halk çok eziyet çekmiş olabilir. Bizim çektiğimiz acı bu yüzdendir”.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun eseri *Hüküm Gecesi*’nde gözaltına alınan Ahmet Kerim, idam edileceği düşüncesiyle korkmakta ve kendisini daha öncesinde okuduğu şeylerle oyalamaktadır. Özellikle Fransız İhtilâli sırasında idam edilen kişilerin cesaret sahnelerini düşünerek cesaret kazanmaya çalışmaktadır:

Facia edebiyatında veya tarihin facialı sayfalarında son dakikalarına kadar hikâyelerini okuduğu idam mahkûmları birer birer hayalinden geçiyordu. Bunların içinde acıklı olanlar, büyük görünenler ve insanlık trajedisinin sınırlarını aşanlar vardı. Mesela Fransız İhtilâli’nin kanlı safhaları içinde Danton’la Bailly’nin yüzleri insanüstü bir sırrın görünüşü gibi gözüküyordu. Danton’la Guillotin üzerinde durup da Convention’daki kürsüden söz söyler gibi halka hitap edişi ve Bailly’nin kendisine «Titriyorsun ha!» denildiği vakit «evet oğlum titriyorum. Fakat, korkudan değil soğuktan.» cevabını verışı Ahmet Kerim için şu dakikada heybetli bir cesaret dersiydi. Acaba o da böyle soğukkanlılıkla ölebilecek miydi (Karaosmanoğlu, 1966: 366-367)?

³ “Fransız Devrimi’yle birlikte Batı toplumlarında, bireyin “Kilise ve Kral” karşısında elde ettiği en önemli siyasal kazanımlardan birisi “Hürriyet”dir. Hürriyetçilik söyleminin Batı’dan Osmanlı’ya aktarılırken anlam kaymasına uğraması nedeniyle Osmanlı toplumunda farklı algılanması; bu günkü Türk toplumunda bile gerçek bireysel hak ve hürriyetlerin elde edilmesini sorunlu hale getirmiştir. Fikir hürriyeti ve düşüncüyü özgür olarak ifade etmenin önündeki önemli engellerden birisi; bireyde, bireyin algı yanılması olarak nitelendirilebilecek olan, “Hürriyet ile kuralsızlığın” eşdeğer olarak görülmesi ise, diğeri de devlet ve devleti yöneten elitin, bireyin her türlü hürriyet talebini, devletin varlığı ve güvendiği için tehdit olarak görmesi ev bireysel hürriyetin sınırlarını çizmeye kalkmasıdır (Açıkgöz, 2008: 277).”

Hatta Ahmet Kerim giyotine götürülen ve ölüme meydan okuyan bir kadını, bir zamanlar aşık olduğu Samiye'den daha yakın hisseder kendine. *Gizli El'* de Şeref de savaşın başlaması üzerine yaşadıklarını Fransız İhtilali hakkında okuduklarıyla karşılaştırır:

Artık soluklarımızı kesecek hale gelen yanık kokusuna, zaman zaman başlarımızı artık başımızda görmedikçe dişlerimizi bir birine çarparak paniklere kapılmamıza rağmen, bugün de hayatlarımızın akışını durduramıyorduk. Gün ağarmağa başlarken büyük Fransız inkılâbı ihtilâlcilerini Grève Meydanı'ndaki Giyotine götürmeğe gelenlerin, onları, kadın erkek, tasavvura sığmaz aşk ve şenat vaziyetlerinde bulurlarmış. Tarih okurken buna gözlerimizi iri iri açarak, hayret ederdik. Etmemeliymişiz (Güntekin, 1959: 136).

Sinekli Bakkal' da Jön Türk olan Hilmi de ihtilâl kavramını ve muhalifliği sorgular. Dünya onun için çirkin bir boğuşma meydanıdır. Padişaha, hükümete isyan edenler, ihtilâl yapmak isteyenler hep çirkin bir hamurla yoğrulmuşlardır ve bu kadar çirkinliğin arasında sadece fert masumdur, zavallıdır ve bazen de iyidir:

Nasıl olmuştu da Hilmi vaktiyle “Garp,,ta her şeyin insanî bir adaletle geçtiğine inanmıştı? Buzlu şerbet içilen pencerelerinden yasemin kokusu gelen ılık odalarda münakaşa ettikleri Fransız İhtilâli kim bilir fertlerin hayatını nasıl hercümerç eden bir zulüm ve ceberut havası içinde geçmişti (Adıvar, 1936: 172)!

Üç İstanbul' da Adnan'la Fransız İhtilali üzerine konuşan Erkânıharp Müşiri, Meşrutiyet'in ilanı ile görevinden azledilir ve sürgüne gönderilir. Ancak fikirlerinden dolayı İttihat ve Terakki'den sadrazamlık, hatta başvekillik beklentisi içinde olan Müşiri, Adnan, şöyle anlatır:

Erkânıharp Müşiri bu zamana kadar kendisi de farkında değilmiş: O meğer 10 Temmuz'u otuz senedir beklermiş. Meşrutiyet'in ilk günü, arabasından inerken, halk onun yüzüne tükürmüştü. Fakat Fransız İhtilâli'ni Taine'den okuyan adam ayak takımının bu delaletini affediyordu. Onu inkılabın “havass”ı takdir edecekti: O, kütüphanesinin beş rafına üç dildeki ihtilâl tarihlerini sırayla dizen, İttihat ü Terakki'nin şimdi erkânından olan Adnan Bey'le gece yarılara kadar Fransız inkılabını konuşan adamdı (Kuntay, 1938: 286)...

Dünkülerin Romanı'nda Anadolu'yu gezen Cemil Hakkı, II. Meşrutiyet'in İstanbul dışında yaprak bile kıpırdatmadığını söyler. Her iktidarın birçok vaatlerle başa gelmesine rağmen belli bir programları olmadığı için söylediklerinin hep hayal olarak kaldığını ifade eder. İttihat ve Terakki de halk tarafından el üstünde tutulmasının yanında, “siyasî bir inkılâp programları olmadan”, ayrılıkçı fikirlerle memleketi idareye başlamışlardır (Morkaya, 1934: 92). Ayrıca iş başındakilerin tavırları da farklılaşmıştır:

Yalnız, iş başındakiler yalnız hürriyet, adalet ve müsavattan bahsetmez oldular. Zaten bunu Fransız inkılâbını yarım yamalak okumuş komitacılar işe cilâ vermek için çıkarmışlardı. İnkılabın umdesi gibi görünen bu üç kelime yavaş yavaş unutuldu.. Halk umduğu, beklediği şeyleri göremeyince küstü (Morkaya, 1934: 93).

II. Abdülhamid muhaliflerini etkileyen fikirler sadece mekteplerde öğrendikleriyle sınırlı değildir. Batıyı romanlardan, Jön Türklerin gazetelerinden, yabancı düşünürlerin eserlerinden öğrenenler de vardır. *Bir Sürgün* romanında Doktor Hikmet Fransa'ya dair o kadar çok şey okumuştur ki, oraya ayak bastığı andan itibaren kendini, memleketinde gibi hisseder. Ancak yaşadıkları onda bir isyan hâsıl eder:

- Fakat; diye söylendi.Fakat, bana bu Şehir'i sevdirenlerin, beni yer yüzünde bir cennet hayaliyle büyüleyenleri, bana hemen hemen ilahi denilecek bir başka hayat nizamından bahsedenlerin nerede oturduklarını bilmiyorum.

Doktor Pienot, hastasına biraz neşe vermek için :

- İşte, dedi; ta orada, şu kubbenin altındalar. Ve eliyle “Institut”nün uzak silüetini işaret etti.

- Gerçek, onları –garabetlerinden dolayı- başkalarından tecrit için bir kümbetin altına kapamışlar.Orada kalsınlar. Zira, bunlar bir alay yalancısıdır ve yalanları, o kadar tehlikelidir ki, işte, benim gibi bir zavallıyı yerinden, yurdundan eder ve bu kara akıbeta mahkum kılar. Zira, beni, hiç yoktan, facianın kahramanı yapan onlardır (Karaosmanoğlu, 1938: 346-347).

Zeki Mesut Alsan'ın *Dünkülerin Romanı*'nda Ahmet Reşit de Doktor Hikmet gibidir. Eğitim için gittiği Paris'i okuduğu romanlardan, kitaplardan tanımıştır. Bu sebeple oraya vardığında hiç zorluk çekmez.

II. Abdülhamid'in eseri olan muhalifler, Jön Türkler ve İttihatçılar, daha geniş ele alınması gereken bir konudur. Ancak burada kısaca üzerinde durmak faydalı olacaktır. İncelediğimiz roman kişilerinin hemen hemen hepsinin II. Abdülhamid'e ve yönetimine muhalefet içinde olması, onların Jön Türk veya İttihatçı olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü yazarların Abdülhamid Döneminde yaşadıkları sıkıntılar romanların tezi üzerinde etkili olmuştur.

II. Abdülhamid'i baştan sona yeren, daha sonrasında İttihat ve Terakki'nin de ondan farklı olmadığını söyleyen *Üç İstanbul* romanında Adnan, Hidayet, Sakallı Vasfi ve daha birçok kişi İttihat ve Terakki cephesindedirler. *Bir Sürgün* romanının Doktor Hikmet'i, Galip Bey'i Jön Türk'tür. *Bebek* romanının Doktor Ferhat'ı da sürgüne gönderilince bir taraf tutmak zorunda kaldığı için, kendini Jön Türkler cephesinde bulur. Çünkü Fransa'da kaldığı dört yılda onlarla hiç iletişime geçmemesine rağmen Ferhat, sürgün ve hapis hayatında onlardan yardım görmüş, İttihat ve Terakki sayesinde İstanbul'a dönebilmiştir. *Ateş Gecesi*'nde Kemal Murat Bey, açıktan açığa ifade etmese de Kaymakam Bey İttihat ve Terakki mensubudurlar. *Sultan Hamid Düşerken*'de Binbaşı Şefik Bey ve sonraları çıkar ilişkisi içindeki Nimet; *Sinekli Bakkal*'da Hilmi, *Zaniyeler*'de Fitnat'ın teyzesinin konağını dolduran her meslekten beyler, paşalar; *Gizli El*'de Şeref ve Seniha İttihat ve Terakki cephesindedirler.

Hüküm Gecesi'nin Ahmet Kerim'i ise hem II. Abdülhamid'e hem de İttihatçılara muhalif olan bir kişidir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensuptur. İttihat ve Terakki'yi Abdülhamid'in izinden gitmekle suçlar. Onun itttihatçı olduğunu söyleyen arkadaşları Ali Kemal'e şöyle cevap verir: "Eğer, İttihatçılık milletten ümidi kesmemenin, her şeyi milletten beklemek ve onun dışında gelecek herhangi bir kuvvetin şerrine ve zararına inanmaksa, evet ben İttihatçıyım (Karaosmanoğlu, 1966: 239)." Himmet Uç, *Hüküm Gecesi*'ni politika ağırlı bir roman olarak tanımlar. Romanın asıl hedefinin, dönemin siyasî telakkisini sağduyu sahibi bir insanın gözünden eleştirmek olduğunu söyler. "Yakup Kadri, parti kavgalarında İttihat ve Terakki'yi olaylarla, Hürriyet ve İtilaf'ı şahıslarla tanıtmıştır" (Uç, 1989: 199) der.

Bu romanlar içinde II. Abdülhamid'e muhalif olan ancak kendilerini büsbütün ittihatçı veya Jön Türk kabul etmeyen roman kişileri de vardır. *Dükkülerin Romanı*'nda Ahmet Reşit, Cemil Hakkı ve Mehmet Rıfki Türkçülük cereyanı içinde Türk milletinin selametini isteyen üç gençtir. Fikir savaşının yapıldığı dönemde bu üç genç, İttihat ve Terakki Cemiyeti baskın olduğu için o tarafta görünmüşler ancak sık sık da onu eleştirmişlerdir. *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde de Mustafa Ahmet Reşit'le aynı karaktere sahiptir. Mustafa, Mülkiye'de II. Abdülhamid'e muhalif kesimi oluşturan İttihatçıların tarafında bulunmasına rağmen Türkçülük fikri onda daha ağır basmaktadır. İstanbul'u gözlemlerken de hep İslâmiyet'e ve Türklüğe dair izleri sorgular. Her iki roman kişinin ülkülerini özetleyen cümle Ahmet Reşit'in ağzından dökülür:

Her şeyden evvel ben inkılâba yeni girmiş, birçok hadiselere hazırlanmış Avrupa seviyesinde yükselmek için hazırlanmış bir memleketin evlâdıyım. Bu memleket benden ve benim gibi gençlerden birçok vazifeler bekler. Paris'te bulunmam bu vazifelere daha hazırlıklı olmak içindir. Çalışıyorum, öğreneceğim ve daha çalışacağım, öğreneceğim (Morkaya, 1934: 178).

Görüldüğü üzere II. Abdülhamid Dönemi gençliğini etkileyen fikirler sadece mekteplerde öğrenilenlerle sınırlı değildir. Öğretim programlarının ortaya koydukları ve bazen yanlışlıkları sayesinde ilmi, bilgiyi sorgulamaya başlayan gençler, daha fazla öğrenmek için araştırmışlar ve okumuşlardır. Okuyacakları eserleri seçerken de, biraz da yasaklı/sansürlü olması hasebiyle, yeni olanı tercih etmek durumunda kalmışlardır. Çünkü o dönemde var olan ve yasaklı olmayan medrese kitapları yüzyıllardır kendilerini tekrarlayan eserlerdir.

4.4.3 Yabancı Okullar ve Kızların Eğitimi⁴

II. Abdülhamid, devletin ilerlemesinde ve Batılı güçlerle yarışabilir hale gelmesinde en önemli adımın eğitim olduğunu söyler. Bu sebeple bayındırlık, maliye,

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çitçi, Selahattin. *Türk Romanında Yabancı Okullar Ve Kültürel Değişimdeki Roller (1881-1950)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.

haberleşme gibi alanların yanında en çok yatırımı “Maarif Teşkilatı”na yapmıştır (Lewis, 2010: 243-248). Ancak Abdülhamid’in asıl titizlikle üzerinde durduğu nokta kızların eğitimidir. Bir çocuğun yetişmesinde annenin büyük etkiye sahip olduğunu gören Sultan, sıbyan mektepleri seviyesinde kalan kız eğitimini Dârümuallimât’a kadar götürmüştür. Tarihçilerin geniş yer verdiği bu ilerleme, romanlarda pek ele alınmamıştır. Romanın kadın karakterleri ya evde paşa babalarının temin ettiği özel hocalardan ders almakta ya da ahlâkî ve millî çöküntünün mimarı olan yabancı okullarda eğitim görmektedirler.

Romanlardaki kadın karakterlerin Hamidiye okullarında eğitim al(a)mamış olmalarının nedenlerini *Sinekli Bakkal* ile *Çamlıcadaki Eniştemiz*’den öğreniriz. İmam, Rabia’yı kızı Emine’nin mektepte tanıştığı Tevfik’e kaçmasından dolayı mektebe vermemiştir. Aynı olayın tekrar başına gelmesinden korkan İmam, Rabia’ya kendi eğitim verme taraftarı olmuştur (Adıvar, 1936: 8). Vamık Efendi de “sevda romanları okurlar ve aşk nâmeleri yazarlar” diye kız çocuklarının okumasına karşıdır (Hisar, 1944: 159). Ancak bu konuda kendi kızına itimadı sonsuz olduğu için onun okumasını, öğrenmesini kısıtlamamıştır.

Sultan Hamid Düşerken romanında Nimet’in annesi İzzet Hanım da Nimet’in nişanı atmasıyla ve başka kimseyi kabul etmemesi üzerine kocasına kızar: “Bu kız kadın, erkek, Müslüman, Hıristiyan, türlü hocadan çeşitli ilim okuyup çeşitli hüner edine edine adeta cinsiyetini kaybetti. Bundan başka koca da beğenmeyecek, mürüvetini görmek bize nasip olmayacak (Örik, 1957: 56)!”

Sinekli Bakkal’da babası ile tartışan Hilmi’nin kadınlar hakkında söyledikleri ise romanlarda yaygın olan kanaatleri haber verir.

“Devleti çeviren çarklar sakat; cemaat hayatı çürümüş, kadınlarımız...

Annesi sözünü kesti:

“Kadınlara neden bir düziye hücum ediyorsun?..

“Niçin etmeyeyim? Sade zevke, çocuk doğurmağa mahsus birer âlet...

Hangisine insan diyebiliriz? Zincirleri altın bile olsa, kendileri birer esir...!

“Amma yaptın ha! Senin şu meşhur Avrupa’nda çocuğu, erkek doğurmaz ya... Onların da ya karıları, ya kapatmaları doğurur. Sen biraz daha, horoz yumurtlasın diyeceksin (Adıvar, 1936: 43)...

Burada şunu da eklemek gerekir ki romanlarda üç tip kadın vardır: Eğitimsiz, talihleri sayesinde paşa karısı olmuş geleneklere bağlı kadınlar (Semiha Hanım, İzzet Hanım, Fitnat'ın annesi gibi); yabancı eğitimcilerden eğitim görmüş, terbiyeli, millî ve manevî değerlere sahip çıkan kadınlar (Süheyla, Seniha ve Afife); eğitilmiş, Batı özensi içinde yaşayan, ahlâkî değerleri hiçe sayan kadınlar. Romanlarda ağırlıklı olarak üçüncü gruptaki kadınlardan bahsedilir. Diğer iki gruptaki kadın tipleri romanların silik kişileridir.

Mithat Cemal Kuntay'ın eseri *Üç İstanbul*'da Adnan'ın edebiyat dersi verdiği Süheyla, hep özel derslerle yetişmiştir. Fransızca'yı ise babası Rumeli'de vali iken sörlerden öğrenmiştir (Kuntay, 1938: 91). Erkânıharp Müşiri'nin kızı Belkıs da üç dil bilen, oldukça malumatlı bir kadındır.

Necmettin Halil Onan'ın *Kolejli Nereye?* romanında Nihal'in babası emekli bir elçilik müsteşarıdır. Çeşitli Batı şehirlerinde dolaşmaktan dolayı Nihal "eğitim namına ancak derme çatma bir şeyler" öğrenmiştir. Yurda döndüklerinde babası "kızının bu eksikliğini tamamlamak lüzumunu düşünmüş ve onu kız kolejine yerleştirmiştir" (Onan, 1977: 8). Nihal, Süheyla'nın, Belkıs'ın aksine ciddi işlere kafa yormayan, modanın gereği gibi yaşayan, yazarının tabiriyle "İngilizceyi zararsız konuşabilen" birisidir. Bu sebeple ileride oğlu Turan'ı koleje kaydettirmekte bir sakınca görmez.

Reşat Nuri Güntekin'in *Gizli El*'i, Meşrutiyet sonrası toplumda meydana gelen değişiklikleri ve bir paşa çocuklarının II. Abdülhamid Dönemine rastlayan eğitim hayatlarıyla ilgili bilgiler ve eleştiriler sunmaktadır. Seniha Fransız mektebinde okumuştur. Babasının söylediği bir cümle, ebeveynlerin yabancı okulların zararları hakkında en ufak bilgilerinin olmadığını göstermektedir: "Sörlerin sana ne öğrettiklerinin pek farkında değilim, ama Fransızca'yı çatır çatır konuşuyorsun maşallah (Güntekin, 1959: 28) ..." Fransızcasının aksine Seniha'nın Türkçesi berbattır ve Şeref ona Türkçe dersi verecektir. Şeref'in, Seniha'ya verdiği ilk Türkçe dersinde Seniha şöyle der:

– Türkçem maalesef çok eksik kaldı, mektepte Türkçe okumuyorlar... Ama, ne kadar eksik efendim... Paşa babam yazdığım mektuplardaki imlâ

yanlırlarıyla daima eğlenir... Ne ayıp değil mi efendim?.. Sonra, bizim kitaplarımızı anlamak pek güç geliyor. Bunlar için yardım ederseniz çok müteşekkir kalacağım... (Güntekin, 1959: 39-40)

Aynı durum *Kolejli Nereye?* romanında da karşımıza çıkar. Türk Ocakları'na mensup Cevat Bey'in oğlu Turan lise çağına gelmiştir. Cevat Bey vefat ettiği için arkadaşları Turan'ı bir devlet lisesine kaydettirmek isterler. Ancak annesi Nihal oğlunu öğrendiği İngilizceyi kaybetmemesi için koleje yazdırmıştır. Nimet Bey yabancı okulların zararlarından bahsettiği sırada Turan'ın büyük babası şunları söyler:

- Peki ama Nimet Bey oğlum, bugün biz mütemadiyen batılılaşmak iddiasında bulunuyoruz. Batıya yaklaşmanın, batıyı tanımanın en kısa yolu onların dillerini öğrenmek değil midir? Pekâlâ görüyoruz ki bu bizim memleketimizde gerektiği şekilde bir türlü sağlanamıyor (Onan, 1977: 47).

Kolejden mezun olduğunda Turan'ın Türkçesi de çok iyi değildir. Ancak hatıra defterini Türkçe kaleme alır ve defterin ilk sayfalarında bu durumun sebebini bilmediğini, ama Türkçe öğretmenin bu satırları görmesini ister:

Defterimin bu ilk sahifelerini dolduran yazılara baktım da, Türkçe olmasına rağmen, ifademi bayağı beğendim.

- Sahi, bilmem niçin, hatıra defterimi İngilizce değil de Türkçe yazmağa başladım?

Bizi bilmem ne bayramı, bilmem ne töreni, yok filân şairin edebî kimliği gibi ismarlama ve zoraki konular üzerine yoran Türkçe öğretmeni gör-sün! İnsan hakikaten duyduğu şeyleri pek güzel yazıyor (Onan, 1977: 126).

II. Abdülhamid imtiyazlar sayesinde açılan yabancı okulların zararlarını en aza indirebilmek adına Türkçe derslerini zorunlu tutmuştur. Ancak her iki romanda da bu zorunluluğun pek işe yaramadığını görülmektedir.

Halkın bu okullardan mezun olanlara bakış açısı da çok hoş değildir. *Gizli El'* de Paşanın İstanbul'dan gelen konuklarını bahçede ağırladığı bir akşam, bahçeyi gözetleyen bir muallim yeni evli bir çiftin cilveleştiklerini görür. Kızı, Seniha'ya benzetir ve Seniha'yı kastederek, "Zaten Fransız mektebinde okutulan kızdan ne hayır gelir" der (Güntekin, 1959: 64). Bir başka sayfada Şeref, Seniha'ya Boğazı gören bir tepenin üstünde hayallerini anlatır. Bu hayallerindeki bir ayrıntı Hukuk Mektebi

mezunu bir kalem memurunun mutluluğu, kendi vatanından uzaklarda araması ve çocuklarının tahsili için yabancı memleket düşünmesidir:

“Ona istikbalimizin ışıklı rüyasını coşkun coşkun anlatmağa başladım: Şişli’de saray gibi bir konağımız olacaktı. Ancak İstanbul’a bağlanıp kalmakta mana yoktu, senenin büyük kısmını Avrupa’da geçirecekti. Üç, beş sene sonra çocuklarımız tahsil yaşına geleceklerdi. Bunun için İsviçre, yahut Fransa’da halimize göre bir mesken edinmek fena olmayacaktı. Sonra, İtalya’da, İspanya’da, Amerika’da devriâlemler...” (Güntekin, 1959: 12-13)

Kendisi de bir kolej mezunu olan Halide Edip Adıvar’ın kaleme aldığı *Sinekli Bakkal*’da da yabancı okulların zararını Osman (Pelegrini) anlatır. Bebek tarafına gezintiye çıkan Rabia ile Osman, bir org sesi duyarlar. Sesi ilk kez duyan Rabia, Osman’a bunun ne sesi olduğunu ve nereden geldiğini sorar. Org, Robert Kolej’de çalmaktadır. Sesin Kuran okuyuşunu hatırlatması üzerine Rabia, “eğer oğlumuz olursa ben bu mektebe veririm” der. Osman ise itiraz eder:

“Allah esirgesin!,,

“Niçin, Osman?,,

“Oğlunu Sinekli Bakkal olmayan her şeyden esirge, uzak tut Rabia. Esasen damarlarında karışık kan olanların içlerindeki derin didişme, çarpışma kendilerine yetişir.,,

“Fakat sen bizim tarihimizi okumadın mı, Osman? Hepimizin damarlarında o kadar başka başka kanlar var ki. Halbuki hiçbirimizin içinde öyle bir didişme yok.,,

“Yalnız kan değil, iki gözümüzün nuru. Bir de hars, medeniyet başkalığı vardır. Belki o kandan çok insanları birbirinden ayırır (Adıvar, 1936: 311).,,

Burhan Cahit Morkaya’nın eseri *Düнкülerin Romanı*’nda Cemil Hakkı’nın Harput’tan yazdığı mektup, yabancı okulların sadece İstanbul’da değil, Anadolu’nun diğer şehirlerinde de hüküm sürdüğünü göstermektedir. “Dersim Dağları’ndan ötede bir medeniyet kaynağı olduğuna ihtimal verir misin?” diye anlattığı bu okullar, Amerikan misyoner mektepleridir (Morkaya, 1934: 126). Amaçları Ermeni çocuklarını yetiştirmektir. Cemil Hakkı sadece bu okullara değil, bunları görmemezlikten gelen hükümete de öfkeli:

Buranın garip bir vaziyeti var. Hükümet görülmez ve hissedilmez mevhum bir kuvvet halinde... Ara sıra devre çıkan valiler birkaç gece buranın mükellef bağ köşklerinde istirahat edip gidiyorlar.

Hiçbiri de Anadolu'nun göbeğinden bir ecnebi müstemleke halini alan bu kasabanın ne gibi manevî ve siyasî cereyanlara merkez olduğunun farkında değil. İstanbul âlemlerinde Avrupa diplomatlarına meydan okuyanlar memleketin ortasında böyle bir fesat ocağının tütüğünü bilmiyorlar.

Halbuki bu merkezden şimale ve cenuba doğru iki kol halinde giden çok tehlikeli ve siyasî teşekkül cereyanı var (Morkaya, 1934: 127).

Düinkülerin Romani'nda Ahmet Reşit de yabancı mekteplerin kapatılması gerektiğini savunur*. Ardından İngilizce mütercimi Karnik Efendi "Alaylı kaymakamların meşrutiyet idaresini kavrayamadıklarını", mektepte muhtelif lisanlar öğretilerek ona göre yerlere gönderileceklerini; Bulgarca öğrenen Ahmet Reşit'in ise Rumeli'ye tayin edilebileceğini söyler. Ahmet Reşit çok sinirlenir:

- Ters bir idare politikası, dedi. Memleketteki Türk başka milletlere Türkçe öğretecek, onları Türk cemiyetine alıştıracak yerde memurlara onların dilini öğretmeye kalkıyorlar.

Karnik Efendi elindeki gazeteyi bıraktı:

-Öyle amma, dedi Osmanlı devleti sade Türklerden ibaret değil ki. Rum'u, Bulgar'ı, Arnavut'u, Ermeni'si, Arap'ı Türk'ten fazla!

Ahmet Reşit kızdı:

-Ben devletten bahsediyorum efendi, dedi. Bütün bu saydıkların Türk devletinin topraklarında yaşayan insanlardır. Devletin vazifesi toprağında yaşayan karışık milletleri bir dil, bir hars, bir nizam ve bir terbiye içinde pişirmektir. Cemaat mekteplerini kapatmalı, toplu unsurları dağıtmalı ve Türkçeyi, Türk adetlerini yaymalı. Bak o zaman memlekette bir Arnavut meselesi, bir Arap davası, bir Ermeni komitesi olur mu?" (Morkaya, 1934: 9-10).

Zeki Mesut Alsan'ın *Mustafa'nın Romani Hürriyet Pervanesi*'nde Fahir'in kardeşi Necla da İzmir'de sörlere devam ederken, yaptığı bir hatadan dolayı İstanbul'a Notre Dame de Sion mektebine yatılı olarak verilmiştir (Alsan, 1943: 88). Bir istibdat paşasının torunu olmasına rağmen Türk mektebine gitmeyen Necla'dan ve diğer karakterlerden çıkarabileceğimiz sonuç tarihçilerimizin vardığı sonuçla aynıdır:

* Benzer fikri önceleri Ömer Seyfettin de bazı hikâyelerinde ileri sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. ÇAĞIN, Sabahattin (2010). Fikir Akımları Karşısında Ömer Seyfettin. *Ömer Faruk Huyugüzel'e Armağan*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi. s.223-234.

II. Abdülhamid Döneminde kızların eğitimi kendinden önceki dönemlere göre oldukça büyük ivme kazanmıştır. Kız mektepleri İstanbul'dan Anadolu'ya yayılmıştır. Ancak bu okulların nicelik olarak artması nitelik olarak da iyi olduğu anlamına gelmemelidir.

Yabancı okulların Osmanlı ve Türk toplumuna etkisini gösteren romanlardan birisi de Müfide Ferit Tek'in *Pervaneler* adlı eseridir. Amerikan mektebine giden Leman üzerinden okulun amaçları, öğrencilerin değişimleri ve ailelerin bakış açıları irdelenmektedir. *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*'nde çocukların eğitimi hakkında bahsedilen bir konu Müfide Ferit Tek'in anlatmak istediklerini özetler niteliktedir. II. Abdülhamid Dönemi sosyal hayatında yaşanan aksaklıkların temelinde bu zafiyetin yattığını söylemek pek de yanlış olmasa gerek:

Çocuk ailenin öteden beri alışmış olduğu, hayat tarzı ve ananesi içinde büyüyor, ne baba, ne ana çocuğuna yeni bir şey aşılamayacak vaziyette bulunuyordu. Hele babalar, hâlâ da gördüğü veçhile, çocuklarının hissî ve fikrî inkişafı ile yalandan alakadar olmuyorlar, olamıyorlardı. Anaların tesiri ise, kendi itiyatlarını çocuklarına aşılmaktan ileri gidemiyordu. Esasen aile içinde tek düşünülen şey çocuğun yaşaması ve büyümesi idi. Onu sonra mektep ve muhit istenilen kalına sokabilirdi. Daha fazlasını da düşünmek, ailelerin ve hattâ az çok münevver ailelerin bile kudreti dışında idi (Alsan, 1943: 42).

Müfide Ferit Tek, II. Abdülhamid Döneminde açılan Robert Kolej'in etkilerini Bizans Kolej adındaki bir okul vasıtasıyla anlatır. "İnsan Fabrikası" olarak nitelendirdiği okul, İstanbul'un değil, bütün dünyanın kanayan yarasıdır:

İstanbul gençliği gibi, fakir bir muhitte J.C. kulüplerinin az bir ücretle hazırladığı eğlencelerden, kız erkek müşterek toplanmalardan, kış müsamerelerinden, yaz gezilerinden, kamp hayatından istifade etmek her halde cazip bir şeydir.

Zaten, bu hayırsever kulüplerin lütfundan bu suretle faydalanan yalnız İstanbullular değil, dünyanın gençleridir. Çünkü J.C. Asya ve Afrika'nın her köşesine ağını kuran, en muazzam ve en muvaffakiyetli Protestan cemiyetidir. Oraya gidenler zahiren insaniyet-perverlikten ve hayırseverlikten başka bir şey göremezler. İngilizce öğrenecekler! Amerika edebiyatını okuyacaklar ve eğlenecekler! Maksutları ise "insan yapmak!" Bundan daha iyi ne olabilir (Tek, 2002: 45)!

Roman başkişisi Leman mektep hayatına bu okulda başlayanlardandır. Tehlikeyi sezen ailesi, hastalığı bahanesiyle onu lise bölümünde okuldan uzaklaştırmak isteseler de muvaffak olamazlar. Ağabeyi Burhan, Leman’da hâsıl olan değişiklikleri Leman’a muhabbet besleyen bir öğrencisi ile konuşurken şöyle ifade eder:

- Evet ettim; fakat dinleyen nerede? Mektebi bitirecekmiş, şahadetname alacakmış. Meselenin esası: Eğlence!.. Bu Amerikan mektebine girenler artık aileleri, muhitleri ve memleketleri için yabancı oluyorlar. Leman da böyle olacak.

- Nasıl olur hocacığım?

- Şüphesiz, şüphesiz!..

- Yani ne oluyorlar?

- Bize yabancı!

- Nasıl?

- Nasıl olacak o mektebe gidenlerin hepsi ahlâkına ve mektepte geçirdiği müddete göre bir dönüşüme uğruyorlar; fakat çocukluktan itibaren orda büyüyenler herhalde Türklükten sıyrılıyorlar ve Amerikan mukallidi oluyorlar. Bu muhakkak.

- O kabahat de bizim. Eğer onlarınki gibi rahat mekteplerimiz olsaydı, kimse onları tercih etmezdi.

- Bu da şüpheli!..

- Fakat herhalde hocacığım, bahsettiğiniz teshirden Leman Hanım’a ne? Sizin evinizde terbiye alan bir hanım, Amerika mukallidi olabilir mi (Tek, 2002: 18-19)?

Öğrencisi Cemil’in bu iyi niyetli bakışından doğan düşünceler, hiç de görüldüğü gibi değildir. Burhan’a göre, “Sessiz ve iradesiz bir anne” ile “arada yüksek sesle emir vermeyi hâkimiyetine kâfi sanan nüfussuz bir baba (Tek, 2002: 19)”dan dolayı Leman’ın dış tesirlerin rüzgârına kapılması oldukça kolaydır. Leman üzerindeki Amerikan tesiri sadece kendisiyle sınırlı değildir. Aynı tarzda bir değişiklik, yaşadığı evde de vardır. Leman’ı sormak için babasının evine giden Burhan’ın gözlemleri, yabancı ve misyoner fikirlerin meydana getirebileceği tahribatı gözler önüne sermektedir:

Aşağıdaki oturma odalarına girdiler. Zamanında burası tertemiz bir Türk odası idi. Hatta uzun kereveti, beyaz ve tenteneli örtüsüyle duruyor. Kerevetin karşısında konsol ve ayna. Üstünde sürahi ve bardaklar. Ortada yuvarlak ve örtülü masa... Fakat zaman bu Türk odasına onu gülünç bir vaziyette sokan teferruatlar ilave etmişti: Duvarlara ufaklı-büyükü İngiliz gravürleri, gazetelerden kesilmiş renkli manzaralar, güzel Anglosakson kadın resimleri asılmıştı. İki pencere arasında pembe lake bir etajer vardı.

İçinde birkaç mektep kitabı ile birkaç roman ve üzerinde kırmızı yün saçlı, yüzü boyalı iki bezden bebek.

Burhan, Leman'ın tesirini düşünüyor; onun zihniyetini tahlile çalışıyordu (Tek, 2002: 21).

Burhan bir Fransız ile evlidir. Ancak sevginin aralarındaki din, dil ve medeniyet farklılığı örteceğini düşünürken ve Leman'dan dolayı anne babasına kızarken büyük kızı Sevda'nın "Fransa propagandası" yapması ve Fransa'nın değerlerini savunması, onun için bir yıkım olur. Kızına Cengiz Han'ın, Attila'nın cengâverliklerini anlatmasına karşılık: "Biliyorum baba! Fakat onlar vahşiler. Adam kellelerinden ehram yaparlarmış... Attila, Paris'i bile işgale gelmiş; fakat Sainte Genevié onu dua ile savmış... değil mi? Bana bunları Ma soeur [Sör'üm] Madeleine anlattı (Tek, 2002: 35)" cevabı Burhan için durumun vahametini yansıtır.

Burhan yine de pes etmez ve kızına Türk ve Osmanlı değerlerini sevdirmek, kapıldığı fikirlerden uzaklaştırmak için büyük bir mücadeleye başlar. Kızına tarih kitapları okur; beraber İstanbul'u gezerler. Hatta dinin milli duyguları galeyana getireceğini düşünüp, kızına namaz kılmasını, Kuran okumasını öğretir, Ramazan ayında oldukları için camileri gezmeye başlarlar (Tek, 2002: 131). Burhan kızını mektepten bile almıştır. Ancak kızının onu aldattığını, bir gece yarısı Sevda'nın yastığının altında bulunduğu "ucunda küçük İsa'sı olan, taneleri kara, araları zincirli, rahibelerin kullandığı gibi bir Hıristiyan tespihi" ile öğrenir. Yastığın altında olan sadece bu tespih değildir. Birkaç rahibe resmi ve "Rahipler mektebinde Hıristiyan çocukların çoğunlukla yaptıkları gibi günahlarını affettirmek için İsa'ya yazılmış bir tazarruname" nevinden Fransızca bir mektup da vardır (Tek, 2002: 134).

Müfide Ferit Tek, eserinde Amerikan mekteplerinin kuruluş amacına da değinir. Bizans Kolej'in ve diğerlerinin kuruluş amacı Ermeniliği ve Ermenileri himaye etmektir. Bu sebeple Protestanlığı ve Amerikan nüfuzunu genişletmek için insaniyet ve muavenet namı altında Şark'a gönderilen cemiyetlerde daima birinci gaye Ermenilerdir. Çünkü onlar Protestanlığı diğer milletlere göre daha kolay kabullenmektedir (Tek, 2002: 41-42).

Amerika ve Ermenilik ülkesi olan bu mektepte zaten böyle bir fikir yaşayamazdı. Türklük burada yoktu. Fakir Türkiye'nin ortasında Amerika zenginliğini, rahatını ve nihayetsiz zevklerini getirip bir istihza gibi yayan bu mektebin maddi teşkilatı bile genç dimağlar üzerine Amerika hakimiyetini kurmaya kafi geliyordu. Amerika muhabbeti etrafında birleşen Türk ve Rum kızları, babaları cephelerde karşı karşıya harp ederken bir husumet duymadan arkadaş oluyorlar, Amerikan ibadet ve perestişi karşısında itikatlarını ve milliyetlerini inkar ediyorlardı. Leman da bunlardan biriydi (Tek, 2002: 42-43).

Pervaneler'de eğitim konusunda iki farklı eleştiri vardır: Birincisi yabancı okullara, ikincisi Türk mekteplerine karşı yapılan eleştiri. İlk eleştiri romanın genelini oluşturur. Ancak bu eleştiriler doğrudan doğruya değil, tesadüfler neticesinde ortaya çıkan olaylar sonrasında Türk karakterler tarafından yapılır. Bir yerde de Türk ile evli bir yabancıнын eleştirisine rastlarız. Farklı bir millettten biriyle evlenmenin zorluklarından bahsettikten sonra şöyle devam eder:

Ben, hattâ kızların yabancı terbiye almalarını bile makul görmüyorum. İleride hayatlarında bulamayacakları, belki lüzumsuz, birçok şeylerin, maddi, manevi ihtiyaçların tutkusunu onlara öğretmeye ne lüzum var?
Gayri tabii bir terbiyeden sonra tekrar aynı şeyi unutarak, tabii hayata girmelerini istiyorsunuz. Artık mümkün mü? O zaman ne oluyorlar?
Bizim gibi bedbahtlar (Tek, 2002: 117).

Yazarın cemaat ve misyoner okullarıyla ilgili yönelttiği eleştirileri karakterlerin ve bir yabancıнын ağzından vermesi, konuya daha objektif yaklaşabilme adına bir adım olabilir. Türk okulları için yapılan eleştiri ise Leman'ın ağzından verilir. Nesime ile Bezm-i Âlem Mektebi önünden geçerken, mektep kapısından çıkan, "üstlerinde kara önlükler, başlarında kara örtüler, kollarında ağır çantalarla" öğrencileri görürler. Arkalarında da "Koyu tayyörler içinde soluk benizli, ciddi tavırlı hoca hanımlar" vardır:

Nesime, Leman'a yarı gözle mektebin loş avlusunu gösterdi. Leman, omuzlarını silkti. İki dudaklarında müstehzi bir tebessümle kızlara bakıyorlardı:

-Ne bücür şeyler... Renkleri de ne sarı! İnsandan maada her şey... Besbelli, hapis gibi mekteplerde büyüyen zavallılar. Hiç serbestlik ve spor yüzü görmemişler.

-Spor yapıyorlarmış galiba! Fakat biçareler! Bu mekteplerde nasıl spor yaparlar?.. Hele şu kıyafetlerine bak..

-Hocalar da talebelere benziyor...

İkisinin de gözleri önüne, Türkiye’de Protestanlığı yaymak için namütenahi dolarla gönderilen misyonerlerin yarattıkları muazzam mektepler, muhteşem malikaneler geldi. Teneffüs zamanı bahçeye fırlayan, Rum, Ermeni, Bulgar, hele Yahudi talebelerin zengin kıyafetlerini düşündüler. Gürbüz vücutlu, al yanaklı hocaları hatırladılar. Daha sonra kalplerini dolduran Amerika (Tek, 2002:61)!

Leman’ın gözlemleri, özellikle kızların neden yabancı mekteplere gönderildiğini gösterir niteliktedir. II. Abdülhamid Döneminde hâlâ kızların okutulmasına yanaşmayan toplum, Türk kız mekteplerinin gelişmesini engellemiştir. Örneğin kızlar için açılan Ticaret Mektebi ilgisizlikten kapanmıştır. Var olan mektepler ise çocuğa, Padişahı gibi korku aşıl原因an niteliktedir. Bu sebeptir ki kızlarını okutmak isteyen aileler ya yabancı mekteplere, ya yabancı mürebbiyelere veyahut Mülkiye’den, Hukuk’tan mezun yeni fikirlerle dolu hocalara başvurmuşlardır. Yabancı mekteplerin şaşaalı, özgürlükçü havası ise bir kere öğrenciyi etkiledi mi, mektebi vazgeçilmesi imkânsız bir unsur haline sokar.

Roman, Burhan’ın kardeşi Leman ile arkadaşı Sami’nin kardeşi Nesime’nin J.C.Cemiyeti*’nin bursuyla Amerika’ya gitmek istemeleri üzerine dramatik bir hal alır. Yıllarca okulun etkisini fark etmeyen iki arkadaş, kızları bu fikirlerinden vazgeçirmek için okul müdiresine başvururlar. Onunla görüşmeden önce de okulu dolaşırlar. Yanlarında Sami’nin Fransız eşi Andrée de vardır:

Andrée:

-Pervaneleri çeken fanus, dedi.

Sami de fakir İstanbul’un en güzel bir tepesini çalan ve altınlarının aydınlığıyla göz kamaştırıcı bir fener gibi parlayan mektebe baktı. O da tasdik etti:

-Memleketimiz içinde ayrı bir devlet gibi, bizi tanımadan, bizim kanunlarımız haricinde, kendi hakimiyetleriyle, kendilerine mahsus teşkilatıyla, muhitleriyle, medeniyetleriyle, hatta sokaklarıyla, aydınlatmalarıyla apayrı karışmaksızın yaşıyorlar ve böyle yaşayarak, memleketlerinin kudret ve nüfuzunu daha müessir yapacaklarını hesap ediyorlar.. Hakkın var; pervaneleri çeken fanus..

-Çeken ve yakan (Tek, 2002: 97).

* Jesus Christ: Hz.İsa

Bizans Kolej, sadece Leman ve Nesime’yi değil, onların ailelerini ve daha birçok Türk kızını yakmıştır. Romanların genelinde bir arada irdelenen “yabancı okullar/eğitim” ile “kızların eğitimi” hususu Necmettin Halil Onan’ın *Kolejli Nereye?* eserinde farklı bir üslupla ancak aynı tez üzerinden anlatılır. Kasım 1932-Ocak 1933 yıllarında *Vakit* gazetesinde tefrika edilen, 1977’de *Kolejli Nereye?* adıyla yayımlanan (Tuncer, 2001: 275) romanın ana karakteri Turan adında bir erkektir. Babası Cevat “her şeyden evvel memleketinin yarınını düşünen” Türk Ocağı’na üye bir öğretmendir (Onan, 1977: 9). Evliliklerinin ilk yıllarını Ankara’da geçiren Cevat, Mütarekenin başlamasıyla İstanbul Maarif müfettişliğine atanır. Vatan topraklarının düşmanla çevrili olduğu bir dönemde Turan, Cevat’ın tek ümididir:

Bir akşam küçük bir tahta at ve bir teneke kılıç alarak evine döndü; bu hediyeler Turan’a çılginca bir sevinç verdi. Fakat o, bu hediyeleri, Turan’dan ziyade kendisini sevindirmek için almıştı. Gürbüz yavrunun tahta atı üstünde coşkun naralarla kılıç salladığını görmek, asıl onu hazdan ve heyecandan çıldırtacak gibi oluyordu.

Artık Turan’ın ruhu ve karakteri üzerinde hafif hafif işlenilecek, çocuğa güzelliğe ve doğruluğa dair ilk basit, fakat esaslı imanlar verilecek zaman gelmişti. Ama bunun için yavruya ilk önce solunabilecek temiz bir hava sağlamak gerekliydi (Onan, 1977: 30-31).

Bu temiz havanın sağlanabilmesi için Cevat Anadolu’nun küçük bir köyüne tayinini ister. Ancak Cevat’ın vefatıyla Turan dâhil, her şey bambaşka bir kimliğe bürünür. Nihal oğlunu koleje kaydettirir. Onu devlet okuluna kaydettirmek için ikna etmeye çabalayan Nimet Bey, yabancı okulların zararlarını anlattıktan sonra Abdülhamid Döneminden Cumhuriyet’e kadar değişen eğitim öğretim programını şöyle anlatır:

Bugün, bizim içinde yuğrulduğumuz bir inkılâp ve bu inkılâpla yaratmağa çalıştığımız bir yeni Türk cemiyeti var. Memleketi mes’ut edecek ve memlekette mesut olacak böyle bir cemiyeti bizden ziyade yeni nesil teşkil edecek. Biz bu yeni nesli yetiştirmek için milli ve lâyük bir terbiye, ah-lâk sistemi kabul ettik. Çocuklarımızın öğrenim ve eğitimi eskiden olduğu gibi berbat etmemek için öğrenimi birleştirme kanununu çıkardık, medreseleri yıktık, kendi softalarımızın bile kafasına ve ruhuna karışmasını doğru bulmadık. Fakat hala anlaşmalar dolayısıyla kaldıramadığımız papaz rağbetimizle teşvik etmeye ne lüzum var? (Onan, 1977: 47)

Nimet Bey'in bu sözlerine karşılık Nihal, yabancı okulların artık kontrol altında tutulduğunu ve Turan'ın yabancı tesirlere kapılmayacağı konusunda ona güveninin tam olduğunu söyler (Onan, 1977: 49). Turan bütün çabalara rağmen koleje devam eder. *Pervaneler* romanında olduğu gibi *Kolejli Nereye?* eserinde de yabancı okulların neden bu kadar çok tercih edildiğini ve çocuklar tarafından sevildiğini anlatan satırlar vardır:

Ah bu çevre ne caziptir! Çocuk çok sevdiği hürriyetinin bütün zevklerini tatmak imkânlarını bulur. Disiplin, geniş ve makul bir anlayış ile, buradan uzaklaştırılmıştır; çocuk bu çevreyi yadırgamasın ve sevsin diye!

Muazzam binalar, geniş ve bol spor sahaları, oyun vasıtaları, bunların yanında güler yüzlü öğretmenlerin arkadaşlığı... Bir de ilk senelerdeki derlerin bu keyfi bozmayacak tarzda oluşu...(Onan, 1977: 53)

Okulun serbestliği öğrencileri cezbederken ebeveynlerin de Batıyı Osmanlıdan üstün gördükleri için tercih ettikleri vurgulanır. “Çünkü medenî âlemin dilleri ile konuşuyorlar”dır (Onan, 1977: 90). Ayrıca Kolej’de telkin vasıtası olarak kullanılan spor, musiki ile Kolej’in renkli hayatı öğrenciler için vazgeçilmez unsurlardır (Onan, 1977: 91). Oyun ve sporun öğrenciler arasındaki geçimsizlikleri, anlaşmazlıkları ortadan kaldıran sihirli birer vasıta olduğunu fark eden kolej yönetimi, bu durumdan en güzel şekilde yararlanırlar. Hatta “onların oyun ve spor düzenlerinde bile İncil’den çıkarılmış hükümler vardır” (Onan, 1977: 76)

Kolejin serbestliği, renkli yaşantısı, öğretmenlerin öğrencilerle alakaları öylesine farklıdır ki, Turan bunu ilk zamanlar yadırgar ve lise çağında yaşadıklarıyla ilkokul sıralarında yaşadığı öğrenciliği karşılaştırmaya başlar:

Ankara’daki ilkokulda, hemen daima genç olan öğretmenleri de, - meselâ Emine Hocanım, hattâ Başöğretmen Sadi Bey- onların oyunlarına katılırlar, onlarla arkadaş gibi konuşurlardı. Dershanede ise küçük sıraları üstünde, en eğlenceli konuları bile düzen ve ciddiyetle dinlerlerdi. Bu düzen ve ciddiyeti bozacak ufacık bir haylazlık teşebbüsü hemen öğretmenin işe karışmasıyla bastırılırdı. Hele son sınıfta kocaman birer delikanlı gibi ders dinlemeye alışmışlardır. Dersin ve oyunun sınırını ayırabiliyorlardı.

Fakat burada Turan tekrar ilkokulun ilk sınıflarına dönmüş gibiydi. Ders sırasında çok eğlenceli sahneler geçiyordu (Onan, 1977: 57-58)

Kolejin bu serbestliğine ve rahatlığına karşılık Kız Öğretmen Okulu'nun “balkalorya denilen bir dertleri” vardır. Okulda üç dört senenin derslerinden imtihan vermek zorunluluğu Turan'a göre oldukça saçmadır. Zaten beyaz bluz ve lacivert etekten oluşan klasik okul elbiseleri de öğrencilerin kafaları kadar basittir (Onan, 1977: 144). Necmettin Halil Onan, eserinde sık sık Osmanlı ve Batı eğitim sistemi ile öğretmenlerini karşılaştırır. Bu karşılaştırmalar genellikle Turan'ın ağzından verilir. Bu eleştirilerden biri de Kolej derslerinin eğlenceli halinin yanında zorunlu olarak işlenen Türkçe dersi için yapılır:

Bu eğlenceli hayat içinde Turan yalnız Türkçe derslerini biraz kuru buluyordu. Türkçe dershanesi Kolej'in içinde ayrı ve yabancı bir dünya gibiydi. Öğretmen Bey dışarıda ayrıca bir iş sahibi olan biriydi; galiba bir gazeteciydi. Onun için okula ancak derslerini vermek için gelirdi ve derste talebinin başka şeylerle meşgul olmasına izin vermezdi.

Çocuklar o ders sırasında okuma kitaplarında geçen Arapça, acemce kelimelerin ve tamlamaların manasını anlamakta ne kadar güçlük çekerlerdi. Onun içindir ki paydos çanını işitince, genel affı duymuş gibi sevinirlerdi (Onan, 1977: 57-58)

Oysaki kolejin yabancı öğretmenleri öğrencileri tatil günlerinde, bazen hafta içi akşamları evlerinde misafir edip çeşitli ikramlarda bulunmaktadırlar. Hatta “şişko” lakaplı bir öğrenci Mister Meyer'i “bilhassa pastaları yüzünden sevdiğini” itiraf eder (Onan, 1977: 57)

Turan'ın başarılı kolej hayatı Amerika rüyasıyla daha da ilgi çekici bir hal alır. Lise birinci sınıftan itibaren nakış nakış misyonerlik ve Amerika hülyaları ile işledikleri Turan'ı, mezuniyet sonrası *Pervaneler* romanının Nesime'si gibi Amerika'ya gönderirler. Y.M.C.A. (Genç Hıristiyanlar Derneği) aracılığıyla burslu olarak Amerika'ya giden Turan'a derneğin şubelerinde konferans vermesi teklif edilir. Karşılığında para da alacağı bu işi severek kabul eden Turan'ın konusu Türkiye'yi, Türkleri, yaşantılarını, dinlerini anlatmaktır. İlk konferansında, Türkiye'nin genel ve sosyal durumundan bahsettikten sonra Turan konuşmasına şöyle devam eder:

- Türkiye'de yaşayan insanlar çoğunlukla hâlâ, ortaçağdan kalma bir cehalet ve taassup içindedir. Bunu gidermek için, buradan giden birçok kardeşleriniz çalışıyor, bu geri doğu milletini adam etmeye uğraşıyorlar.

Türk olduğum ilan edildiği için, karşınızda söz söylerken biraz utanıyorum. Fakat şunu da söyleyeyim ki, ben Amerikan kültürüyle yetişmiş bir gencim; vicdanım ve irfanımla Türkiye'ye değil, Amerika'ya bağlıyım.

Doğuda son zamanlarda atıldığını işittiğiniz bazı cesaretli adımlar, aslında, işte buradan gitmiş olan kardeşlerinizin, hayır, kardeşlerimizin eseridir.

dedim.

Sonra Müslümanlığın nasıl ilkel bir din olduğunu bildiğim kadar anlattım. En son da, doğu kavimlerinin de batı medeniyetine girmek için Hıristiyan olacaklarını söyledim (Onan, 1977: 184-185).

Konuşmasının sonunda sürekli alkışlanan Turan, kalabalığın arasından “Namussuz!” nidasını işitir. Bu sırada bir Çinli Turan'a “Vatansız Adam” isminde bir kitap verir. Üniversitede, kaldığı Cozmopoliten Club'da tanıştığı yeni kimseler, karşılaştığı Türk vatandaşları Turan'da anlamsız bir boşluk oluşturur. Düştüğü bunalımın sebebini yakın arkadaşı Helen itiraf eder: Vatan hasreti (Onan, 1977: 196)! Amerika'nın zevk ve sefa yurdu olduğunu iddia edenlerin aksine orada sefalet, açlık ve yoksulluğun hüküm sürdüğünü gören Turan, kendisini kandıran koleje ateş püskürür. Ayrıca Amerika'da Kolej'de gördüğü tipte Amerikalılara rastlamak imkânı da yoktur (Onan, 1977: 198).

Bin bir güçlkle vatanına dönen Turan, burada da bir yabancı gibidir. Eski dostları, tanıdıkları kendisine sırt çevirmektedirler. Başka birisiyle evlenmek üzere olan annesinin yeni eşi de, cemiyet içinde itibarını zedeleyeceğini söyleyerek Turan'ı istememektedir. Turan mahvolan hayatı için sadece koleji suçlamamaktadır. En büyük suçlu ve sorumlu kendisini o okula veren annesidir (Onan, 1977: 206).

Yabancı okulların kızlar ve erkekler üzerinde yarattığı bu kültürel çöküntü, Abdülhamid Döneminden önce başlamış, ancak onun döneminde baskılara rağmen daha şiddetli hissedilmiştir. Yabancı okullara getirilen Türkçe dersi ve Türk öğretmen istihdam etme zorunluluğu göstermelik olarak yapılmakta, ancak dersler ve çeşitli programlar çerçevesinde öğrencilere Amerika ve Batı özenci aşılacaktır. Romanlara bu haliyle de konu olan bu eğitim kurumlarının zararlarının yanında anlatılan diğer bir husus ise Türk okullarının ve öğretmenlerinin durumudur. Buralarda yaşanan aksaklıklar yabancı okulların tercih edilmesinde büyük rol oynamaktadır.

BÖLÜM V

SONUÇ

II. Abdülhamid, başa geçtiği günden bugüne kadar birçok kişi tarafından anlatılmış, zaman zaman eleştirilmiş, bazen de el üstünde tutulmuştur. İttihatçıların ve Jön Türklerin eleştirileriyle başlayan eleştiri süreci, Cumhuriyet Döneminde sadece tarihçilerin, politikacıların değil, edebiyatçılarımızın dilinde de keskin bir hal almıştır. Ancak savaşını kalemiyle yapan edebiyatçılar, gazetelerde ve dergilerde yazdıkları makalelerden, fıkralardan dolayı sansür, sürgün, hapis gibi uygulamalara maruz kaldıkları için, Cumhuriyet'in ilanı ile oluşan özgürlükçü havada, eleştirilerine roman türünü aracı kılmışlardır. Çalışmamız kapsamında 1920-1950 yıllarında yayımlanmış ve analizini yaptığımız on altı romandan [Bundan sonra Cumhuriyet Dönemi romanları diye anılacaktır.] yola çıkarak vardığımız sonuçlar şöyledir:

Cumhuriyet Dönemi romanlarında II. Abdülhamid, dönemi ve devlet ricâli gerçek olaylarla birlikte anlatılmıştır. En çok bahsedilen zaman dilimi II. Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesi ve sonrasında Birinci Dünya Savaşı'na kadarki süredir. Zaman zaman tarihî kişiler gerçek isimleriyle yer almış bazen de yazarlarca gerçek isimlerini anımsatan isimler kullanılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi romanlarını, II. Abdülhamid'i ele alışları bakımından birkaç grupta değerlendirebiliriz. Bu romanlardan *Sultan Hamid Düşerken* (1957) romanını tamamen ayırmak gerekmektedir. Çünkü Nahid Sırrı Örik eserinde II. Abdülhamid'i bir roman kişisi olarak almış, konuşurmuş ve olaylara dâhil etmiştir. Binbaşı Şefik Bey'in yanında silik bir karakter gibi olsa da olaylara yön veren bir karakter durumundadır.

Diğer romanlarda ise II. Abdülhamid yaşanan sıkıntıların, bunalımların sorumlusu olarak ele alınmakta ancak olayların merkezi muhalif karakterlerin hayatları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Abdülhamid'i, dönemini ve çevresindekileri en geniş ele alan ve eleştiren roman Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul*(1938)'udur.

Abdülhamid *Üç İstanbul*'un yanı sıra, roman kişisi Adnan'ın roman içinde yazdığı “*Yıkılan Vatan*” romanında da eleştirilir. Saraya bağlı paşalarla muhalif kişiler arasında sık sık istibdat-hürriyet tartışmaları geçer. Sürgün, hafiyelik, jurnalcılık, rüşvet gibi olumsuz uygulamalar da sık sık eleştirilir. Bir diğer yönüyle, *Üç İstanbul* yazarının verdiği dipnotlar ve olayların gerçeklikten şaşmaması dikkate alındığında, bir tarih kitabı izlenimi verir.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Çamlıcadaki Eniştemiz* (1944) romanı II. Abdülhamid paşalarından Deli Vamık Efendi'nin hayatını anlatır. Eser Abdülhamid Dönemi İstanbul'unun sosyal hayatından izlenimler sunarken, Yıldız bürokrasisinin de iç yüzünü aksettirir. II. Abdülhamid'in ve adamlarının halk üzerindeki etkisi, objektif bir bakış açısıyla verilmeye çalışılır.

Halide Edip Adıvar'ın *Sinekli Bakkal*(1936) romanında, II. Abdülhamid Dönemi'nde yaşamış bir genç kızın hayatı etrafında Abdülhamid'in sâdik adamlarından Selim Paşa'nın konağı anlatılır. Bu konak, taraftarlığı ve muhalifliği aynı çatı altında barındıran bir konaktır. Bir taraftan Selim Paşa'nın Abdülhamid için yaptıkları, diğer taraftan oğlu Hilmi'nin Jön Türk taraftarlığı; bütün bu olayların ortasında bu konakla hayatı kesişen Rabia ve babası vardır. II. Abdülhamid'e muhalifliği ile tanınan Halide Edip Adıvar'ın romanında, olayları Rabia'nın etrafında şekillendirmeye çalışması bir anlamda eserde etkisini hissettirmemek içindir. Abdülhamid'in hafiyelik ve sürgün uygulamalarından dolayı hayatı kararlı Rabia'dan yola çıkarak okuyucunun Abdülhamid'i tanıması istenir.

Cumhuriyet Dönemi romanlarında II. Abdülhamid'in kişiliğinden ve politikalarından sonra en çok eleştiri aldığı konu sansür, hafiyelik, jurnal, sürgün gibi uygulamalarıdır. Ancak bu eleştiriler bazı romanlarda İttihat ve Terakki'ye de yöneltilmiştir. Bazen de İttihat ve Terakki üzerinden Abdülhamid eleştirilmiştir. Çünkü araştırmalarımız sırasında gördüğümüz kadarıyla II. Abdülhamid bu uygulamaları İttihat ve Terakki'ye miras bırakmıştır.

Eleştirilerinin birinci hedefinde sürgün uygulamasının olduğu anlaşılmıştır. Hayatında iki kez sürgüne gönderilmiş olan Refik Halit Karay özellikle bu konuya eğilmiştir ve sürgün hayatının zorluklarını, yaşadıklarını *Sürgün*(1941) romanında anlatmıştır. Ancak onun eleştirisi ağırlıklı olarak İttihat ve Terakki'yedir. Çünkü ilk sürgün yılları o döneme rast gelir. Abdülhamid'e olan tepkisi ise sürgünü politikada tek çıkar yolmuş gibi görüp uygulamasıdır.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu da sürgün uygulamasını *Bir Sürgün*(1961) romanında ele almıştır. İzmir'e II. Abdülhamid tarafından sürgüne gönderilen, oradan Paris'e kaçan Doktor Hikmet'in yaşadıkları anlatılır. Bu eserde de zaman zaman Jön Türklere yönelik eleştiriler vardır. Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*(1941) romanında da sürgüne gönderilen bir gazetecinin hayatını anlatır. Gazeteci Ahmet Kerim, İttihat ve Terakki yönetiminde muhalif bir gazetecidir. Bir zamanlar İttihatçı olan ancak sonraları Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup olan Sırrı Bey'in onu jurnallemesi sonucu Sinop'a sürgüne gönderilir.

Reşat Nuri Güntekin, *Ateş Gecesi*(1970) romanında sürgün uygulamasının trajikomik tarafına atıfta bulunur. Babası yaşlı olduğu için sürgüne gönderilmeyip iki kardeşiyle birlikte cezalandırılan Kemal Murat Bey, Milas'a sürülmüştür. Ağabeyinin biri Şam'a diğeri Trablusgarp'a gönderilmiştir. Roman Kemal Murat Bey'in Rum mahallesinde geçen, Afife'nin aşkıyla renklenen dünyasını anlatır. *Sinekli Bakkal*'da da sürgünün aile hayatına ve sosyal hayata etkileri gösterilmeye çalışılır. Tefvik iki kez ve Hilmi ise bir kez sürgüne gönderilir. Oğlunun sürgün imzasını kendisi atmak zorunda kalan Selim Paşa'nın düşünceleri, II. Abdülhamid Dönemi'nin sürgün politikasını açıklar.

Aka Gündüz'ün pek hacimli olmayan, ama geniş bir zaman dilimini anlatan *Bebek* (1941) romanının kahramanı Ferhat da Tahran'a görevlendirildikten sonra Şam'a sürgüne gönderilip yıllarca hapis yatanlar arasındadır. Sürgüne gönderildiğinde karısını ve bebeğini kaybetmiştir. Fransa'da kaldığı dört yılda Jön Türklere hiç karışmamış olmamasına rağmen, sürgünden onların sayesinde kurtulur. İstanbul'a döndüğünde kendini fakir halkın tedavisine adayan Doktor Ferhat; bu aşamada hal-

kın içler acısı halini anlatır. Bir taraftan da kızı Bebek'i arar. Roman boyunca II. Abdülhamid idaresi Doktor Ferhat tarafından değil, ama iletişimde bulunduğu paşalar, nazırlar, memurlar tarafından yerilir.

Refik Halit Karay *İstanbul'un Bir Yüzü*(1939) romanında da çeşitli eleştiriler vardır. Roman boyunca eski (II. Abdülhamid Dönemi) ve yeni (İttihat ve Terakki Dönemi) devir devlet adamları tanıtılır. Bunlar arasında hafiyeler, jurnalciler, harp zenginleri vardır. Yazar bu kişileri tanrısal bakış açısıyla inceler ve onların bütün yüzlerini ortaya çıkartır. Refik Halit Karay bu ilk romanında, sanki eski ve yeni devir adamlarından intikam almak niyetindedir.

Selahattin Enis Atabeyoğlu'nun *Zaniyeler* (1923) adlı eseri de *İstanbul'un Bir Yüzü* ile aynı çerçevede değerlendirilebilir. Nasıl ki İsmet, Kâni'yi sürekli Fikri Paşa'nın konağındaki Kâni ile karşılaştırır ve onun açığını ararsa, Fitnat da teyzesinin konağına devam eden beylerin, paşaların ve hanımefendilerin kirli çamaşırlarını ortaya dökmeye çalışır. II. Abdülhamid Dönemi'nde zevk ve sefâ içinde yaşayan paşalar, Meşrutiyet'in ilanından sonra birer birer sahneden silinmişlerdir. Kâni gibi harp zengini olup "yeni devir"de zevk ve sefâyâ dalanlar ise ahlâkî ve millî bir çöküntüye doğru sürüklenmektedirler. Fitnat da kendini, II. Abdülhamid Döneminin beylerini mahvetmeye adanmıştır. Onların, halkı önlerinde diz çöktüren kudretlerinin zayıflığını göstermek için çaba sarf eder.

İttihat ve Terakki'nin sansür uygulamasına takılan Reşat Nuri Güntekin'in ilk romanı *Gizli El* (1959)'de II. Abdülhamid Dönemi bir fon olarak kullanılır. Meşrutiyet sonrasında ilgili olaylar Seniha ile Şeref'in aşklarının gölgesinde kalır. Evlendikten sonra Seniha ile arasında kültür farkının büyük bir uçurum oluşturacağını düşünen Şeref, yeni maceralara atılır, İttihat ve Terakki'de görev alır. İstanbul'da sosyeteye karışır. Bu olayların arkasında Seniha'nın gizli desteği vardır. Şeref'in iş hayatında yaşadıkları bize Abdülhamid Dönemi'nin hemen sonrasında oluşan yeni elit kesimin iç yüzünü yansıtır.

II. Abdülhamid'in eğitim reformu Cumhuriyet Dönemi romanlarında da ele alınmıştır. Ağırlıklı olarak eğitimden bahseden dört roman vardır: Zeki Mesut Alsan *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi* (1943), Burhan Cahit Morkaya *Dükkülerin Romanı* (1934), Müfide Ferit Tek *Pervaneler* (2002) ve Necmettin Halil Onan *Kolejli Nereye?*(1977) romanlarıdır.

Bu dört romanda Türkçülük cereyanının etkisi hissedilir. Alsan ve Morkaya milletine faydalı genç olmanın yolunu gösterirlerken bir taraftan da II. Abdülhamid Dönemi'nin aksaklıklarını dile getirmektedirler. *Dükkülerin Romanı*'nda Ahmet Reşit muhalif bir gazetenin yazarlarından. Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Paris'e Sosyal İlimler okumak için gider. Bu aşamadan sonra romanda üç farklı alanda eleştiri yumağı oluşur: Ahmet Reşit'in Paris'te gördüğü, hükümet adına okumaya gitmiş gençlerin hali ve bir ilim deryası olarak Batı medeniyeti; Mehmet Rıfki'nin II. Abdülhamid Dönemi ve İttihatçılar hakkında İstanbul'dan gönderdiği mektuplar; Cemil Hakkı'nın Anadolu seyahatinden edindiği izlenimleri ve Anadolu halkının halini anlatan mektuplar. Roman boyunca en çok üzerinde durulan konu mektepler ve yabancı tesirlerdir. Yazar bir taraftan Ahmet Reşit'e Paris'in cazibesine kapılıp Türklüğünü kaybetmiş gençlerden bahsettirir, bir taraftan da Cemil Hakkı aynı tehlikenin Anadolu'nun orta yerinde de olduğunu haykırır. Roman Atatürk'ün Samsun'a çıkmasıyla sona erer. Ahmet Reşit, Mülkiye Mektebi'nde ve Paris'te edindiği bilgi ve tecrübeler neticesinde Atatürk tarafından Viyana'ya tayin edilmiştir.

Zeki Mesut Alsan'ın *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi* (1943)'nde Mustafa da Ahmet Reşit gibi ilim ve vazife aşkıyla yanan bir gençtir. Hedefi Mülkiye'yi bitirip Ahmet Reşit'in Paris'te geçirdiği hayatı yaşamak için Paris'e gitmektir. Roman Mustafa'nın üç yıllık Mülkiye Mektebi yıllarını ve öğrencilerin yaşayışlarını anlatır. Bu süre içinde Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki'nin başa geçişi mektebi etkileyen unsurlar olarak yer alır. Diyebiliriz ki bu iki roman, Türk kimliğini derinden hisseden ve vatanına hizmet etmek isteyen bir gencin, vazifeye hazırlanış sürecini göstermektedir. *Hürriyet Pervanesi* ile ilk eğitimini, *Dükkülerin Romanı* sonraki eğitim sürecini anlatmaktadır.

Müfide Ferit Tek, II. Abdülhamid Dönemi eğitim hayatına farklı bir bakış açısı getiren Cumhuriyet Dönemi romancılarımızdandır. Tek, *Pervaneler*(2002) adlı eseriyle misyoner okullarının ve yabancıların, çocukların eğitimi ve fikir dünyaları için oluşturduğu tehlikeleri göstermeye çalışır. Romanda Bizans Kolej (Robert Kolej (1863)-Amerikan Kız Mektebi (1871)) Protestanlık ve Amerika propagandası yapan bir okuldur. II. Abdülhamid'in başa geçmesinden önce açılmış olmasına rağmen etkili oldukları dönem Meşrutiyet'ten hemen önce ve Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllardır. Romanın başkişisi olan Leman'ın ve arkadaşı Nesime'nin bu mektebe devam ederken geçirdikleri değişiklikler ve en sonunda mektebin amaçları doğrultusunda Nesime'nin Amerika'ya kaçması, Leman'ın bir Amerikalı asker ile kaçması gibi felaketler anlatılır. Bunun yanında bir Fransız'la evli olan Leman'ın ağabeyi Burhan'ın büyük kızı Sevda da görüştüğü Fransız sörlerin ve annesinin etkisiyle onların safına geçmiştir. Romanda yabancı okulların tehlikesini göstermek için kullanılan bir imaj oldukça önemlidir. Leman'la beraber okuyan arkadaşı Nesime'nin babası Mevlevi şeyhidir ve çocukluğu evlerinin altında bulunan dergâhtan gelen ilahî namerleri dinlemekle geçmiştir. Buna rağmen o da mektepte kimliğini kaybederek Amerika'ya kaçanlardan olmuştur.

Necmettin Halil Onan'ın ölümünden sonra basılan ve tek romanı olan *Kolejli Nereye?* (1977) romanının ana karakteri Turan da Leman ve Nesime gibi hüsrana uğrayanlardandır. Eğitim hayatı boyunca koleje ve öğretmenlerine hayran olan, mezun olduktan sonra onların da yardımıyla Amerika'ya giden Turan, orada yaşadıklarından sonra, pişman olup yurda döner. Küçük yaştan itibaren babasının Türkçülük bilinciyle büyütme çalıştığı Turan'ın yabancı eğitimcilerin ve eğitiminin nasıl etkilediği lirik bir üslupla anlatılır. *Pervaneler*'de bir Mevlevi şeyhinin kızının, *Kolejli Nereye?*'de Türk Ocağına mensup vatansever bir öğretmenin oğlunun konu edilmesi, yabancı okulların tehlikelerini göstermek bakımından etkili olmuştur. Bu yozlaşmayı yaşayan gencin adının Turan olması da ironik bir durum olarak karşımıza çıkar.

Diğer romanlardaki kişilerin eğitim durumlarını incelediğimizde genellikle bu kişilerin II. Abdülhamid'in açtığı ya da iyileştirdiği okullardan mezun olan doktor, mülkiyeli, asker veya gazeteci olduklarını görürüz. Bu kişiler *Üç İstanbul*'da, *Gizli*

El'de olduğu gibi “hoca” sıfatıyla özel dersler verirler. Eğitimi karakterlerin romanlarda kullanılmasına rağmen II. Abdülhamid'in eğitim reformundan, açtığı okullardan (Mülkiye Mektebi dışında) bahsedilmediği görülür. Her alanda olduğu gibi eğitim alanında da zaman zaman Avrupa ile Osmanlı'nın karşılaştırıldığı görülür. Eğitim alanında en iyi “Tanzimatçı” kabul edilen II. Abdülhamid'i, bu yönüne değinilmemiştir.

İncelediğimiz romanların hepsinde sosyal hayat ortak bir payda olarak yer almıştır. Ancak bu hayat kalburüstü ailelerin yaşantılarını, yükselişlerini ve tüketmelerini kapsamaktadır. Harp zenginliğinin yaygın olduğu bir dönem olan II. Meşrutiyet sonrasındaki halkın fakirliği, acizliği ise satır aralarına sıkıştırılır.

KAYNAKÇA

1. İNCELENEN ESERLER

1. ADIVAR, Halide Edip (1936). *Sinekli Bakkal*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
2. ALSAN, Zeki Mesut (1943). *Mustafa'nın Romanı (Hürriyet Pervanesi)*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
3. ATABEYOĞLU, Salâhaddin Enis (1339/1923). *Zaniyeler*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
4. GÜNDÜZ, Aka (1941). *Bebek*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
5. GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1959), *Gizli El* (3.baskı). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
6. GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1970). *Ateş Gecesi* (3.baskı). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
7. HİSAR, Abdülhak Şinasi (1944). *Çamlıcadaki Eniştemiz*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
8. KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1938). *Bir Sürgün*. Ankara: Ulus Basımevi.
9. KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1966). *Hüküm Gecesi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
10. KARAY, Refik Halit (1939). *İstanbul'un Bir Yüzü* (2.baskı). İstanbul: Semih Lûtfi Kitabevi.
11. KARAY, Refik Halit (1941). *Sürgün* (2.baskı). İstanbul: Semih Lûtfi Kitabevi.

12. KUNTAY, Mithat Cemal (1938). *Üç İstanbul*. İstanbul: Sühulet Kitabevi.
13. MORKAYA, Burhan Cahit (1934). *Düinkülerin Romanı*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
14. ONAN, Necmettin Halil (1977). *Kolejli Nereye?*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
15. ÖRİK, Nahid Sırrı (1957). *Sultan Hamid Düşerken*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
16. TEK, Müfide Ferit (2002). *Pervaneler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları

2. YARARLANILAN KAYNAKLAR

2.1 Kitaplar

1. AÇIKGÖZ, Ömer (2008). *Osmanlı Modernleşmesi (İktisadî-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar)*. Ankara: Lotus Yayınevi.
2. AHMAD, Feroz (1999). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (2.baskı). Çev: Yavuz ALAGON. İstanbul: Kaynak Yayınları.
3. Ahmed Saib (2006). *Sultan II. Abdülhamid ve Saltanatının İlk Yılları*. Haz: Adem KARA, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
4. AKŞİN, Sina ve diğerleri (1995). *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)*. c.3. İstanbul: Cem Yayınevi.
5. AKYÜZ, Yahya (1994). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)* (5.baskı). İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.

6. ALKAN, Necmettin (2006). *Avrupa Dergilerinde II. Abdülhamit ve Osmanlı İmaji*. İstanbul: Selis Kitaplar.
7. ARMAĞAN, Mustafa (2008). *Osmanlı'nın Mahrem Tarihi (Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Padişahları)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
8. Abdülhamid II (1975). *Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)*. Haz. İsmet BOZDAĞ (3.baskı). İstanbul: Kervan Yayınları.
9. BERKES, Niyazi (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (15.Baskı). Yay.Haz.:Ahmet Kuyaş. İstanbul: yapı Kredi Yayınları
10. ÇAVDAR, Tefik (1999). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)* (2.Baskı).Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
11. ÇETİN, Nurullah (2007). *“İkinci Meşrutiyet Döneminin Siyasi ve Sosyal Görünümüne Genel Bir Bakış” II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*. Haz. İsmail ÇETİŞLİ ve Diğerleri. Ankara: Akçağ Yayınları.
12. DEMİR, Kemal Tahir (1977). *Bir Mülkiyet Kalesi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
13. ENGİNÜN, İnci (2006). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı* (7.Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
14. ERASLAN, Cezmi (2003). *“Yüzyılın Aynasında İkinci Abdülhamid” Bilgiler Konuşuyor*. Haz. Altan DELİORMAN ve Diğerleri. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

15. ERGİN, Osman Nuri (1977a). *Türkiye Maarif Tarihi: Yayılma ve İlerleme Seneleri*. c.3. İstanbul: Eser Matbaası.
16. ERGİN, Osman Nuri (1977b). *Türkiye Maarif Tarihi: Bocalama ve Duraklama Seneleri*. c.4. İstanbul: Eser Matbaası.
17. Fethi Naci (2002). *Yüz Yılın 100 Romanı* (4.baskı). İstanbul: Adam Yayınları.
18. GÜVEN, İsmail (2010). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Naturel Yayıncılık.
19. HALMAN, Tâlat Sait, HORATA, Osman ve Diğerleri (Ed.) (2007). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Cilt 4. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
20. HÜLAGÜ, Mehmet Metin (Yay. haz.) (2003). *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
21. İRTEM, Süleyman Kani (1999). *Abdülhamid Devrinde Haftiyelik ve Sansür*. İstanbul: Temel Yayınları.
22. KARAALIOĞLU, Seyit Kemal (1978) *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü* (2. Baskı). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
23. KABACALI, Alpay (2005). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İmparatorluk ve Nesnel Tarihin Prizmasından Abdülhamid*. İstanbul: Deniz Kültür Yayınları.
24. KARAL, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi c.8 (I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (6.Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
25. KARPAT, Kemal H. (1996) *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa Yayınları.

26. KAVCAR, Cahit (1994). *Edebiyat ve Eğitim* (2.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
27. KOÇ, Murat (2005). *Türk Romanında İttihat ve Terakki (1908-2004)*. İstanbul: Temel Yayınları.
28. KISAKÜREK, Necip Fazıl (2011). *Ulu Hakan İkinci Abdülhamid Han* (19.Baskı). İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
29. KODAMAN, Bayram (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
30. KOLOĞLU, Orhan (1987). *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları.
31. KUDRET, Cevdet (1977). *Abdülhamid Devrinde Sansür*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
32. KURNAZ, Şefika (1997). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
33. KUTAY, Cemal (1985). *Üç Devirde, İrfan ve Vicdanının Hasreti Millet ve Devletini Arayan Adam: Mehmet Şeref Aykut (1874-1939)*. İstanbul.
34. LEWIS, Bernard (2010) *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (4.Baskı). Çev: Boğaç Babür TURNA. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
35. MACFIE, A.L. (2003). *Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)* Çev. Damla ACAR, Funda SOYSAL. İstanbul: Kitap Yayınevi.

36. MANTRAN, Robert (1995). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi: XIX yüzyılın başlarından yıkılışa*. Çev: Server Tanilli. c:2. İstanbul: Cem Yayınevi.
37. MARDİN, Şerif (1991). *Türk Modernleşmesi Makaleler VI*, c.3. İstanbul: İletişim Yayınları.
38. MÜFTÜOĞLU, Mustafa (1985). *Tarihin Hükmü Her Yönüyle Sultan II. Abdülhamit*. İstanbul: Çile Yayınları.
39. Namık Kemal (1971). *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
40. NARLI, Mehmet (2009). *Roman Ne Anlatır: Cumhuriyet Dönemi 1920-2000* (2.baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
41. NEAVE, Dorina L. (2008). *Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerim*. Çev: Neşe Akın. İstanbul: Dergâh Yayınları (Asıl Baskı: NEAVE, Dorina Lockhart Clifton (1933). *Twenty-six years on the Bosphorus*. London : Grayson & Grayson).
42. OKAY, Orhan (2005). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
43. OSMANOĞLU, Şadiye (2009). *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları* (4.baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
44. ÖZTUNA, Yılmaz (1998). *Türk Tarihinden Portreler*. Çev: Nuran ÜLKEN. İstanbul: Ötüken Yayınları.

45. RAMSAUR, Ernest Edmondson (1972). *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*. İstanbul: Sander Yayınları.
46. SOMEL, Selçuk Akşin (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. Çev: Osman YENER. İstanbul: İletişim Yayınları.
47. TOSUN, Mehmet (Yay. Haz.) (2009). *Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı II. Abdülhamid*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
48. TOZLU, Necmettin (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
49. TUNCER, Hüseyin (1990). *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
50. TUNCER, Hüseyin (2001). *Cumhuriyet Devri Türk Edebiyatı I*. İstanbul: Ders Kitapları A.Ş.
51. UÇ, Himmet (1989). "Hüküm Gecesi Romanında Şahısların Roman Sanatı Açısından Eleştirisi". *Doğumunun 100.yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu*. İstanbul: M.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
52. YALÇIN, Alemdar (2006) *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Türk Romanı (1924-1946)* (6.Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
53. ZÜRCHER, Erik Jan (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul : İletişim Yayınları.

2.2 Makaleler

1. ACEHAN, Abdullah (2007). 1839 Tanzimat Fermanı'ndan Bugüne Edebi Sürgün. *Türklük Bilimi Araştırmalar Dergisi*. Sayı 22. (2007 Güz) s. 9-27.
2. ALKAN, Mehmet Ö. (2001). Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. Cilt 1. s. 377-408.
3. ALKAN, Mehmet Ö. (2005). İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim. *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* (Der.Kemal H. KARPAT) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
4. ALKAN, Mehmet Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 6. Sayı 12. s. 9-84.
5. BANOĞLU, Niyazi Ahmet (1966). Vesikaların Işığı Altında İddialar ve Hakikatler: Sultan Hamid, Giyeceklerini ve Bir Kısım Yiyeceklerini Avrupa'dan Nasıl Getirtiyordu? *Tarih Konuşuyor Dergisi*. Cilt 6. Sayı 31. (Ağustos 1966) s. 2595-98.
6. BİRİNCİ, Ali (2005-2). Sultan Abdülhamid'in Hâtırâ Defteri Meselesi, *Divan-İlmî Araştırmalar Dergisi*. Sayı 19. (2005-2) s.177-194.
7. ÇAĞIN, Sabahattin (2010). Fikir Akımları Karşısında Ömer Seyfettin. *Ömer Faruk Huyugüzel'e Armağan*. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 223-234.
8. DEMİREL, Fatmagül ve ÇAVAŞ, Raşit (2005). Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi. *Müteferrika*. Sayı 28. (Kış 2005) s. 3-23.

9. ERKİNS, Ziya (1951). Abdülhamit'in Karakter ve Hususî Hayatı. *Tarih Dünyası Dergisi*. Cilt 3. Sayı 24. (1 Eylül 1951) s. 1026-1028.
10. GÜNDÜZ, Mustafa (2008). II. Abdülhamit Dönem Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar. *TALİD*. Cilt 6. Sayı 12. s.243-286.
11. İSKİT, Server Rifat (1965). "23 Temmuz Basın Bayramı Dolayısıyla: Sansür, Korkular ve Yasaklar...". *Tarih Konuşuyor Dergisi*. Cilt: 3. Sayı 18. (Temmuz 1965) s. 1497-1500.
12. KABAKLI, Ahmet (1986b) "Sultan Hamid En Büyük Osmanlı Padişahlarından Birisidir.". *Türk Edebiyatı Dergisi*. Sayı 150. (Nisan 1986) s. 4-6.
13. KOLOĞLU, Orhan (2001). "II. Abdülhamid'in Siyasal Düşüncesi". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. (2.Baskı) c.1. İstanbul: İletişim Yayınları. s.273-276.
14. ORTAYLI, İlber (2000). Tartışmalı Kimliğiyle Abdülhamid Ulu Hakan mı, Kızıl Sultan mı? *Popüler Tarih Dergisi*. Sayı 5. (Ekim 2000) s. 40-43.
15. TURAN, Namık Sinan (2008). Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Eğitimin İdeolojik Dönüşümüne Dair Gözlemler. *Folklor Edebiyat*. Cilt 14. Sayı 55.
16. TÜRKOĞLU, Selahattin (1999). Marangoz Padişah: Sultan II. Abdülhamit. *Antik& Dekor (Antika, Dekorasyon ve Sanat Dergisi)* Sayı: 50. (Ocak 1999) s. 84-90. Osmanlı İmparatorluğu 700. yıl Özel Sayısı.
17. UÇAR, Nail (1986a). Hatıralarla Sultan İkinci Abdülhamid Gerçeği. *Türk Edebiyatı Dergisi*. Sayı 148. (Şubat 1986) s. 56-58.

18. UÇAR, Nail (1986b). Hatıralarla Sultan Abdülhamid. *Türk Edebiyatı Dergisi*. Sayı 150. (Nisan 1986) s. 22-23.

19. ÜYEPAZARCI, Erol ve ÇAVAŞ, Raşit (2002). II. Abdülhamid'in Polisiye Roman Merakı ve Çevirttiği Polisiye Romanlar. *Müteferrika*. Sayı 22. s. 97-116.

20. ÜYEPAZARCI, Erol (2005). II. Abdülhamid'in Çevirttiği Polisiye Romanlar. *Müteferrika*. Sayı 28. s. 25-34.

2.3 Tezler

1. ÇİTÇİ, Selahattin (2008). Türk Romanında Yabancı Okullar ve Kültürel Değişimdeki Roller (1881-1950). Yayınlanmamış Doktora Tezi. M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

2. ERDEM, Yasemin Tümer (2007). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

3. GÜNEŞ, Mehmet (2009). Aka Gündüz'ün Roman, Hikâye ve Tiyatrolarında Sosyal Meseleler (1908-1958). Yayınlanmamış Doktora Tezi. M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

4. GÜNEŞ, Şafak (2005). Abdülhak Şinasi Hisar'ın Eserlerinde İstanbul (Boğaziçi)'da Gündelik Hayat. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

5. PARMAKSIZ, Esmâ (2008). II. Abdülhamid Dönemi(1876-1909) Eğitim Sistemi Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.

6. TÜMER, Yasemin (2000). Osmanlılarda Tanzimat'tan Sonra Kızların Eğitimi (1839-1908). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

2.4 Ansiklopedi

1. KÜÇÜK, Cevdet (1988). *Abdülhamid I.* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi c.1. Ankara: TDV Yayınları.

2.5 Elektronik Kaynaklar:

1. BOZARSLAN, Hamit (1989). Révolution Française et Jeunes Turcs (1908-1914). *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*. Sayı 52-53.

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/remmm_0997-1327_1989_num_52_1_2297 (31 Aralık 2011)

2. ÖRMECİ, Ozan. Annales Tarih Okulu <http://politikadergisi.com/makale/annales-tarih-okulu> (31 Aralık 2011).

3. TRT (2011). *Üç Kitanın Son Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid* (6 Bölüm). www.youtube.com (30 Mart 2012).

4. <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

5. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Sans%C3%BCr>

2.6 Diğer

1. DEVELLİOĞLU, Ferit (2004). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (21.Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi.

2. Hece Dergisi (2002). *Türk Romanı Özel Sayısı*. (2.Baskı). Ankara: Hece Dergisi.
3. KARAALIOĞLU, Seyit Kemal (1978). *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*. (2. Baskı). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
4. Türk Dil Kurumu (2005). *Yazım Kılavuzu* (24.Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
5. Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük* (10.Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.